

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Микола СИМЧИЧ

Philosophia rationalis
у Києво-Могилянській академії

**Компаративний аналіз могилянських курсів логіки
кінця XVII – першої половини XVIII ст.**

Вінниця О. Власюк
2009

УДК 1(09)(477) “16-17”
ББК 87.3 (4Укр) 5
С 37

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету «Києво-Могилянська академія» Протокол № 42 від 30.01.2008 р.

Рецензенти:

Ю. М. Вільчинський, д.філос.н. (Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана)

Д. Є. Прокопов, к.філос.н. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Симчич, Микола

С 37 *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії: Монографія. —
Вінниця, О.Власюк, 2009. — 239 с.
ISBN 978-966-2332-90-4

У монографії, вперше в українській історико-філософській науці, проведено комплексний порівняльний аналіз курсів логіки, читаних у Києво-Могилянській академії в кінці XVII – першій половині XVIII ст. – у період найбільшого розквіту Академії. Завдяки такому аналізу характеризувано тогочасні філософські течії, які істотно впливали на викладання філософії в КМА, індивідуальні особливості та розходження в поглядах окремих могилянських професорів. Досліджено, у який спосіб професори готували свої курси і як використовували для цього надбання своїх попередників. З’ясовано, що на викладання філософії в Києво-Могилянській академії найбільше впливали курси філософії, читані в сзуїтських навчальних закладах Речі Посполитої.

Крім аналізу змісту курсів, у роботі значну увагу приділено атрибуції рукописів.

Для істориків філософії, істориків освіти й усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 1(09)(477) “16-17”
ББК 87.3 (4Укр) 5

ISBN 978-966-2932-90-4

© М. Симчич, 2009

© Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2009

*Дмитрові Вишневському,
моєму попередникові
на стезі дослідження моголянських курсів XVIII ст. –
присвячую*

Автор

ЗМІСТ

Список скорочень	6
Передмова	7
РОЗДІЛ 1 Навчальні курси філософії професорів Києво-Могилянської академії як предмет історико-філософського дослідження	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження	33
РОЗДІЛ 2 Структура і метод викладання логіки у Києво-Могилянській академії кінця XVII – першої половини XVIII ст.	46
РОЗДІЛ 3 Курси логіки в Києво-Могилянській академії та схоластична філософія XVII і XVIII ст.: змістовий аналіз.	68
3.1. Специфіка європейської академічної філософії у XVII–XVIII ст.	68
3.2. Проблемний аналіз філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії у контексті європейської схоластичної філософії XVI–XVIII ст.	76
3.2.1. Проблема визначення логіки.	78
3.2.2. Проблема розрізень і універсалій.	98
3.2.3. Категорія відношення.	127
Замість висновків	140
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	145
ДОДАТОК А. Короткий опис курсів філософії, що викладались у Києво-Могилянській академії у XVII–XVIII ст.	175
ДОДАТОК Б. Опис деяких філософських курсів, викладених у єзуїтських колегіях Речі Посполитої у XVII–XVIII ст.	230

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

<i>БАН</i>	Библиотека Академии Наук (Бібліотека Академії наук) – Санкт-Петербург, Російська Федерація
<i>ІР НБУВ</i>	Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Київ, Україна
<i>КДА</i>	Київська духовна академія
<i>КМА</i>	Кієво-Могилянська академія
<i>КПЛ</i>	Кієво-Печерська лавра
<i>НБЛ</i>	Научная библиотека им. Н.И.Лобачевского (Наукова бібліотека ім. М. І. Лобачевського) – Казань, Російська Федерація
<i>НБУВ</i>	Національна бібліотека України ім. В. В. Вернадського – Київ, Україна
<i>НХМУ</i>	Національний художній музей України
<i>РГБ</i>	Российская государственная библиотека (Російська державна бібліотека) – Москва, Російська Федерація
<i>РНБ</i>	Российская национальная библиотека (Російська національна бібліотека) – Санкт-Петербург, Російська Федерація
<i>ЦДІАК України</i>	Центральний державний архів України у м. Києві
<i>BJ</i>	Biblioteka Jagiellońska (Бібліотека Ягеллонська) – Краків, Польща
<i>BN</i>	Biblioteka Narodowa (Національна бібліотека) – Варшава, Польща
<i>BUW</i>	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (Бібліотека Варшавського університету) – Варшава, Польща
<i>MN</i>	Muzeum Narodowe (Національний музей) – Варшава, Польща
<i>a.</i>	articulus (стаття, артикуль)
<i>cap.</i>	caput (глава)
<i>cont.</i>	controversia (диспут)
<i>disp.</i>	disputatio (диспут)
<i>lib.</i>	liber (книга)
<i>n.</i>	numerus (номер)
<i>p.</i>	punctum (пункт)
<i>par.</i>	paragraphus (параграф)
<i>q.</i>	quaestio (питання)
<i>sec.</i>	sectio (частина)
<i>subs.</i>	subsectio (підчастина)
<i>tr.</i>	tractatus (трактат)

Передмова

Вивчення спадщини могилянських професорів, з'ясування, яка філософія і в який спосіб викладалася в Академії, зважаючи на значення Києво-Могилянської академії для української культури, безперечно, є справою честі сучасної української історико-філософської науки.

На сьогодні збереглося близько ста рукописів із записами лекцій філософських курсів, що викладались у XVII–XVIII ст. Ці записи, що часто майже дослівно відтворюють зміст того, що читав професор на своїх лекціях, – прекрасний джерельний матеріал для того, щоб простежити, які погляди й ідеї побутували в Київській академії в той час.

Історію Києво-Могилянської академії вивчають більш-менш систематично вже з середини XIX ст., а в 60-х рр. минулого століття до цієї справи долучилися професійні історики філософії. Стараннями дослідницької групи, яку очолювала Валерія Нічик, перекладено низку могилянських курсів й опубліковано наукові праці з історико-філософським аналізом могилянської спадщини. Та, попри всі досягнення наших попередників, наразі не можна сказати, що могилянську філософію вивчено достатньо. Навіть не тому, що залишилося чимало неперекладених, непроаналізованих курсів, а тому, що сучасна українська історико-філософська наука ще не дала відповіді на запитання, якою ж була могилянська філософія. Нам невідомо зокрема, яка філософська традиція вплинула на тих чи тих могилянських лекторів найбільше, яким чином ці курси вписувались у традицію європейської академічної філософії того часу, наскільки професори Академії у своїх поглядах відходили від загальноприйнятих концепцій, чи вплинуло на зміст курсів віросповідання їхніх укладачів тощо. Відповісти на ці запитання, спираючись на дослідження лише одного філософського курсу, неможливо. Потрібне комплексне компаративне (своєрідне «рамкове») дослідження, яке хоча б у загальних рисах окреслило стан могилянської філософії.

Для компаративного аналізу обрано лише курси логіки (*philosophia rationalis, logica major*), оскільки вони з-поміж інших складників філософського курсу (діалектика, фізика, метафізика й етика) найбільше насичені філософською проблематикою. Досліджуваний період – кінець XVII – перша половина XVIII ст., адже з трьох десятків збережених донині могилянських філософських курсів 28 належать саме цьому періодові.

До такого дослідження автора надихнула книжка Дмитра Вишневецького «Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время)» (1903). По-перше, завдяки роботі

Д. Вишневського була усвідомлена потреба додаткової атрибуції рукописів з киево-могилянськими філософськими курсами, тому велика частина розвідки присвячена саме цій проблемі. По-друге, компаративний підхід, застосований Д. Вишневським, виявився дуже плідним, що захопито продовжити його тут. Завдяки підтримці наукового керівника Вілена Горського цей метод вдалося апробувати ще у кандидатській дисертації, захищеній у вересні 2007 р. Текст дисертації покладено в основу даної книжки.

* * *

Хочу подякувати людям, без яких ця книжка, можливо, ніколи не було б написано: покійному професорові Вілену Горському; колективі Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, зокрема його директорів Любові Дубровиній; своїм старшим наставникам і першим критичним читачам тексту – Наталі Яковенко, Ярославі Стратій, Марині Ткачук і Андрієві Васильченку; петербурзькому колезі Костянтиніві Суторіусу; друзям – Олексієві Ведрову, Михайлові Кольцову, Богданові Шубі й Віктору Котусенкові; моїм студентам-інформатикам Романові Буняку й Андрієві Апостолу; польським ученим Єжи Аксеру і Роману Даровському, а також допомоглим фондам Юзефа М'яновського й Королеви Ядвіги, що уможливили працю в бібліотеках Варшави та Кракова; окрему подяку висловлюю людям, причетним до видання книжки, Володимирі Моренцю, Ларисі Мечовій, Лесі Пізнюк, Світлані Лико. І, звичайно, висловлюю особливу дяку своїй дружині Тетяні Симчич.

Зауваги

У цитатах збережено тогочасну мову і стиль. Тексти цитат зумисно не перекладено, а тексти латини продубльовано моїм перекладом.

Імена іноземних авторів транскрибовано відповідно до оригінальної вимови, тому подекуди порушено норми чинного правопису, зокрема іноземні імена, що закінчуються на «-о», провідмінювано так само, як українські («Франсиско Овієдо – Франсиска Овієда», як «Дмитро Павличко – Дмитра Павличка»).

РОЗДІЛ 1

НАВЧАЛЬНІ КУРСИ ФІЛОСОФІЇ ПРОФЕСОРІВ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Перш ніж розглянути, як досліджували курси логіки професорів Києво-Могилянської академії (далі – КМА), слід зазначити, що поняття «логіка» стосовно філософських курсів Академії часто осучаснювалося, тобто ототожнювалося з формальною наукою про закони мислення. Однак такий слововжиток має певні вади, оскільки більшість питань, які тепер належать до формальної логіки, у XVII–XVIII ст. викладали в межах курсу діалектики, а не логіки.

Інше розуміння цього поняття пропонують професори КМА, коли дають визначення цієї дисципліни у вступній частині курсу логіки. На їхню думку, яка відповідає традиціям «другої» схоластики, цей термін охоплює всю сферу пізнання, тобто те, що, за сучасною класифікацією, належить до компетенції гносеології¹.

Ще інше тлумачення випливає з аналізу *фактичного* змісту курсів логіки. Тут натрапляємо на виклад деяких питань, які виходять за межі шойно згаданого визначення: наприклад, питання про метафізичні ступені, яке за своєю суттю є онтологічним, розглядалось у курсах логіки².

Ці відмінності слововжитку треба мати на увазі, читаючи давніші дослідження. Скажімо, працю Ф. Москаленка «Учение об индуктивных выводах в истории русской логики» (1955), де проаналізовано теорію індуктивних висновків в курсах професорів КМА³, слід сприймати як працю з історії логіки, а не як вивчення могилянських курсів логіки, бо вчення про індуктивні висновки викладалось у курсах діалектики, а не логіки.

Оскільки низку питань, які здебільшого порушували в могилянських курсах логіки, проаналізовано в загальних дослідженнях філософії КМА, наше завдання в цьому розділі – простежити, що писали про філософські курси КМА взагалі.

---

¹ Докладніше про це див. Розділ 3.2.1.

² Про можливі причини викладання деяких онтологічних питань у межах курсу логіки див. Розділ 2.

³ Москаленко Ф.Я. Учение об индуктивных выводах в истории русской логики. – К.: Изд-во КГУ, 1955.

До цього питання вперше звернувся митрополит Євгеній Болховітінов. У додатку № 41 «Краткое сведение о начале Киевской Академии, ее прежних учреждениях, обыкновениях, порядке и переменах», що входив до його праці «Описание Киевско-Софийского собора и киевской иерархии»⁴ (1825), митрополит Євгеній стисло викладає історію КМА, частково торкаючись і спосіб викладання філософії, а також перелічує імена префектів (вони найчастіше були професорами філософії). Докладніше це питання висвітлив ієромонах (а згодом митрополит Московський) Макарій Булгаков у книжці «История Киевской Академии» (1843). Він, зокрема, зазначав, що могилянський спосіб викладання запозичений з деяких «іноземних академій», де навчався Петро Могила⁵. А щодо викладання філософії, то, на думку Макарія, воно провадилося так само, як і в усій Європі:

Самая строгая схоластика господствовала и в философии. Аристотель оставался, по-прежнему, в уважении; его сочинения издаваемы были вновь, и знаменитые ученые продолжали писать на них огромные комментарии. Правда, Англия имела уже Бакона [*sic!*] и Локка, Франция Декарта; но творения этих великих мыслителей были пока мало известны, и не успели освободить философии от тяжелых оков схоластицизма⁶.

Макарій Булгаков наводить також назви кількох філософських курсів професорів КМА, що зберігалися на той час у Києві^{7,8}, а також виокремлює структури двох курсів – Йоасафа Кроковського 1686–1688 рр.^{9,10} і Георгія Кониського за 1749–1751 рр.^{11,12}. Трапляються у книжці й деякі фактологічні помилки: наприклад, курс, що його прочитав Себастьян К्लещанський у Львівській єзуїтській колегії 1679 р., Макарій приписує КМА^{13,14}.

⁴ Болховитинов, митр. Евгений. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Болховитинов С. Выбранные труды из истории Киева. – К.: Либідь, 1995. – С. 247–262.

⁵ Булгаков, иером. Макарий. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – С. 60–61.

⁶ Там само. – С. 62.

⁷ Там само. – С. 66–69; 144–145.

⁸ Макарій Булгаков зазначає, що ці курси зберігались у трьох бібліотеках – Академічній, Києво-Софійській і Лаврській, однак узагалі не наводить шифрів, бо рукописи на той час не було каталогізовано (Там само. – С. 66).

⁹ Булгаков, иером. Макарий. История Киевской Академии. – С. 67–69.

¹⁰ Нам невідомий рукопис, яким користувався Макарій Булгаков. Частина логіки, яку він описує, збігається з курсом Йоасафа Кроковського за 1686/1687–1687/1688 навч. роки, що зберігається в рукописі ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 617/393С. Проте в рукописі 617/393С немає діалектики й метафізики, яку описує Макарій. Натомість курс Йоасафа Кроковського за 1686/1687–1687/1688 навч. роки збережений також у рукописі ЦДАК України, ф. 222, оп. 2, од. зб. 18а, арк. 526–748, де є діалектика, але її структура не збігається з тією, що описує Макарій.

¹¹ Булгаков, иером. Макарий. История Киевской Академии. – С. 145–148.

¹² Описаний курс збігається з курсом Георгія Кониського за 1749/1750–1750/1751 навч. роки, збереженим у рукописах ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п51; ф. 312, од. зб. 635/410С і ф. 301, од. зб. ДА/п565.

¹³ Булгаков, иером. Макарий. История Киевской Академии. – С. 66.

¹⁴ Про атрибуцію цього курсу докладніше див. Додаток А.

Наступним дослідженням з історії КМА була двотомна праця Віктора Асоченського «Киев с древнейшим его училищем Академиею» (1856)¹⁵. Тут дослідник стисло викладає зміст курсів філософії, стверджуючи, що їх написано на взірць західних¹⁶. Певну увагу В. Асоченський приділяє способів викладання філософії і навіть подає в російськомовному перекладі текст одного з філософських диспутів^{17,18}.

Справжнім досягненням у дослідженні історії КМА стала праця історичної школи Київської духовної академії (далі – КДА). Тут слід відзначити передусім дослідження Миколи Петрова, Степана Голубєва, Дмитра Вишневецького й Федора Титова.

Микола Петров виконав колосальну роботу з виявлення, впорядкування й опису рукописних зібрань Києва. Він був одним з організаторів Церковно-археологічного музею при КДА, де зберігалася велика колекція рукописів, зокрема й рукописів філософських курсів професорів КМА. У праці «Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии» (1874–1878)¹⁹ дослідник атрибував й описав філософські курси, що їх прочитали могилянські професори в XVII–XVIII ст. Продовженням цієї праці стало «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» (1892–1902)²⁰. У більшості цих зібрань містилися записи згаданих філософських курсів. Археографічна робота М. Петрова уможливила подальше глибше дослідження історії КМА та викладання в ній філософії. Проте через величезний обсяг роботи дослідник припускається помилок – хибно атрибутовано деякі рукописи тощо²¹.

М. Петров не обмежувався джерелознавчою роботою. Його праця «Киевская Академия во второй половине XVII века» (1895)²² – ґрунтовне дослідження історії КМА, яке містить багато відомостей про викладання філософії.

Не менш солідні дослідження КМА Степана Голубєва. Його двотомну монографію «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (1883 і 1898)²³ донині вважають однією з найкращих праць з історії КМА. З

¹⁵ *Асоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2 ч. – К., 1856.

¹⁶ Там само. – Т. 1. – С. 137–139.

¹⁷ Там само. – Т. 2. – С. 235–239.

¹⁸ Як посилання на джерело тексту цього диспуту В. Асоченський пише: «Подобных опытов на русском и латинском языке сохранилось очень много в библиотеке Киевской Академии» (*Асоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2 ч. – К., 1856. – Т. 2. – С. 532). На нашу думку, цей «диспут» – фрагмент філософського курсу, написаного «in modo disputationis».

¹⁹ *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874–1878.

²⁰ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Т. 1. – М., 1892; Т. 2. – М., 1894; Т. 3. – М., 1904.

²¹ Докладніше про це див. Додаток А.

²² *Петров Н.И.* Киевская Академия во второй половине XVII века. – К., 1895.

²³ *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. – Т. 1. – К., 1883; Т. 2. – К., 1898.

погляду нашої теми більший інтерес становить книжка «Киевская Академия во второй половине XVII и начале XVIII в.» (1901)²⁴, де проаналізовано навчальні практики КМА.

Однак ні М. Петров, ні С. Голубев, розглядаючи різні аспекти діяльності КМА, у своїх дослідженнях не приділяли достатню увагу змістові навчальних курсів. Їхній молодший колега Дмитро Вишневський у праці «Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время)» (1903)²⁵, навпаки, наголос робить на тому, що саме викладали в різних курсах, яким був навчальний процес і чим різнилися зміст курсів і методика викладання тих чи тих професорів. Об'єктом дослідження Д. Вишневського були не лише філософські курси, прочитані в КМА у першій половині XVIII ст., а й записи лекцій усіх інших класів, починаючи від граматики і закінчуючи богослов'ям. Описуючи філософські курси, він насамперед визначає, хто в якому році викладав філософію та в яких рукописах збережено цей курс, а також уточнює атрибуцію М. Петрова й виправляє його помилки²⁶. Крім того, у дослідженні Д. Вишневський використав рукописи Петербурзької академії, Чернігівської, Іркутської та Смоленської семінарії. Ці останні описав він сам. Порівнюючи рукописи різних професорів, учений висловлює припущення про істотний вплив деяких викладачів на своїх послідовників. Це припущення підтвердилось і в нашому дослідженні. Значну увагу приділено з'ясуванню першоджерел і визначенню філософських традицій, які найбільше впливали на могилянських професорів під час написання філософських курсів. Для цього Д. Вишневський переглядав деякі рукописні й друковані курси інших навчальних закладів, що зберігалися в Києві, відзначивши помітний вплив єзуїтської філософії. Як історик, він, звичайно, не міг зупинитися на тонкощах філософських доктрин XVII–XVIII ст., однак його припущення й висновки актуальні дотепер. Навіть більше: праця «Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст.» – одне з найкращих досліджень історії викладання філософії в КМА, хоч виконав його не професійний історик філософії.

Кілька сторінок присвячено нашій темі й у книжці «Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии» протоієрея Михайла Лінчевського, який досліджував історію педагогіки²⁷.

Нарешті варто відзначити важливу роботу з дослідження історії КМА протоієрея Федора Титова «Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 pp.)», яку через війну не

²⁴ Голубев С. Киевская Академия во второй половине XVII и начале XVIII в. – К., 1901.

²⁵ Вишневский Д. Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903.

²⁶ Лише в кількох випадках ми помітили допущені Д. Вишневським помилки в атрибуції, що значно менше, ніж в описі М. Петрова (Див. Додаток А).

²⁷ Личевский М.З. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии // Личевский М.З. Полн. собр. соч.: В 2 т. – К., 1906. – Т. 1. – С. 139–143.

вдалося опублікувати в 1915 р. Вона узагальнює історії КМА і КДА. 1924 р. заходами Агатангела Кримського цю роботу, хоча й значно скороченою, було оприлюднено під назвою «Стара вища освіта в Київській Україні»²⁸, проте через відсутність приміток вона мало що давала дослідникам. Лише 2003 р. завдяки археографічним зусиллям Василя Ульяновського побачило світ нове видання, де на основі авторського рукопису відтворено примітки²⁹.

Праці ще двох науковців, які не належали до історичної школи КДА, багато в чому перегукуються зі згаданими дослідженнями. Це книжки професора Казанського університету Костянтина Харламповича «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославию, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви» (1898)³⁰ та польського історика Александра Яблоновського «Akademija Kijowsko-Mohylańska» (1900)³¹. У них констатується вплив католицьких навчальних закладів на викладання в КМА. На змісті філософських курсів автори не зосереджуються, обговорюючи викладання філософії лише як один з аспектів могилянської історії.

Загалом, дослідники XIX ст. стверджували, що у КМА в XVII та першій половині XVIII ст. панувала схоластична філософія, тісно пов'язана з теологією, і що філософські курси могилянських професорів не вирізнялися оригінальністю. Зокрема, на цьому наголошує Д. Вишневський:

Философские руководства, преподааны перечисленными преподавателями Академии, не только одинаковы по содержанию и по (одному и тому же схоластическому) духу, но и по букве местами представляют слабое отличие одного от другого. Нельзя сказать, конечно, что это были списки одного и того же учебника; нет, всякая система имеет свой объем и свое изложение, отличающие ее от другой. Очевидно, каждый профессор в составлении своих лекций хотел быть по возможности самостоятельным и не желал иметь руководством систему своего предшественника. Но, с другой стороны, весьма ясно, что у киевских профессоров были одни и те же источники для философских лекций: многочисленные комментарии на Аристотеля и различные западно-европейские иезуитские руководства по философии, нередко именуемые и самими преподавателями в их лекциях. Разумеется, трудно предполагать, чтобы каждый профессор в течении двух лет своего преподаательства в философском классе (при занятиях помимо профессуры, как, напр., при несении обязанностей префектуры и т.п.) успевал изучить или даже прочитать все то, что им цитировалось в лекциях. Естественно допустить, что преподаватели философии Киевской Академии свои лекции составляли, не самостоятельно изучая Аристотеля и его комментаторов, а списывая и переделывая, насколько кто мог,

²⁸ *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924.

²⁹ *Титов Ф.* Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – 2-е изд., дополн. – К.: Гопак, 2003.

³⁰ *Харлампович К.В.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославию, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898.

³¹ *Jablonowski A.* Akademija Kijowsko-Mohylańska. – Kraków, 1899–1900.

целье трактаты из печатных и рукописных философских учебников, преподававшихся в различных иезуитских латино-польских академиях и коллегиях³².

Подібною позиції додержували Микола Петров³³, Федір Титов³⁴ та Михайло Лінчевський³⁵. Останній, щоправда, стверджував: курси Михайла Козачинського та Георгія Кониського помітно відходять від попереднього схоластичного шаблону і є перехідними перед прийняттям підручника Крістіана Баумайстра³⁶. Протилежної думки був лише Василь Аскоченський, який вважав, що філософію викладали на досить високому рівні³⁷. Характерно, що хоча серед дослідників історії КМА переважали позитивісти за світоглядом, котрі ставилися до схоластики дещо скептично, проте й вони не сприймали її як щось безумовно негативне. Натомість у працях тих учених, які історію КМА не досліджували, можемо натрапити на повне несприйняття як філософії, яку тут викладали, так і «київської вченості» в цілому. Наприклад, Іван Франко у статті «Южнорусская литература» до енциклопедії Ф. Брокгауза й І. Ефрона оцінює КМА так:

Киевская ученость второй половины XVII века не сослужила той службы, какой могло ожидать от нее общество. Запоздалая и по методу, и по содержанию, она была слишком шаблонная и оторванная от жизни, слишком теологическая и схоластическая³⁸.

Ще категоричніший І. Франко в іншій своїй праці:

Хоча Могила, як відомо, в своїй молодості був навіть у Франції, то все-таки ані він, ані Косов, ані Гізель, три головні фундатори Київської академії, не мали настільки новочасної освіти, щоб могли свою інституцію поставити на рівень тогочасних передових академій. Київська православна Академія була заснована на взірць єзуїтських колегій і ведена наскрізь схоластичною методою, яка навіть у Польщі була перестарілою³⁹.

Негативне ставлення до схоластики бачимо й в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, коли він оцінює спосіб викладання в єзуїтських колегіях на теренах України⁴⁰. Досить багато уваги приділив КМА Михайло

³² Вишнеvский Д. Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С. 204–205.

³³ Петров Н.И. Киевская Академия во второй половине XVII века. – К., 1895. – С. 84.

³⁴ Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – 2-е изд., дополн. – К.: Гопак, 2003. – С. 190.

³⁵ Линчевский М.З. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии // Линчевский М.З. Полн. собр. соч.: В 2 т. – К., 1906. – С. 143.

³⁶ Там само. – С. 140–141.

³⁷ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2 ч. – К., 1856. – Ч. 1. – С. 282–284.

³⁸ Франко И. Южнорусская литература (Статья к словарю Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона) // Франко И. Зібр. тв.: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 112–113.

³⁹ Франко И. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібр. тв.: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 241.

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С. 451.

Возняк у тритомній «Історії української літератури» (1920–1924)⁴¹. У цілому він поділяє погляди І. Франка й М. Грушевського, стверджуючи, що середньовічна схоластика, яку запровадив у своїх школах Петро Могила, зробила «мілкішим національне письменство», пробуджене в добу релігійних полемік, та поставила всі навчальні дисципліни на службу богослов'ю і вихованню «краснорічливих балакунів». Знання, яке давала КМА, було, за оцінкою М. Возняка, невеликим і одностороннім, хоча й привчало розум до абстрактної думки та зменшувало відразу до чужої культури й науки⁴².

Дещо м'якша позиція Івана Крип'якевича, висловлена в «Історії української культури» (1921). Викладання в КМА він оцінює як схоластичне, проте не вважає це безумовною вадою. На його думку, західні освітні моделі полегшували педагогічну працю, але водночас зменшували потребу у власній педагогічній ініціативі й послаблювали давні культурні зв'язки з християнським Сходом⁴³. Подібної позиції дотримувався і Сергій Єфремов в «Історії української літератури» (1911)⁴⁴.

Мабуть, першим на захист схоластичної філософії висловився в 1907 р. Василь Щурат. У праці «Українські джерела до історії філософії» він підкреслює, що схоластика, починаючи від киево-руських часів, впливала на українську культуру та, зокрема, на філософію: у княжу добу це був здебільшого вплив східної схоластики, натомість із XIV ст. помітне зростання ідей західної схоластичної традиції, яке досягає свого піку в КМА⁴⁵. У праці наголошено на потребі вивчати могилянські підручники з філософії⁴⁶ і висловлено припущення, що завдяки своїй православній конфесії могилянські професори могли відходити від панівних у західній схоластиці доктрин⁴⁷.

Ця думка почасти перегукується з висловленою дещо пізніше, у 1931 р., точкою зору Дмитра Чижевського, який у «Нарисах історії філософії на Україні» писав:

На філософію, що її вивчали в Академії, встановився в українській літературі твердий погляд як на «схоластику». При тому «схоластику» розуміють як «суху вченість», що «поринула в теологічні тонкості», що «не торкалась живого життя», що є тільки «гра словами та бездушне розумування, це – «мало кому потрібні речі», її представники – «красномовні балакуни», цінність цілої епохи в українському культурному житті є «сумнівна». Ці твердження усі є засудженням певної історичної епохи з пункту погляду нашої сучасности чи, ліпше сказати, певної

⁴¹ *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів: Просвіта, 1921. – Т. 2: Віки XVI–XVIII. – Ч. 1. – С. 298–355.

⁴² Там само. – С. 298–300.

⁴³ *Крип'якевич І.* Нове шкільництво // Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1937. – С. 129.

⁴⁴ *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 161–166.

⁴⁵ *Щурат В.* Українські жерела до історії філософії: Історико-філософський начерк. – Львів, 1908. – С. 26–32.

⁴⁶ Там само. – С. 30–31.

⁴⁷ Там само. – С. 30.

духовної течії в нашій сучасності. «Середньовічну схоластику» зараз історична наука не оцінює так низько! Це була типова схоластика XVII віку, схоластика поренесансова, барокова, яка синтезувала християнство і античність, якої окремі представники дорівнювали великим філософам нових часів тонкістю і глибиною думки (Суарец)⁴⁸.

Як бачимо, Д. Чижевський сприймав філософію як схоластичну, однак це поняття не має в нього негативного забарвлення. Він акцентує увагу на відмінностях у схоластичній філософії в різні періоди її розвитку, тому кваліфікує могилянський варіант схоластики не як середньовічний, а як бароковий.

У міжвоєнний період дослідження з історії КМА на теренах СРСР не провадилися. Повернутися до цієї проблематики, довго табуйованої в радянській науці з ідеологічних міркувань, ученим вдалось аж у 1950-х рр., причому пріоритет належав історикові психології П. Пелеху⁴⁹. Ідеться про дві об'ємні статті «З історії вітчизняної психології XVII ст.»⁵⁰ і «Психологія в Київській академії в XVIII ст.»⁵¹, що вийшли друком у збірнику «Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.)» (1952). У цих роботах проаналізовано філософські курси професорів КМА з київських рукописних збірок: у першій статті мовиться про курси XVII ст., у другій – XVIII ст. Обидві розвідки відзначаються скрупульозністю та залученням великої кількості джерел. Як історик психології, П. Пелех, звичайно, насамперед зважав на психологічні доктрини, наявні у філософських творах. Водночас тут порушено багато питань зі сфери філософії, наприклад, питання про універсалії.

Наступну працю, присвячену могилянській філософії, написала фахівець з Інституту філософії АН УРСР Галина Ломонос-Ровна в 1961 р.⁵². Досліджуючи філософський курс Йосифа Кононовича-Горбацького, авторка трактує його як схоластичний, наявні тут номіналістичні тенденції пояснює нібито матеріалістичним світоглядом Горбацького та потребами боротьби з томізмом, себто єзуїтами. На її думку, томізм у той час являв собою основну філософську доктрину католицької церкви, і єзуїти – як провідна пропагандистська інституція католицизму – його обстоювали.

У 1963 р. до проблеми викладання філософії в КМА звертається й Ісаєя Табачников. Його стаття «З історії філософської думки в Києво-Могилянській

⁴⁸ *Чижевський Д.* Нариси історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 24.

⁴⁹ Нам, на жаль, невідомо, як розшифровуються ініціали цього вченого.

⁵⁰ *Пелех П.М.* З історії вітчизняної психології XVII ст. // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.). – К.: Радянська школа, 1952. – С. 5–79.

⁵¹ *Пелех П.М.* Психологія в Київській академії в XVIII ст. // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.). – К.: Радянська школа, 1952. – С. 80–122.

⁵² *Ломонос-Ровна Г.* З історії філософії в Києво-Могилянській колегії («Підручник логіки Й. Кононовича-Горбацького») // Наукові записки (Інститут філософії АН УРСР). – 1961. – Т. VII. – С. 24–39.

академії першої половини XVIII ст.»⁵³ присвячена розглядові філософських курсів Стефана Яворського й Теофана Прокоповича. Обидва твори розглянуто з перспективи, згідно з якою Стефан Яворський був консервативною ретроградною постаттю, близькою до католицизму, тоді як Теофан Прокопович – прогресивний мислитель, прибічник Просвітництва. Загалом же, на думку автора, більшість філософських курсів професорів КМА в XVII та першій половині XVIII ст. були застарілими та схоластичними: «Філософський курс [у КМА. – М.С.] являв собою середньовічний аристотелізм, омертвлений отцями Церкви і західноєвропейськими схоластами і підпорядкований релігії...»⁵⁴. Така оцінка, сформульована з позицій марксистського розуміння історії, філософії, призводила до того, що моголянським курсам не приділяли особливої уваги. Так, у праці «Нариси історії філософії на Україні» (1966) КМА присвячено лише чотири сторінки⁵⁵, зазначено, що академічний курс мав схоластичний характер і був побудований за зразком викладання філософії в католицьких навчальних закладах⁵⁶.

Проте ситуація радикально змінилася наприкінці 1960-х рр., коли при Інституті філософії АН УРСР було сформовано групу дослідників, яка почала активно вивчати філософію професорів КМА. Лідером та ідейним натхненником цієї групи стає Валерія Нічик; до неї прилучаються фахівці з класичної філології Мирослав Рогович, Марія Кашуба, Ігор Захара, Володимир Литвинов, Ярослава Стратій, Іван Паславський, Анатолій Коркішко. З цією групою тісно співпрацюють інші науковці – В. Маслюк, Ю. Мушак, О. Січкач, В. Лісовий, В. Конзьолка, В. Андрушко, О. Компан, Я. Гайдукевич, В. Бишовець, Ф. Луцька, А. Березицький, Б. Яніш, В. Яніш, І. Андрійчук, С. Войтович, П. Венгловський, І. Іваньо, Н. Безбородько⁵⁷. Протягом 1969–1972 рр. у новоствореному часописі «Філософська думка» ці науковці опублікували 15 статей, присвячених філософії КМА, причому всі вони мали незмінний формат: після короткого вступу подавався переклад фрагмента одного з філософських курсів (Михайла Козачинського, Георгія Кониського, Стефана Калиновського, Інокентія Гізеля, Теофана Прокоповича, Стефана Яворського, Йосифа Кононовича-Горбацького). Усі статті вийшли під заголовком «Філософія в Ки-

⁵³ *Табачников І.А.* З історії філософської думки в Києво-Моголянській академії першої половини XVIII ст. (Стефан Яворський і Феодан Прокопович) // З історії філософської думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 3–33.

⁵⁴ Там само. – С. 5.

⁵⁵ Нариси історії філософії на Україні / АН УРСР, Ін-т філософії; Ред. кол.: Д.Х. Остриян та ін. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 55–59.

⁵⁶ Там само. – С. 55.

⁵⁷ За даними М. Роговича, статтею якого починається серія публікацій у «Філософській думці», до роботи з дослідження філософських творів професорів КМА було залучено понад 20 фахівців зі Львова, Києва, Харкова (Філософська думка в Києво-Моголянській академії. Мануйло Козачинський. – Кн. 2: Про раціональне знання, або велику логіку... / Вступ. ст. і пер. з латин. М.Д. Роговича; Філософ. ред. В.М. Нічик // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 98).

єво-Могилянській академії», а підзаголовком служило ім'я професора, якому присвячено розвідку⁵⁸. На жаль, у середині 1972 р. вихід цієї серії публікацій, найімовірніше, з позанаукових причин, було припинено⁵⁹.

Крім публікацій у «Філософській думці», група під керівництвом В. Нічик видала збірку статей «Від Вишенського до Сковороди» (1972). З-поміж них варто виділити статтю Ярослава Ісаєвича «З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.)»⁶⁰, де проаналізовано, в яких навчальних закладах та як викладали філософію. Автор згадує братські школи, протестантські гімназії, католицькі колегії й КМА. Унікальність статті в тому, що вона вперше ламала радянську традицію замовчувати викладання філософії в неправославному шкільництві України.

Після подій 1972 р.⁶¹ дослідницька діяльність групи В. Нічик призупиняється⁶². Однак протягом 70–80-х рр. її члени написали кілька статей і монографій, присвячених філософським ідеям професорів КМА. Хронологічно першими з-поміж них стали праці самої Валерії Нічик та Мирослава Роговича. В. Нічик особливу увагу приділяла дослідженню філософської спадщини Теофана Прокоповича, результатом чого стало видання монографії «Феофан Прокопович»⁶³ і серії публікацій. У своїх дослідженнях вона не обмежувалася вузькою спеціалізацією – більшість її публікацій, що побачили світ у 1970–1980-х рр., має узагальнювальний характер, зокрема й монографія «Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в.» (1978)⁶⁴. Дослідниця до кінця життя не полишала вивчення КМА, проте в пізніших публікаціях вона відходить від безпосереднього вивчення філософських курсів професорів КМА. В останній період В. Нічик видала ґрунтовні монографії: «Києво-Могилянська академія і німецька культура»

⁵⁸ Див. 312–327 у списку літератури.

⁵⁹ У вступному слові до останньої публікації М. Рогович зазначає, що цією статтею починається публікація твору «Оратор Могилянський» Й. Кононовича-Горбацького (Філософія в Києво-Могилянській академії. Йосип Кононович-Горбацький (Оратор Могилянський) / Вступ. ст., пер. з латин, спец. і філос. ред. М.Д. Роговича // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 86), однак це була перша й остання стаття, присвячена цьому твору.

⁶⁰ *Ісаєвич Я.Д.* З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.) // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 24–34.

⁶¹ У 1972 р. двох працівників Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка і Василя Лісового, які тісно співпрацювали з групою В. Нічик, було засуджено за політичні переконання. Після цього відділ української філософії закрито, а його працівників переведено до відділу історії філософії.

⁶² Більшість дослідників з наукового осерддя під керівництвом В. Нічик не полишає вивчення історії української філософії, але відбувається певна переорієнтація їхньої діяльності: досліджується домогилянський період (сприйняття філософії у братських школах), філософська думка письменників доби Ренесансу та інші питання.

⁶³ *Нічик В.М.* Феофан Прокопович. – М.: Мысль, 1977.

⁶⁴ *Нічик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в. – К.: Наукова думка, 1978.

(2001)⁶⁵, «Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії» (2002)⁶⁶.

М. Рогович найбільше уваги приділив дослідженню постаті Михайла Козачинського, захистив дисертацію «Мировоззрение М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.» (1978)⁶⁷. Крім того, він написав (часто у співавторстві з В. Нічик) низку статей про філософію в КМА.

Марія Кашуба переважно досліджувала філософські погляди Георгія Кониського. 1979 р. в Москві побачила світ її книжка «Георгий Конисский»⁶⁸ про філософські курси цього професора. Згодом, уже в часи «перебудови», М. Кашуба опублікувала український переклад повного філософського курсу Георгія Кониського за 1749/1750–1750/1751 навч. роки (1990)⁶⁹. Чимало публікацій вона присвятила різним аспектам творчості цього могилянського професора. Другою темою наукових інтересів дослідниці стало викладання етики в КМА: російською вона переклала більшість етичних курсів, читаних у КМА; видано їх у книжці «Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст.» (1987)⁷⁰.

Творчість Стефана Яворського досліджував Ігор Захара. Йому належить монографія «Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский)» (1982)⁷¹, переклад курсу логіки цього професора (1992)⁷², низка статей і науково-популярна розвідка «Стефан Яворский»⁷³ (1991). У новіший час дослідник вийшов за межі вузької проблематики і написав узагальнювальну працю «Академічна філософія України (XVII – пол. XVIII ст.)» (2000)⁷⁴.

Володимир Литвинов вивчав вплив просвітництва на філософію КМА й основну увагу приділяв Теофанові Прокоповичу. Цій темі, зокрема, присвячені його публікації та монографія «Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України» (1984)⁷⁵.

⁶⁵ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К.: Український центр духовної культури, 2001.

⁶⁶ Нічик В.М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.

⁶⁷ Рогович М.Д. Мировоззрение М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.: Дисс. ... канд. филос. наук. – К., 1978.

⁶⁸ Кашуба М.В. Георгий Конисский. – М.: Мысль, 1979.

⁶⁹ Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990.

⁷⁰ Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст. / Пер. с латин., вступ. ст. и примеч. М.В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987.

⁷¹ Захара І.С. Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982.

⁷² Яворський С. Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992.

⁷³ Захара І.С. Стефан Яворський. – Львів: Каменяр, 1991.

⁷⁴ Захара І.С. Академічна філософія України (XVII – поч. XVIII ст.). – Львів, 2000.

⁷⁵ Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – К.: Наукова думка, 1984.

Об'єкт наукового зацікавлення Івана Паславського – філософський курс Йоасафа Кроковського^{76,77}. Однак пізніше дослідник переорієнтувався на вивчення домогилянського періоду історії української філософської освіти⁷⁸.

Ярослава Стратій, яка приєдналася до дослідницького осередку В. Нічик в середині 1970-х, спеціалізувалася переважно на дослідженні філософської спадщини Інокентія Гізеля, передусім його натурфілософських поглядів⁷⁹. Цьому присвячена її монографія «Проблеми натурфілософії в філософській мысли Украины XVII в.» (1981)⁸⁰. У найновіший час їй належать велика кількість публікацій узагальнювального характеру про філософію в КМА⁸¹, а також дослідження правових ідей у курсах могилянських професорів⁸².

Члени наукового осередку В. Нічик не лише вивчали, а й перекладали та видавали філософські курси професорів КМА. Окрім публікацій у межах серії «Філософія в Києво-Могилянській академії», у повному обсязі перекладено наявну в київському рукописі частину філософського курсу Теофана Прокоповича (1980)⁸³ і курс Георгія Кониського за 1749/1750–1750/1751 навч. роки (1990)⁸⁴, курс логіки (малої і великої) Стефана Яворського

⁷⁶ Ідеться про другий курс Йоасафа Кроковського (1686/1687–1687/1688 навч. роки); перший курс цього професора (1684/1685–1685/1686 навч. роки), наскільки нам відомо, дослідник не розглядав.

⁷⁷ *Паславський І.В.* Критика метафізики томізму у натурфілософії Й. Кроковського // *Філософська думка*. – 1976. – № 5. – С. 94–108.

⁷⁸ *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні (кінець XVI – першої третини XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1984; *Паславський І.В.* Розвиток логічних ідей у вітчизняній філософії другої половини XV ст. // *Філософська думка*. – 1986. – № 6. – С. 45–55.

⁷⁹ *Стратій Я.М.* Концепція человека в «Трактате о душе» И. Гизеля // *Проблеми філософії*. – К., 1987. – Вып. 74. – С. 91–97; *Стратій Я.М.* Проблема часу у філософських курсах Києво-Могилянської і Слово-яно-греко-латинської академії // *Філософська думка*. – 1977. – № 2. – С. 87–100; *Стратій Я.М.* Специфіка розробки натурфілософської проблематики у Києво-Могилянській академії // *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні східнослов'янських народів*: Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 26–30.

⁸⁰ *Стратій Я.М.* Проблеми натурфілософії в філософській мысли Украины XVII в. – К.: Наукова думка, 1981.

⁸¹ *Стратій Я.М.* Філософія у Києво-Могилянській академії // *Історія філософії в Україні: Підручник* / М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, І.В. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 138–166; *Стратій Я.М.* Філософія у Києво-Могилянській академії // *Київ в історії філософії України* / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. – К.: Вид. дім «КМ Академія»; ТОВ «Університетське видавництво “Пульсари”», 2000. – С. 74–129; *Стратій Я.* Києво-Могилянська академія // *Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – С. 279–280; *Стратій Я.М.* Філософія Києво-Могилянської академії // *Історія української культури*: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 575–611.

⁸² *Стратій Я.* Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії // *Київські обрії: Історико-філософські нариси*. – К.: Стилос, 1997. – С. 61–75; *Стратій Я.* Києво-Могилянська академія та державно-правові концепції в Україні XVII–XVIII ст. // *Практична філософія*. – 2002. – № 2. – С. 166–178; *Стратій Я.* Значення поняття *recta ratio* у могилянських правових концепціях XVII–XVIII ст. // *Київська академія*. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вып. 2–3. – С. 56–62.

⁸³ *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2.

⁸⁴ *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990.

(1992)⁸⁵, а також перекладено російською мовою курси етики Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки, Михайла Козачинського, Георгія Кониського (1987)⁸⁶. У результаті маємо корпус перекладів, досить великий обсягом і репрезентативністю, оскільки в ньому представлено різні етапи становлення КМА. Ці переклади – цінний прецедент пошуку українських відповідників для латиномовних схоластичних термінів, хоча на якість перекладів істотно вплинули відсутність уніфікованої української філософської термінології⁸⁷ та брак досліджень у цьому напрямі. Вадою перекладних публікацій є й відсутність критичного тексту курсів – більшість статей перекладено «безпосередньо з рукопису», тобто на основі одного зі списків курсу, при цьому найчастіше не враховувалися різночитання в списках.

Ці огріхи, проте, зрозумілі й виправдані: адже перекладали й видавали переклади у складних умовах. М. Рогович, розпочинаючи в 1969 р. у «Філософській думці» серію публікацій, присвячених філософії КМА, писав, що вже перекладено й підготовлено до друку двотомне видання філософських творів Теофана Прокоповича, яке має бути оприлюднене в 1970–1971 рр.⁸⁸ Однак цій праці судилося вийти у світ аж у 1979–1981 рр. Така сама доля спіткала підготовку курсів Георгія Кониського і Стефана Яворського, які вдалося надрукувати лише в роки «перебудови» або пострадянський період. У відділі української філософії Інституту філософії НАН України ми знайшли кілька неопублікованих рукописів розшифрувань і перекладів: діалектику (в повному обсязі) з філософського курсу Стефана Калиновського (1729/1730 навч. рік), перекладену В. Маслюком; діалектику й велику логіку курсу Інокентія Поповського за 1699/1700–1701/1702 навч. роки (пропущено лише вступну частину «Про природу логіки») та розшифрування розділу «*De universalibus*» цього самого курсу, виконані Я. Гайдукевичем; розшифрування шостого та переклад восьмого, дев'ятого та десятого

⁸⁵ Яворський С. Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992.

⁸⁶ Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст. / Пер. с латин., вступ. ст. и примеч. М.В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987.

⁸⁷ Зокрема дуже часто один латинський філософський термін перекладається за допомогою різних українських відповідників (навіть у межах однієї сторінки). Наприклад, у перекладі філософського курсу Георгія Кониського термін «*distinctio rationis rationata*» передано як «дистинкція розуму обдумана» (Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 254), «дистинкція критичного розуму» (Там само. – С. 256); «*scientia*» – «знання» (Там само. – С. 202), «наука» (Там само. – С. 203). У перекладі філософського курсу С.Яворського: «*voces*» – «вирази» (Яворський С. Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 1. – С. 178) і «слова» (Там само. – С. 178), «*virtus*» – «здатність» (Там само. – С. 183) і «чеснота» (Там само. – С. 183), «*includens*» – «включаюче» (Там само. – С. 258), «виводжуване» (Там само. – С. 259). Це ускладнює розуміння перекладу.

⁸⁸ Філософська думка в Києво-Могилянській академії. Мануїло Козачинський. – Кн. 2: Про раціональне знання, або велику логіку... / Вступ. ст. і пер. з латин. М.Д. Роговича; Філософ. ред. В.М. Нічик // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 98.

трактатів з логіки Інокентія Гізеля (1646/1647 навч. року) і трактат «Про метеори» з цього самого курсу, виконані С. Яворським⁸⁹.

Наприкінці 1960-х, коли політичні умови для діяльності осередку В. Нічик були відносно сприятливі, їй удалося залучити до перекладацької діяльності широке коло відомих фахівців із класичної філології (Віталій Маслюк, Юрій Мушак) і знавців латини, котрі закінчили класичну гімназію в дорадянський період. Вони, за свідченнями членів цього наукового осередку, були підпільними греко-католицькими священиками. Діяльність цих останніх, зрозуміло, не афішували, а в тяжкі 1970-ті про них узагалі намагалися не згадувати, не кажучи вже про видання їхніх перекладів. Так, нам дуже мало відомо про Я. Гайдукевича і С. Яворського⁹⁰, однак обидва були добрими знавцями латинської мови: звіривши розшифровані ними фрагменти з оригінальними рукописами, помилок ми практично не виявили. Щодо перекладів, то давалася взнаки необізнаність перекладачів із філософським поняттєвим апаратом, а також недосконале володіння сучасною українською літературною мовою. Це, проте, не зменшує наукової вартості цих праць і, на нашу думку, їх слід брати до уваги, коли досліджується викладання філософії в КМА.

Крім історико-філософського аналізу та перекладу, деякі члени осередку провадили й джерелознавчу роботу. Результатом стало видання книжки «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии» (1982)⁹¹. Її автори-упорядники Я. Стратій, В. Андрушко і В. Литвинов описали рукописи філософських і риторичних курсів професорів КМА, а також курсів інших навчальних закладів, що зберігались у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (тепер ІР НБУВ)⁹². За задумом авторів, книжка мала виконувати не лише джерелознавчу, а й популяризаційну функцію: крім власне опису, тут подана

⁸⁹ Про перекладачів маємо інформацію з написів на теках, у яких містяться переклади і розшифрування.

⁹⁰ Достеменно невідомо, як розшифровуються їхні ініціали. За свідченням В. Литвинова, першого звали Ярослав Михайлович, а от імені другого встановити не вдалося.

Про Я. Гайдукевича дізнаємося з його перекладів курсу Т. Прокоповича (Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович. – Кн. 4: Фізика / Вступ. ст. В.М. Нічик; Пер. Я.М. Гайдукевича; Спец., філос. ред. і пояснення І.С. Захари і В.В. Конзьолки // Філософська думка. – 1970. – № 4. – С. 106; *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 6). Згадку про С. Яворського ми знайшли лише в монографії В. Нічик, де авторка висловлює йому подяку (*Нічик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 8).

⁹¹ *Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982.

⁹² Суперечливою є кваліфікація курсів як «Курсы риторики, привезенные в Киево-Могилянскую академию из других учебных заведений» (*Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии... – С. 137) або «Курсы философии, составленные вне Киева, но использовавшиеся в Киево-Могилянской академии» (Там само. – С. 324), оскільки немає жодних відомостей про те, що курси, складені в якійсь католицькій колегії, які до 1917 р. зберігалися, наприклад, у Мильському монастирі, могли використовуватись у КМА.

інформація про професорів КМА, а також характеристика їхніх філософських поглядів. Певна вада цієї праці – недостатня концептуальна обґрунтованість: не провівши розрізнення між поняттями «філософський курс» і «список філософського курсу», автори налічили за першу половину XVIII ст. 73 філософські курси, хоча насправді їх не могло бути більш як 25. Чимало рукописів хибно атрибутовано: деякі з них, прочитані в інших навчальних закладах, автори кваліфікують як моголянські; низку філософських курсів, які викладав один професор КМА, приписано іншим авторам; деякі рукописи описано по кілька разів як різні курси⁹³. Досить вдалим було рішення описати структуру філософських курсів, що дало би змогу наступним дослідникам орієнтуватись у змісті курсів, порівнюючи їх. Та, на жаль, це теж не дало бажаного результату. Структури передані російською мовою, не зазначено, в який спосіб перекладаються конкретні терміни, втрачена ієрархічність структурування філософського курсу (запис здійснено одним рядком і неможливо відрізнити, де структурний елемент вищого рівня, а де нижчого, тобто де «tractatus», а де «articulus»). Крім того, часто певні структурні елементи, які є в рукописі, опущено.

Щодо історико-філософського аналізу, здійсненого членами осередку В. Нічик, то на ньому істотно позначилася панівна в СРСР ідеологія діалектичного й історичного матеріалізму, згідно з якою схоластична філософія трактувалась односторонньо негативно. Як уже зазначалося, сприйняття києво-моголянських курсів як схоластичних домінувало в дослідженнях перших повоєнних десятиліть. Намагаючись послабити цю тенденцію, вчені після 1967 р. трансформували кваліфікацію моголянської філософії, оминаючи її схоластичність і наголошуючи на наявності в ній пантеїстичних, деїстичних, матеріалістичних та сенсуалістичних елементів.

⁹³ Докладніше про ці помилки див. Додаток А. Помилки, допущені в книжці «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Моголянской академии», часто вводили в оману пізніших дослідників. Так, у книжці про рукописи ДС/п154 і ДС/п155, які є списками одного курсу, прочитаного в 1702–1704 рр. у Московській слов'яно-греко-латинській академії Йосипом Турбойським, стверджується, що їх прочитав у КМА цей професор (*Стратий Я.М., Лутвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии... – С. 192–195). Під впливом «Описания курсов философии...» дослідник Московської слов'яно-греко-латинської академії А.Панібратцев у своїй книжці «Философия в Московской славяно-греко-латинской академии (первая четверть XVIII в.)» (1997) стверджує: «Йосиф Турбойский – префект академии [Московской. – М.С.] с 1703 по 1704 гг. – философских лекций, по всем вероятиям, не читал, потому что в это время пребывал в Киеве, появлялся в Москве наездами» (*Панибратцев А.В.* Философия в Московской славяно-греко-латинской академии (первая четверть XVIII в.). – М., 1997. – [Електронний документ]. – (<http://www.auditorium.ru/books/4086/>), gl2.pdf. – С. 13). Так само в описі два рукописи (625/400С і 624/399С), які належать до філософського курсу Христофора Чарнуцького, прочитаного в КМА в 1702/1703–1703/1704 навч. роках, приписуються Йосифу Турбойському (*Стратий Я.М., Лутвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии... – С. 186–192). На основі цього опису Мирослав Попович у книжці «Нарис історії культури України» (1999), пишучи про викладання філософії в КМА, досить докладно аналізує курс Йосифа Турбойського (*Попович М.В.* Нарис історії культури України. – К.: Арек, 1999. – С. 252–253). Автор навіть не здогадується, що об'єкт його аналізу – курс не Йосифа Турбойського, а Христофора Чарнуцького (про списки курсу Христофора Чарнуцького докладніше див. підрозділ 1.2 і Додаток А).

Наприклад, М. Рогович у своїй кандидатській дисертації, присвяченій філософським поглядам Михайла Козачинського, кваліфікує їх так:

Наиболее важную роль в его [Михайла Козачинського. – М.С.] философских воззрениях играют элементы пантеизма и деизма, определяющие антисхоластические тенденции философии XVIII в., материалистического сенсуализма и, наконец, рационализма, ставшего для Козачинского мостом в эпоху Просветительства⁹⁴.

Підкріплюючи заперечення схоластики у філософських курсах КМА, дослідники часто використовують цитату з лєнінського конспекту «Метафізики» Аристотеля: «Схоластика и поповщина взяли мертвое у Аристотеля, а не живое»⁹⁵. Це не означало, що члени наукового осередку В. Нічик цілком відкидали наявність схоластичних елементів у могилянських курсах. На їхню думку, філософія в КМА була перехідною стадією від схоластики до Просвітництва, себто могилянські професори нібито синтезували у своїх творах філософські ідеї Античності та Середньовіччя з науковими досягненнями Нового часу.

Дуже часто акцентували «нетомістичність» могилянських курсів (під поняттям «томізм» радянські наковці розуміли філософію не тільки Томи Аквінського, а й багатьох філософів другої схоластики, зокрема єзуїтів і – ширше – філософську концепцію католицької церкви). Дехто з дослідників не надто добре орієнтувався в течіях схоластичної філософії XVII–XVIII ст. Наприклад, І. Паславський цілком слушно зауважує у філософському курсі Йоасафа Кроковського критику томістичних ідей, з чого робить висновок про антиєзуїтську й антисхоластичну спрямованість цього курсу⁹⁶. Проте до уваги не береться те, що єзуїтська філософія в XVII ст. не була томістичною, крім того, Йоасаф Кроковський критикував томістичні елементи, бо, найімовірніше, симпатизував іншому схоластичному напрямку – скотизму⁹⁷.

І. Захара у статті про філософію Стефана Яворського пише: «Докладно проаналізувавши трактат Стефана Яворського, можна зробити висновок, що

⁹⁴ *Рогович М.Д.* Мироззрение М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.: Дисс. ... канд. филос. наук. – К., 1978. – С. 10.

⁹⁵ *Ленин В.И.* Философские тетради // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М.: Политгиздат, 1973. – Т. 29. – С. 325–326. Пор. у працях: *Захара И.С.* Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 93; *Паславський І.В.* Критика метафізики томізму у натурфілософії Й. Кроковського // Філософська думка. – 1976. – № 5. – С. 94–108. – С. 100; *Табачников І.А.* З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст. (Стефан Яворський і Феодан Прокопович) // З історії філософської думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 13.

⁹⁶ *Паславський І.В.* Критика метафізики томізму у натурфілософії Й. Кроковського // Філософська думка. – 1976. – № 5. – С. 102–107.

⁹⁷ У словниковій статті «Йоасаф Кроковський» до «Філософського енциклопедичного словника» (2002) (Кроковський, Йоасаф // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 309–310), яка, найімовірніше, належить І. Паславському, стверджується скотистичність поглядів Й.Кроковського. Можливо, І. Паславський дійшов такого висновку ще в 70-ті рр., але не міг висловити його через панівну тенденцію в радянській філософській науці.

вчений належить до прихильників номіналізму Скота та Оккама»⁹⁸. Справді, у філософському курсі Стефан Яворського переважають номіналістичні тенденції, але вони є результатом впливу не Скота (який номіналістом ніколи не був) і Оккама, а єзуїтських філософів⁹⁹. За тодішніх умов наголошувати на номіналістичних тенденціях було безпечніше, оскільки номіналізм, за визначенням Маркса, «является первым выражением материализма»¹⁰⁰, натомість єзуїти уособлювали «войовничий загін католицизму» – основну пропагандистську ланку католицької церкви, тож зв'язок могилянських професорів з єзуїтською філософією послідовно заперечувався. Так, В. Нічик у статті «Роль Киево-Могилянской академии в развитии отечественной философии» пише:

В лекционных курсах киевских профессоров заметна постепенно возрастающая тенденция к критике догматизма, авторитаризма, свойственных схоластике. [...] Этот вывод подтверждается и общей критической направленностью лекционных курсов многих киевских профессоров против представителей так называемой второй схоластики – Арриаги, Васьквеза, Овидео, Толетто, Суареса и иных, особенно томистов, философское учение которых использовалось иезуитами и Ватиканом¹⁰¹.

Характерно, що в перші роки існування осередку В. Нічик пов'язаність могилянських курсів з єзуїтською філософією не зазначала такої гострої негачії. Скажімо, І. Захара у вступній статті 1971 р. до перекладу фрагмента філософського курсу Стефана Яворського, хоча й зазначає, що цей курс – «не сліпе копіювання курсів західноєвропейських єзуїтських колегій, як про це пишуть буржуазні вчені, а оригінальний курс, спрямований проти багатьох тверджень томістів, представників так званої другої схоластики», однак визнає, що єзуїтська філософія впливала на Стефана Яворського, ба навіть стверджує, що він був учнем Яна Моравського – відомого польського філософа й теолога-єзуїта^{102,103}. Натомість у монографії І. Захари, що вийшла десятьма роками пізніше (1982), цих міркувань уже немає:

Часто профессор [Яворский] обращается к философскому наследию Аквината, однако отношение С. Яворского к Аристотелю отличается от интерпретации философского наследия Стагирита философами-иезуитами¹⁰⁴.

⁹⁸ *Захара І.С.* Курс психології Стефана Яворського // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 95.

⁹⁹ Див. про це докладніше в Розділі 3 цієї роботи.

¹⁰⁰ *Захара І.С.* Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 105.

¹⁰¹ *Нічик В.М.* Роль Киево-Могилянской академии в развитии отечественной философии // Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 117.

¹⁰² Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Яворський (Змагання перипатетиків) / Вступ. ст., пер. з латин. І.С. Захари; Філософ. ред. В.М. Нічик // Філософська думка. – 1971. – № 2. – С. 99.

¹⁰³ Про те, хто був учителем Стефана Яворського, див. Розділ 3.2.1.

¹⁰⁴ *Захара І.С.* Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 37.

Ще гостріше про це сказано у збірці «Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки» (1987):

Зображувати професорів Києво-Могилянської академії як послідовників Фоми Аквінського може лише людина, яка або ніколи не гортала жодного курсу, прочитаного в академії, або є свідомими фальсифікатором. Звичайно, це не значить, що професори Київської академії зовсім не використовували твори представників другої схоластики, але вони відмежовувались від неї й критикували багатьох її представників¹⁰⁵.

З наведених прикладів видно, наскільки потужно позначилася офіційна ідеологія на радянських дослідженнях викладання філософії в КМА. Хоч як це парадоксально, оцінку радянських учених переймали й діаспорні науковці того часу. Так, Мирослав Семчишин у книжці «Тисяча років української культури» (1985) пише:

Програма філософських курсів Києво-Могилянської академії привертала увагу українських дослідників від давнішого часу. Але їхня оцінка цих курсів була інколи однобічна. Вони трактували ці курси як схоластичні, відірвані від життя (напр., М. Возняк). Одначе праці новіших дослідників останніх десятиріч (зокрема радянських) показали, що не тільки філософія томізму (вчення св. Томи з Аквіну), що обґрунтовувало передовсім богословські науки, але теж Аристотелівська філософія викладалась у класах Академії і що її професори зокрема у XVIII ст. популяризували ідеї Реформації і світового гуманізму. Крім античних філософів, брали теж під науковий розгляд і викладали філософію учених гуманістів (як-от Еразма з Роттердаму, Яна Амоса Коменського), а згодом теж філософське вчення представників Нового часу (Декарта, Гобса, Спінози)¹⁰⁶.

Тож до здобуття Україною незалежності неупереджене вивчення філософської спадщини КМА було неможливе ні в СРСР, де його гальмувала офіційна ідеологія, ні за межами Союзу, де вчені не мали доступу до джерел. На жаль, не сталося очікуваного прориву й після 1991 р., коли зникли цензурні обмеження. Це не означає, що про філософію професорів КМА перестали писати. Навпаки, кон'юнктура цієї теми різко зросла: КМА не оминають у жодній з історій української філософії (їх вийшло за цей час більше десятка), в жодній книжці, присвяченій культурі чи літературі України XVII–XVIII ст., в жодному енциклопедичному довіднику, де згадується українська філософія. Твердиться про самобутні філософські концепції, що їх створили могилянські професори, про синтез античної, середньовічної і новочасної філософської думки в поєднанні з неоплатонічними елементами, що нібито притаманні українській культурі й т.д. Наприклад, Зоя Хижняк у передмові до енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII ст.)» пише:

¹⁰⁵ Нічик В.М., Горський В.С., Литвинов В.Д. Проти буржуазно-націоналістичного тлумачення розвитку філософської думки на Україні епохи феодалізму // Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 81–82.

¹⁰⁶ Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. – 2-ге вид., фототип. – К.: Друга ріка; Фенікс, 1993. – С. 120–121.

Особлива роль в історії вітчизняної освіти й науки належить академічним курсам філософії та історії. За порівняно короткий термін професори Академії переосмислили світові філософські здобутки від античності до Нового часу й виробили власні концепції, ґрунтовані на національній філософській спадщині та ментальності українського народу¹⁰⁷.

На подібні твердження натрапляємо також у підручнику «Історія філософської думки в Україні» Івана та Василя Огородників. На їхню думку, професори КМА «не йшли ні шляхом візантійського богослов'я, ні латинської схоластики, ні західноєвропейських реформаторських теорій, ні шляхом, що йшов від традицій давньоруської доби. Використовуючи надбання цих шляхів, вони прагнули до вироблення самостійного мислення, свого власного типу філософствування»¹⁰⁸. Ще вище оцінює могилянську філософську спадщину Володимир Шевченко, називаючи її «класичною добою української філософії»¹⁰⁹ та підкреслюючи, що «українська філософія вже в XVIII ст. мала оригінальну концепцію світу і процесу його творчого освоєння»¹¹⁰. Така оцінка проникає й у твори молодих дослідників. Наприклад, Лариса Діденко так характеризує філософську освіту в КМА:

Петро Могила створив освітню програму, яка містила здобутки тогочасних західноєвропейських учених-філософів, що поєднувались із давньогрецькими знахідками і склали основу курсів викладачів Києво-Могилянської академії. Саме на ґрунті поєднання ідей двох традицій філософування – античної та новодобової, а також під впливом української ментальності виникає українська філософія¹¹¹.

Про схоластичність могилянських курсів сучасні автори зазвичай не згадують, а коли й згадують, то лише побіжно – як про один з елементів оригінального синтезу. Натомість дедалі популярнішим стає нове, дещо туманне, але пафосне поняття – «бароковість». Скажімо, Юрій Федів у навчальному посібнику «Історія української філософії» (2000) пише:

Своєрідні риси барокового мислення яскраво виразились у філософських курсах, які читались у Києво-Могилянській академії. У контексті культури бароко відбувається синтез західноєвропейського раціоналізму з духовною спадщиною східновізантійського православного світобачення¹¹².

Термін «барокова схоластика» (нім. Barockscholastik) справді вживається як один з означників постреформаційної схоластики – йдеться про схоластичну

¹⁰⁷ *Хижняк З.* На шляхах історії // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 14.

¹⁰⁸ *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вища школа; Знання, 1999. – С. 213.

¹⁰⁹ *Шевченко В.І.* Ф. Прокопович і Г. Гегель: дві версії діалектики // Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. – К.: Вид. дім «КМ Akademia», 1995. – С. 269.

¹¹⁰ Там само. – С. 276.

¹¹¹ *Діденко Л.В.* Філософування по-кониськи: історико-культурологічний аналіз // Мультиверсум: Філософ. альманах: Зб. наук. пр. – К.: Центр духовної культури, 2002. – Вип. 29. – С. 82.

¹¹² *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії: Навч. посіб. – К.: Україна, 2000. – С. 115.

філософію, яка творилася в епоху Бароко, а не про філософію, сповнену барокових елементів¹¹³. Так називав могилянську філософію і Д. Чижевський¹¹⁴, проте сучасні українські автори, які запозичили в нього цей термін, згадують лише про абстрактну «бароковість», оминаючи сутнісне поняття «схоластика».

Утім оперування новими термінами не звільнило більшість праць від радянських стереотипів. І. Огородник і М. Русин у книжці «Українська філософія в іменах» (1997) так характеризують погляди Інокентія Гізеля:

Щодо проблем буття Гізел займав дійстичні позиції, близькі до ренесансних, що проявлялось у поєднанні рівноправності матеріального та ідеального моментів у визначенні природи і неоплатонівських тенденціях інтерпретації Бога¹¹⁵.

У подібний спосіб тут представлено й погляди Георгія Кониського:

Світогляд Кониського в цілому можна визначити як об'єктивно-ідеалістичний, однак у полеміці з авторами Святого Письма та Аристотеля він все ж таки займає позиції науки і філософії Нового часу, особливо раціоналізму Декарта, наповнюючи свої курси елементами пантеїзму і деїзму¹¹⁶.

Такої ситуації, на жаль, істотно не змінило прилучення до вивчення могилянської філософії науковців молодого покоління. Наприклад, В. Крикун у статті «Логічний аналіз диспуту в творчості Ф. Прокоповича» (2004)¹¹⁷ на восьми сторінках просто переказує п'яту книгу з «Логіки» Теофана Прокоповича, перекладену українською в 1980 р. О. Кравченко (Свириденко) в розвідці «Становлення новітньої філософії в Києво-Могилянській академії (XVIII ст.)». Григорій Кониський» (2000)¹¹⁸, зreferатувавши кілька радянських праць, доходить висновку: «Кониський, як і його попередники, рішуче виступив проти ідеології неотомізму, представників другої схоластики – Арріаги, Суареца, Фонсеки та ін., викриваючи фальсифікації вчення Аристотеля»¹¹⁹. На більш-менш схожі міркування натрапляємо й у статті Л. Діденко «Філософування по-кониськи: історико-культурологічний аналіз», де новизну поглядів Георгія Кониського представлено так:

Чому філософування у Георгія Кониського нове? Начебто, воно не відрізняється від того, що пропонувала професура Академії. На перший погляд, не відрізняється, але після звернення Стефана Яворського та Теофана Прокоповича до теорії політики та їхнього намагання застосувати розвинуті ними моделі на практиці, саме у Ге-

¹¹³ Докладніше про це див. у вступі до третього розділу цієї роботи.

¹¹⁴ *Чижевський Д.* Нариси історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 24.

¹¹⁵ *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – С. 40.

¹¹⁶ Там само. – С. 135.

¹¹⁷ *Крикун В.Ю.* Логічний аналіз диспуту в творчості Ф. Прокоповича // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2004. – Вип. 42. – С. 237–245.

¹¹⁸ *Свириденко О.П.* Становлення новітньої філософії в Києво-Могилянській академії (XVIII ст.). Георгій Кониський // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В. Лях. – К.: Центр духовної культури, 2000. – Вип. 18. – С. 66–73.

¹¹⁹ Там само. – С. 69.

оргія Кониського філософія набуває довершеної форми академізму, яка для нас є вже звичною¹²⁰.

Його [Кониського] філософія у природничо-науковому зрізі бере свій початок від раціоналізму Декарта: український дослідник наголошує на особливостях учення французького мислителя та його відмінності від інших систем¹²¹.

На дещо ширше коло опрацьованих джерел натрапляємо у студії І. Шевченко, яка аналізує твори Петра Могили, Касіяна Саковича, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича, Георгія Кониського, Григорія Сковороди, але щодо розуміння сутності людини у філософських курсах професорів КМА робить уже відомий висновок:

Концептуальним підґрунтям антропологічних пошуків викладачів Києво-Могилянської академії XVII-XVIII сторіч була філософська спадщина Платона, Арістотеля, фундаторів західноєвропейської схоластики Августина та Фоми Аквінського, отців грецької церкви Климента Олександрійського, Ісака Сиріна, Макарія Великого, а також вітчизняних мислителів – митрополита Іларіона Київського, С. Оріховського, І. Вишенського, М. Смотрицького¹²².

Деякі дослідження філософії КМА провадяться нині й у Російській Федерації. Так, Віталій Івлєв у 2000 р. видав дві книжки, присвячені логіці в Києво-Могилянській академії і Московській слов'яно-греко-латинській академії: «Основные предпосылки формирования логики как философской дисциплины в рамках КМА и Московской славяно-греко-латинской Академии от “Логоса” к “логике”»¹²³ і «Логика в России (первая половина XVIII в.)»¹²⁴. В. Івлєв фактично переповідає радянські дослідження могилянської філософії, причому джерел, на які він спирається, часто не зазначає, хоча цитує нібито за рукописом. Це призводить до непорозумінь. Скажімо, курс С. Яворського цитується з посиланням на: «Яворский С. Философское сочинение, Л. 592.об.»^{125,126}, проте без бібліографічної відсилки, тож виходить, що Стефан Яворський свій філософський курс писав російською мовою¹²⁷.

Ці спостереження, звичайно, не означають, що в дослідженнях філософії КМА згадані тенденції цілковито домінують. На підтвердження варто згада-

¹²⁰ Діденко Л.В. Філософування по-кониськи: історико-культурологічний аналіз // Мультиверсум: Філосо. альманах: Зб. наук. пр. – К.: Центр духовної культури, 2002. – Вип. 29. – С. 84.

¹²¹ Там само. – С. 87.

¹²² Шевченко І. Сутність людини у працях професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // Філософська думка. – 2000. – № 5. – С. 124.

¹²³ Івлєв В.Ю. Основные предпосылки формирования логики как философской дисциплины в рамках КМА и Московской славяно-греко-латинской академии от «Логоса» к «логике». – М.: Когито-Центр, 2000.

¹²⁴ Івлєв В.Ю. Логика в России (перв. пол. XVIII в.). – М.: Когито-Центр, 2000.

¹²⁵ На перший погляд, таке посилання виглядає як посилання на рукопис, але в книжці не зазначено, де цей рукопис зберігається.

¹²⁶ Івлєв В.Ю. Логика в России (перв. пол. XVIII в.). – М.: Когито-Центр, 2000. – С. 67.

¹²⁷ На нашу думку, В. Івлєв цитує Стефана Яворського за книжкою: Стратій Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982, однак посилань на це видання не робить.

ти праці Ярослави Стратій, колишнього члена наукового осередку Валерії Нічик, яка і далі активно вивчає могилянською філософію. В останні роки дослідниця зосередила увагу на аналізі правових концепцій, представлених у філософських курсах КМА, простежуючи вплив на них західноєвропейських філософів права (Юста Ліпсія, Гуга Гроція, Самуеля Пуфендорфа). Її перу належить також велика кількість узагальнювальних публікацій про філософію КМА. У своїх найновіших дослідженнях Я. Стратій оцінює її як творчий синтез у межах культури Бароко¹²⁸. Вона не замовчує впливів «другої» схоластики, але вважає це одним з елементів ширшого явища: «у Києво-Могилянській філософській школі були репрезентовані такі напрями, як нова християнська філософія (барокова схоластика), раннє Просвітництво і етико-антропологічний напрям, який поєднав елементи традиційної української містики і раннього просвітництва»¹²⁹.

У цьому твердженні можна помітити часткове зміщення акцентів. На нашу думку, викладання філософії в КМА у XVII – першій половині XVIII ст. перебувало під цілковитим впливом «другої» схоластики, а от у межах останньої могли поєднуватись як елементи класичної середньовічної схоластики, так і деякі елементи ренесансної та новочасної думки.

Про вплив «другої» схоластики на філософію КМА пише й І. Захара в монографії «Академічна філософія України (XVII – поч. XVIII ст.)» (2000)¹³⁰, де досить докладно аналізує це явище й чітко виокремлює різні філософські течії «другої» схоластики. Однак, постулюючи залежність від неї могилянських філософських курсів, авторові деколи бракує конкретних доказів, які спиралися б на порівняння курсів КМА з трактатами представників «другої» схоластики.

На питанні про вплив «другої» схоластики на філософію КМА акцентують увагу Віктор Котусенко і Світлана Конончук. В. Котусенко у своїх статтях¹³¹ описує ситуацію, що склалась у схоластичній філософії в XVI–XVIII ст., однак щодо вивчення філософії в КМА він лише окреслює можливі шляхи дослідження. Об'єктом вивчення С. Конончук є насамперед

¹²⁸ *Стратій Я.* Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії // Київські обрії: Історико-філософські нариси. – К.: Стило, 1997. – С. 61–75; *Стратій Я.* Києво-Могилянська академія та державно-правові концепції в Україні XVII–XVIII ст. // Практична філософія. – 2002. – № 2. – С. 166–178; *Стратій Я.* Значення поняття *recta ratio* у могилянських правових концепціях XVII–XVIII ст. // Київська академія. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вип. 2–3. – С. 56–62.

¹²⁹ *Стратій Я.М.* Філософія Києво-Могилянської академії // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 584.

¹³⁰ *Захара І.С.* Академічна філософія України (XVII – поч. XVIII ст.). – Львів, 2000.

¹³¹ *Котусенко В.* Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 117–150; *Котусенко В.* Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: 36. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005.

філософський курс Йосифа Кононовича-Горбацького. Авторка характеризує тенденції розвитку схоластичної філософії XVII–XVIII ст. і простежує, як вони впливали на філософські курси Йосифа Кононовича-Горбацького й інших професорів КМА в XVII ст.¹³²

Варто згадати про ще одну ваду майже всіх попередніх досліджень – сприйняття філософських курсів професорів КМА як самостійних та оригінальних філософських трактатів. При цьому забувалося, що це були навчальні курси, по суті, підручники, які мали на меті ознайомити студентів з тогочасними філософськими ідеями, а не створювати власні філософські концепції. Більшість викладачів філософії читали цю дисципліну лише один-два навчальні цикли, поєднуючи викладацькі обов'язки з обов'язками префекта. Про те, що у професорів КМА не було ні можливості, ні потреби займатися власним філософуванням, уже писали дослідники XIX і XX ст.¹³³ Нині на цьому цілком справедливо наголошує Марина Ткачук¹³⁴, доводячи, що філософські курси професорів КМА треба вивчати як пам'ятки *викладання* філософії, і в цьому їхня найбільша цінність, бо саме вони привчали мислити за допомогою понять, а не містичних прозрінь, та долучали українську освіту до європейської.

Подібною точкою зору дотримувався також в останніх своїх працях Вілен Горський, наголошуючи, що могилянські філософські курси слід сприймати як підручники з філософії, а не як оригінальні філософські твори¹³⁵. На основі ідей Олексія Лосева він виокремлює три етапи розвитку історії філософії: перший – зародження інтуїтивного ядра майбутньої філософії; другий – здійснення філософського вишколу; третій – утвердження власне філософської системи¹³⁶. Філософські курси професорів КМА, за оцінкою вченого, треба віднести до другого етапу, отже, порівнювати їх не з оригінальними філософськими творами, як, скажімо, праці Бейкона, Лока, Декарта чи Спінози, а з філософськими курсами, що тоді викладалися в різних університетах Європи¹³⁷.

¹³² Конончук С. Схоластична традиція та українська філософія пізнього середньовіччя: *via antiqua* та *via moderna* в Києво-Могилянській академії // *Philosophia prima: метафізичні питання*. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 56–79; Конончук С.Г. Силогістика в логічних курсах Києво-Могилянської академії середини XVII сторіччя (Й. Кононович-Горбацький і С. Яворський) // *Philosophia prima: метафізичні питання: Щорічник / Наук. ред. Я.М. Стратій*. – К.: ВІПОЛ, 1999. – Вип. 2. – С. 78–99; Конончук С. Метафізичний контекст «Підручника з логіки» Йосифа Кононовича-Горбацького та барокова схоластика // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічкі*. – К.: Критика, 2005. – С. 151–156.

¹³³ Вишневский Д. Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С. 204–205.

¹³⁴ Ткачук М.Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. – К.: ВІПОЛ, 2000. – С. 36.

¹³⁵ Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічкі*. – К.: Критика, 2005. – С. 59.

¹³⁶ Там само. – С. 60.

¹³⁷ Там само. – С. 65.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сьогодні курси логіки професорів КМА, як і їхні філософські курси взагалі, уповні не вивчено. З 26-ти курсів логіки, які є об'єктом нашої роботи, були проведені деякі дослідження тільки **другого курсу Йоасафа Кроковського**, частково проаналізовано у статтях І. Паславського¹³⁸; **Стефана Яворського**, що перекладав українською і почастки опрацював І. Захара¹³⁹; **Геофана Прокоповича**¹⁴⁰ (курс логіки перекладено разом з іншими частинами філософського курсу цього автора); **третього курсу Михайла Козачинського**, частково дослідженого в дисертації М. Роговича^{141,142}; **Георгія Кониського**, що його переклала й частково опрацювала М. Кашуба¹⁴³. Інші курси потрапляли в поле уваги дослідників тільки епізодично¹⁴⁴. Комплексного компаративного дослідження курсів логіки (як і інших філософських курсів) професорів КМА, наскільки нам відомо, досі немає. Таким чином, нашу роботу можна вважати спробою усунути цю прогалину.

¹³⁸ *Паславський І.В.* Проблема універсалій в «Логіці» Й. Кроковського // *Філософська думка*. – 1973. – № 5. – С. 60–65; *Паславський І.В.* Критика метафізики томізму у натурфілософії Й. Кроковського // *Філософська думка*. – 1976. – № 5. – С. 94–108.

¹³⁹ *Яворський С.* Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992; *Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Яворський (Змагання перипатетиків)* / Вступ. ст., пер. з латин. І.С. Захари; Філософ. ред. В.М. Нічик // *Філософська думка*. – 1971. – № 2. – С. 98–110; *Захара І.С.* Курс психології Стефана Яворського // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 88–95; *Захара І.С.* Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982.

¹⁴⁰ *Прокопович Ф.* Логіка / Пер. з латин. Б.Г. Яніш, В.Ю. Яніш; Спец. ред. М.Д. Роговича; Прим. В.М. Нічик, М.Д. Рогович // *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 7–11.

¹⁴¹ *Філософська думка в Києво-Могилянській академії: Мануйло Козачинський*. – Кн. 2: Про раціональне знання або велику логіку... / Вступ. ст. і пер. з латин. М.Д. Роговича; Філософ. ред. В.М. Нічик // *Філософська думка*. – 1969. – № 1. – С. 98–116; *Рогович М.Д.* Мирозрєние М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.: Дисс. ... канд. филос. наук. – К., 1978.

¹⁴² М. Рогович у вступі зазначає, що об'єктом його дисертації є три курси Михайла Козачинського, а насправді аналізує лише третій курс.

¹⁴³ *Кониський Г.* Раціональна філософія, або логіка / Пер. з латин., упорядкув. і прим. М.В. Кашуби // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 201–384.

¹⁴⁴ *Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Калиновський (Короткий вступ до загальної філософії)* / Вступ. ст. В.М. Нічик; Пер. з латин. В.П. Маслока; Спец. ред. М.Д. Роговича; Філософ. ред. В.М. Нічик // *Філософська думка*. – 1969. – № 3. – С. 89–102; *Філософія в Києво-Могилянській академії: Інокентій Гізель (Праця з загальної філософії)* / Вступ. ст. М.Д. Роговича; Дешифр. Н.І. Безбородько; Пер. латин. М.Д. Роговича; Філософ. ред. В.М. Нічик // *Філософська думка*. – 1970. – № 1. – С. 100–114; *Філософія в Києво-Могилянській академії: Йосип Кононович-Горбацький (Розділ 9. Передикаменти)* / Вступ. ст. М.Д. Роговича; Пер. з латин. А.А. Коркішка; Спец. ред. М.В. Кашуби; Філософ. ред. В.С. Лісового // *Філософська думка*. – 1972. – № 1. – С. 90–101; *Філософія в Києво-Могилянській академії: Йосип Кононович-Горбацький ([Логіка] Другий трактат)* / Вступ. ст. В.С. Лісового; Пер. А.А. Коркішка; Спец. і філософ. ред. М.Д. Роговича // *Філософська думка*. – 1972. – № 2. – С. 81–93.

1.2. Джерельна база дослідження

Щоб дослідити процес викладання філософії в Києво-Могилянській академії, треба насамперед визначити джерельну базу, на яку спиратиметься таке дослідження. Доступні нам джерела умовно можна поділити на дві категорії: 1) тексти, в яких передано зміст курсів (записи лекцій, підручники тощо); 2) документація процесу викладання (інструкції академічного керівництва, спогади викладачів і студентів тощо). Обидва типи джерел слід аналізувати в сукупності, лише тоді вони дадуть уявлення про те, яку філософію та як викладали й вивчали в Києво-Могилянській академії у XVII–XVIII ст.

До нас не дійшло ніякої інформації про те, що хтось із професорів філософії КМА видав друкований підручник, за яким би велось навчання¹⁴⁵. Як виняток, можна згадати книжку Михайла Козачинського «Philosophia Aristotelica ad Mentem Peripateticarum Tradita – Філософія Аристотелева по умствованію періпатетиков изданная», видана у Львові 1745 р.¹⁴⁶. Проте ця праця (обсягом 61 арк. при форматі 2°) з філософського матеріалу вміщує лише тези до публічного диспуту, що відбувся в Києві 17 березня 1745 р. (6 арк.)¹⁴⁷, більшу частину обсягу займають присвяти та панегірики Єлизаветі Петрівні та Олексієві й Кирилові Розумовським¹⁴⁸. Попри подібність назви праці до назви філо-

¹⁴⁵ У Західній Європі, починаючи з XVI ст., друкувалася велика кількість підручників для навчальних закладів різного рівня, зокрема підручників з філософії. Особливо це характерно для протестантських регіонів. Натомість в єзуїтських колегіях Речі Посполитої найчастіше користувалися рукописними записами лекцій.

¹⁴⁶ *Козачинський М.* Philosophia Aristotelica ad Mentem Peripateticarum Tradita – Філософія Аристотелева по умствованію періпатетиков изданная. – Львів, 1745.

¹⁴⁷ Це видання, за твердженням Якіма Запaska та Ярослава Ісасевича, було надруковано в двох друкарнях: у друкарні Львівського Ставропігійського братства (кириличний текст) і у Львівській єзуїтській друкарні (латиничний текст) (*Запaska Я., Ісасевич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1: 1574–1700. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1981. – С. 69). Мабуть, тому тут можна натрапити на два види сигнатур: частина аркушів позначена латиничними буквами, а частина – кириличними; латиничні, очевидно, походять з єзуїтської друкарні, а кириличні – з братської. Оскільки вищезгадані тези написано двома мовами, спочатку латиною, а потім у перекладі російською (слов'янською, як зазначено в тексті), то частину аркушів з тезами позначено латиничною сигнатурою, а частину – кириличною. Отже, в книзі Михайла Козачинського є чотири списки тез: 1) 7 з логіки (*Козачинський М.* Philosophia Aristotelica ad Mentem Peripateticarum Tradita – Філософія Аристотелева по умствованію періпатетиков изданная. – Львів, 1745. – Сигн. С-Є2.); 2) 4 з етики (*Ibid.* – Сигн. Ж.); 3) 4 з фізики (*Ibid.* – Сигн. М-М2.); 4) 4 з метафізики (*Ibid.* – Сигн. Р2.).

¹⁴⁸ Імовірно, ця книжка є публікацією не тез диспуту, що відбувся, а тез, запланованих до диспуту (про друковані тези до публічного диспуту див. далі). Можливо, на цей публічний диспут мав бути запрошений хтось із Розумовських, а книга мала бути йому подарунком. Частково це припущення підтверджує те, що на латиномовному і польськомовному титулах написано по дворядковому латинському віршу. Ось напис із латиномовної титульної сторінки:

qVIsqVe sat ese potest sat CertVs re sVper Ista
qVoD rozVMoVskiCh stlrps generose fVIt

софського курсу, що його Михайло Козачинський читав у КМА в 1743/1744–1744/1745 навч. роках¹⁴⁹, вона не є підручником з філософії.

З огляду на це, основним текстовим масивом філософських курсів КМА виступають їхні рукописні записи. На сьогодні в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігається близько 80 пам'яток з такими курсами. Дослідження їх було розпочато наприкінці XIX ст., але особливо інтенсивно воно провадилося в 60–70-х рр. XX ст., коли низку текстів було перекладено українською або російською мовами. Однак і досі не з'ясовано, що являють собою ці записи, хто й за яких умов їх зробив. Дотепер їх переважно кваліфікували як студентські конспекти¹⁵⁰. Якщо це так, то постає питання, наскільки надійне це джерело. Відповідь на нього, гадаємо, може дати текстологічний аналіз, себто детальна графологічна, лінгвістична та змістовна експертиза. Полегшує справу те, що багато філософських курсів збереглося у кількох списках, тож дослідження відмінностей запису одного тексту в кількох рукописах дає змогу частково реконструювати спосіб написання кожного з них¹⁵¹.

Наприклад, в ІР НБУВ (ф. 306, спр. 97п/59 та 98п/58 і ф. 312, спр. 625/400С та 624/399С) зберігається чотири записи філософського курсу Христофора Чарнуцького, розпочатого 8 вересня 1701 р. У перших трьох збереглася титульна сторінка з таким текстом: «Manoductio ad logicam sive dialectica generosae juventuti ad rationalem philosophiam preparandae in campo Kijovo-Mohilaeano exporecta et rectae rationis tramite in majorem primi et ultimi termini nostri Dei ter optimi maximi gloriam et in gentem stagiritarum utilitatem exemplis (a reverendo patre Christophoro Czarnucki)¹⁵² illustrata anno aeternae Incarnatae Sapientiae 1702 (septembris octavo)¹⁵³»¹⁵⁴. Порівнявши ці рукописи, помічаємо, що текст у всіх чотирьох рукописах збігається майже

Виділені літери можна сприймати як римські числа; якщо їх підрахувати, то вийде число 1744. Таке саме число ми одержимо, якщо підсумуємо цифри з вірша на польськомовній титульній сторінці. Напевніше, в такий спосіб автор хотів зашифрувати рік написання книжки.

¹⁴⁹ Так, перші слова назви філософського курсу 1743/1744–1744/1745 навч. років, що зберігся в рукописах ІР НБУВ, ф. 301, спр. 301 і ф. 305, спр. ДС/п171, ДС/п172, ДС/п173 – «Philosophia Aristotelica». На титульній сторінці цього курсу також уміщено присвяту Єлизаветі Петрівні. Це єдиний зі збережених філософських курсів з присвятою російським царям.

¹⁵⁰ Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 517; Яворський С. Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 615; Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 10.

¹⁵¹ Лихачев Д.С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 245–285.

¹⁵² Текст з дужок є лише в рукописі 97п/59.

¹⁵³ Текст з дужок є лише в рукописах 97п/59 і 98п/58.

¹⁵⁴ «Жерівництво до логіки, або діалектика, викладена шляхетній молоді в якості підготовки до раціональної філософії на полі Києво-Могилянському та висвітлена через приклади рівною стежиною розуму, на більшу славу першої й останньої мети нашої – Бога, тричі найкращого й найбільшого, на користь люду стагіритському всесесним отцем Христофором Чарнуцьким 8 вересня 1702 року Вічної Втіленої Мудрості».

дослівно¹⁵⁵, а відхилення незначні й стосуються не так змісту, як форми запису. Так, у рукописах використовуються різні типи латинських скорочень для передачі однакових слів; відрізняється пунктуація; одне й те саме слово могло писатися з великої або з малої літери; по-різному застосовано підкреслення¹⁵⁶; з певними відмінностями передано власні імена¹⁵⁷; порядок слів у реченні іноді варіюється або використовується одна граматична форма замість іншої; трапляються й пропуски слів чи цілих абзаців¹⁵⁸.

На нашу думку, такі особливості свідчать про те, що скриптори записували текст під повільне диктування. Це додатково підтверджується синхронністю виправлень: якщо в одному рукописі частина тексту пропущена, то потім його дописано на полях, і таке саме виправлення є в інших рукописах у тому самому місці¹⁵⁹. У деяких місцях одного рукопису залишено пропуск на сторінці, чого немає в інших списках. Такі пропуски неможливо було би пояснити при механічному переписуванні. А за умови диктування вони зрозумілі: студент вийшов, залишивши місце, аби внести пропущене пізніше, але виявилось, що місця залишено забагато¹⁶⁰.

На користь гіпотези, згідно з якою ці рукописи були записами лекцій під диктовку викладача, свідчить й аналогічна практика в єзуїтських колегіях¹⁶¹; у кількох місцях ми знайшли помилки, типові для переписування¹⁶². Додат-

¹⁵⁵ Обсягом усі рукописи однакові, тільки в рукописі 624/399С немає двох останніх частин тексту – «Philosophia naturalis...» і «Philosophia ultranaturalis...».

¹⁵⁶ У рукописах, на нашу думку, підкреслення використовуються з тою самою метою, що й велика літера, – для виділення найважливіших частин речення, здебільшого визначень і прикладів, але кожен з переписувачів сам визначав, що підкреслювати.

¹⁵⁷ Пор. такі паралелізми: Фонсека записано як Fonseca (625/400С, арк. 4; 98п/58, арк. 4), Phosensa (624/399С, арк. 3 зв.), Phosensa (97п/59, арк. 3 зв.); Овієдо як Owiedo (625/400С, арк. 146; 97п/59, арк. 171 зв.), Ovgedo (624/399С, арк. 201 зв.), Oviedo (98п/58, арк. 184); Суарес з епітетом Великий як M. Zoares (625/400С, арк. 147 зв.), magnus Zures (624/399С, арк. 202 зв.), magnus Soares (97п/59, арк. 172 зв.), Хірос як Hyros (625/400С, арк. 4), CHiros (Буква «С», мабуть, дописана пізніше) (98п/58, арк. 4), Chyros (624/399С, арк. 4; 97п/59, арк. 4).

¹⁵⁸ Так, наприкінці розділу в рукописі 624/399С, арк. 9 пропущено абзац, що в інших рукописах починається зі слів “Notandum ultimo”.

¹⁵⁹ У Dialectica, Tractatus 1, Capitulus 1, Articulus 1, Sciendum 2 в рукописі 97п/59, арк. 4 зв. немає жодних пропусків, натомість у рукописах 624/399С, арк. 5, 98п/58, арк. 5 і 625/400С, арк. 4 зв. пропущена та сама частина речення, яку згодом дописано на полях. Те саме помічаємо в Dialectica, Tractatus 1, Capitulus 1, Articulus 7, Advertendum (97п/59, арк. 16 зв.-17; 624/399С, арк. 21; 98п/58, арк. 14; 625/400С, арк. 15).

¹⁶⁰ Наприклад, у рукописі 624/399С, арк. 46 посередині сторінки, між sciendum 1 і sciendum 2 пропущено місце десь на 3-4 см, в інших рукописах у цьому місці текст записаний щільно.

¹⁶¹ Як показують дослідження польського вченого Романа Даровського, в єзуїтських навчальних закладах була поширена практика диктування лекцій, див.: *Darowski R. Filozofia w szkołach jezuitkich w Polsce w XVI wieku.* – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994. – S. 16.

¹⁶² Згідно з класифікацією помилок переписування, яку запропонував Д. Ліхачов, тут ідеться про «помилки прочитання» (*Лихачев Д.С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков.* – Ленинград: Наука, 1983. – С. 71), коли під час переписування скриптор помічав, що пропустив рядок, закреслював переписане й повертався до попереднього місця. Такі випадки помічено в рукописах 624/399С, арк. 5; 97п/59, арк. 4 зв.; 624/399С, арк. 6, 98п/58, 54 зв.

кове світло могла б пролити інформація з джерел, які ми віднесли до другої категорії: зі спогадів, листів або свідчень учасників навчального процесу – викладачів і студентів. На підставі нашого досвіду вивчення рукописів КМА можна стверджувати, що сказане про рукописи 97п/59, 98п/58, 625/400С та 624/399С стосується всіх записів філософських курсів. У всіх випадках, коли йдеться про кілька записів одного курсу, між ними немає істотних текстуальних розбіжностей – вони завжди мали лише графічний характер¹⁶³. Тому можемо відкинути думку про те, що згадані рукописи – це конспекти в сучасному розумінні.

Для термінологічної ясності надалі будемо дотримуватися такого слововжитку: *філософським курсом* називатимемо текст, прочитаний певним викладачем у конкретному навчальному році, а *рукописом, або списком* філософського курсу – його запис¹⁶⁴. Оскільки чимало філософських курсів дійшло до нашого часу в кількох списках, то, зрозуміло, *списків* значно більше, ніж самих *курсів*.

Окрім рукописних курсів, є ще одне джерело, яке фіксує зміст того, що викладалось у філософському класі КМА. Це друковані тези диспутів. Як відомо, їх проводили щотижня (*sabativa*), щомісяця (*menstrualis*), а також щороку – урочисто й публічно. До кожного з них заздалегідь готували тези (*theses, conclusiones, assertiones, propositiones, theoremata*), що вважались істинними й виносилися на обговорення, у якому брали участь один захисник (*defendens*) і троє опонентів (*oppugnans*)¹⁶⁵. Перелік тез друкувався на окремому аркуші (плакаті) – досить великого формату (майже метрової довжини), щедро прикрашеному графікою. Плакати, прикріплені до воріт Академії, виконували роль афіші, а також використовувались як сувеніри, тому їх друкували на дорогих матеріалах (шовк, атлас) і дарували почесним гостям. Часто портрети гостей зображали й на самих плакатах.

Плакати з тезами диспутів мають неабияку мистецьку цінність, тому їх переважно розглядають як пам'ятки графічного мистецтва. Практично жоден з вітчизняних дослідників не звертав на них увагу як на джерело

¹⁶³ На сьогодні знайдено 30 філософських курсів, які викладались у КМА в XVII–XVIII ст. З цих курсів 24 збережені (цілком або частково) у більш ніж одному рукописі. Майже всі списки філософських курсів, на нашу думку, написали студенти. Тільки щодо одного списку 446п/1701 з текстом філософського курсу Сильвестра Піновського маємо підстави припускати, що його записав сам викладач.

¹⁶⁴ У книзі Я. Стратій, В. Андрушка і В. Литвинова «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии» схарактеризовано 89 філософських курсів (*Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 152–324). Автори не розрізняють філософський курс і список філософського курсу. Кожен рукопис, у якому записано бодай якусь частину курсу, вони розглядають як окремий курс, що призвело до низки непорозумінь.

¹⁶⁵ Це, зокрема, бачимо з переліку тез до місячних і суботніх диспутів у КМА в 1727/1728–1728/1729 навч. роках, що збереглися в рукописі ІР НБУВ, ДА/п49, арк. 265–268 зв.

дослідження могилянської філософії. Відсутність уваги до філософського змісту тез призвела до того, що багато плакатів з філософськими й богословськими тезами дійшли до нас в «обрізаному» вигляді – залишилося лише зображення¹⁶⁶.

Ще однією обставиною, яка ускладнює дослідження друкованих філософських тез, є складність їхнього пошуку. Найчастіше вони зберігаються в музеях, де каталогізовані за іменем гравера, за іменем особи, якій вони були присвячені (почесного гостя диспуту) або за іменем студента, що їх захищав. Звичайно, для нас найбільший інтерес становить ім'я викладача, під чийм керівництвом вони захищалися¹⁶⁷, та навчальний рік, коли проходив диспут.

На сьогодні нам удалося знайти лише сім тез.

1. *Філософські й теологічні тези 1691 р.*: захищені під керівництвом Силуяна Озерського; гравер Інокентій Щирський; у мистецтвознавстві відомі під назвою «Конклузія Обідовського» (за іменем студента, який їх захищав). Тези відіслали як подарунок російським царям у Москву (посольство очолював сам Силуян Озерський); нині вони зберігаються у Відділі естампів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі; їх фотографію вміщено в книзі Федора Титова «Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX ст.»¹⁶⁸. Для нас ці тези мають значну цінність, адже філософський курс Силуяна Озерського не зберігся.
2. *Філософські тези 1708 р.*: захищені під керівництвом Теофана Прокоповича; гравер Данило Галяховський; їхня назва у мистецтвознавстві – «Тези на честь І. Мазепи»; зберігаються в Національному музеї (Museum Narodowe) у Варшаві, інвентарний номер 183325. На плакаті представлено тези з логіки, фізики, метафізики й етики. Як і попередні, ці тези становлять величезну цінність, оскільки рукописний курс Теофана Прокоповича зберігся зі значними пошкодженнями, а крім того, за ними можна уточнити час, коли викладав у КМА Теофан Прокопович.
3. *Філософські тези 1713 р.*: захищені під керівництвом Сильвестра Піновського; написані на честь фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметьєва; захищав їх студент Гавриїл Михайлович. Містять «Conclusiones philosophiae» з частини фізики – про душу, складені латинською та слов'янською мовами. Докладно описав їх А. Голубцов у статті «К вопросу о старых академических

¹⁶⁶ Така доля спіткала, наприклад, філософські тези 1739 р., присвячені Рафаїлові Заборовському, що зберігаються в Національному художньому музеї України (див. про них далі).

¹⁶⁷ На думку відомого дослідника викладання філософії в єзуїтських колегіях у Польщі (XVI–XVIII ст.) Романа Даровського, всі тези до диспуту обов'язково готував викладач, який читав курс. Студент, що мав захищати їх, до складання тез не мав жодного стосунку (*Darowski R. Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku.* – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994. – S. 7). За нашим припущенням, така сама практика побутувала і в КМА.

¹⁶⁸ *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – С. 103.

тезах и их значении для археологии» (1903)¹⁶⁹; фотографія є у згаданій книзі Ф. Титова¹⁷⁰. На момент написання праць А. Голубцова і Ф. Титова тези зберігалися в Церковно-археологічному музеї Московської духовної академії, теперішнє їхнє місцезнаходження невідоме. Для історика філософії вони становлять цінність як одна з найдавніших пам'яток перекладу латинської філософської термінології слов'янською мовою.

4. *Філософські тези 1713 р.*: захищені під керівництвом Сильвестра Піновського; присвячені київському митрополитові Варлаамові Кроковському; гравер Никодим Зубрицький; захищав їх студент Дмитро Силич. Містять «Conclusiones ex universa philosophia» (логіка, фізика й метафізика) латинською мовою. Докладний опис тез є у статті А. Голубцова¹⁷¹, а їхня фотографія – у книжці Ф. Титова¹⁷². За даними А. Голубцова, ці тези було захищено під час філософського диспуту в КМА у червні 1713 р. Для нас вони цікаві тим, що представляють розділи логіки й метафізики, яких немає в рукописах лекцій філософського курсу того часу. За свідченням А. Голубцова, ці тези зберігалися там само, де й попередні. Їхня пізніша доля невідома.
5. *Філософські тези 1738 р.*: захищені під керівництвом Сильвестра Кулябки; присвячені киево-печерському архімандритові Іларіонові Негребецькому; гравер Григорій Левицький. Зберігалися в Церковно-археологічному музеї КДА; інвентарний номер 2368. Стисло описав М. Петров в «Актах и документах, относящихся к истории Киевской Академии» (АДКА)¹⁷³; їхню фотографію вміщено в зазначеній праці Ф. Титова¹⁷⁴. Як видно з фотографії, ці тези мали два підзаголовки: «ex universa logica» і «ex universa physica», але тексту самих тез на момент фотографування вже не було. Їхнє нинішнє місцезнаходження невідоме.
6. *Філософські тези 1739 р.*: захищені під керівництвом Сильвестра Кулябки; присвячені архієпископові Рафаїлові Заборовському; гравер Григорій Левицький; захищав їх студент Дем'ян Галяховський 17 червня 1739 р. Найімовірніше, тези були надруковані з трьох дощок, проте до нашого часу не збереглося жодного зображення, що містило б відбитки всіх трьох. У Церковно-археологічному музеї КДА під номером 2376 зберігалася копія цих тез, два примірники якої нині є в Національному художньому музеї України. Один з них (НХМУ, ГР2567) був надрукований з двох дощок, тобто містить

¹⁶⁹ Голубцов А. К вопросу о старых академических тезисах и их значению для археологии // Бюллетень вестник. – 1903. – № 7–8. – Т. 2. – С. 414–430.

¹⁷⁰ Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – С. 205.

¹⁷¹ Голубцов А. Там само.

¹⁷² Титов Хв. Там само. – С. 207.

¹⁷³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1995), Т. I (1721–1750) / Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., 1905. – С. 36.

¹⁷⁴ Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – С. 239.

повне зображення, але немає тексту; інший (НХМУ, ГР2572) – це відбиток однієї з дощок, тобто лише нижня частина зображення. За неофіційними даними, на одній з виставок у Києві, де експонувалися речі з приватних колекцій, була виставлена «теза Заборовського» на трьох дошках, тобто разом з тезами, однак нам не вдалося встановити її власника.

7. *Філософські тези 1741 р.*: захищені під керівництвом Михайла Козачинського; присвячені архімандритові Києво-Печерської лаври Тимофієві Щербацькому; виготовив гравер Йоан Давид Шлеуен у Берліні за ескізом вихованця КМА Йосипа Шигури. Зберігалися в Церковно-археологічному музеї КДА; інвентарний номер 2377. Стисло їх описав М. Петров в «Актах и документах Киевской академии»¹⁷⁵. Їхня фотографія також є в книжці Ф. Титова¹⁷⁶. На плакаті містився текст філософських тез (вступних, з логіки, фізики й метафізики)¹⁷⁷. Теперішнє місцезнаходження їх невідомо.

На сьогодні невідомо, скільки всього тез було видруковано до публічних диспутів, коли вони друкувалися – щороку чи лише тоді, коли приїздили поважні гості. Можна, проте, припускати, що їхня кількість навряд чи обмежується тими, про які йшлося вище, наприклад, дослідник єзуїтської філософії Роман Даровський виявив друковані тези майже до кожного курсу, прочитаного в досліджуваних ним єзуїтських колегіях¹⁷⁸.

Крім друкованих, збереглися рукописні переліки тез у вигляді додатків до курсів. Вони становлять ще більший інтерес, ніж друковані, бо деколи містять списки запитань до кожного щорічного чи поточного диспуту і навіть імена диспутантів.

Ми виявили такі списки тез:

1. Тези з логіки до курсу 1691/1692–1692/1693 навч. років; викладач Стефан Яворський; уміщено в рукописі 619/397С, арк. I–I зв.
2. Тези з фізики й метафізики до курсу 1727/1728–1728/1729 навч. років; викладач Амвросій Дубневич; уміщено в рукописі 452п/1746, арк. 425 зв.–431 зв.
3. Тези з усього курсу 1727/1728–1728/1729 навч. років; викладач Амвросій Дубневич; уміщено в рукописі ДА/п49, арк. 264–268 зв.
4. Тези з логіки й етики до курсу 1729/1730–1730/1731 навч. років; викладач Стефан Калиновський; уміщено в рукописі 123п/83, арк. 341–347.

¹⁷⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1995), Т. I (1721–1750) / Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., 1905. – С. 37.

¹⁷⁶ *Титов Фв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – С. 239.

¹⁷⁷ Крім тез, надрукованих у формі плаката, варто додати тези до диспуту 1745 р., захищені під керівництвом Михайла Козачинського, надруковані у формі книжки. Про ці тези див. на початку цього розділу.

¹⁷⁸ *Darowski R.* Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku. – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994. – S. 26–32.

5. Тези з логіки й етики до курсу 1749/1750–1750/1751 навч. років; викладач Георгій Кониський; уміщено в рукописі ДА/п51, арк. 63–63 зв. (С. 117–118)¹⁷⁹.
6. Тези з фізики й теології до курсу 1751/1752–1752/1753 навч. років; викладач Георгій Щербацький; уміщено в рукописі 454п/1698, арк. 203–210¹⁸⁰.

Аналіз філософських тез, винесених на публічний чи поточний диспут, дуже важливий для вивчення проблеми викладання філософії в КМА. Адже, порівнюючи зміст тез зі змістом філософського курсу, можна дослідити, які завдання ставилися перед студентами, чи були вони зобов'язані тільки відтворювати завчене й прослухане, чи, навпаки, передбачалася певна креативність з їхнього боку.

Представляючи джерела нашої роботи, згадаємо свідчення самих учасників навчального процесу – викладачів і студентів. Деякі з них знаходимо у виданні «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии» (АДКА), а також у найновішій збірці архівних документів з історії КМА. На жаль, інформативність свідчень, що стосуються ранніх періодів існування Академії (XVII – поч. XVIII ст.), дуже незначна.

* * *

Найбільшою проблемою для дослідника викладання філософії в Києво-Могилянській академії є те, що збережені на сьогодні рукописні філософські курси погано атрибутовані, а наявна атрибуція містить великі

¹⁷⁹ Ці тези переклала М. Кашуба й опублікувала в першому томі «Філософських творів» Георгія Кониського (*Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1 – С. 379–384). На жаль, авторка хибно інтерпретувала ці тези, вважаючи, що текст їх – це «Основні положення з курсів логіки різних авторів, які розвинув чи обгрунтував у своїх розділах Логіки Г. Кониський. Автори ці ближче невідомі, можливо, це були попередники Г. Кониського, курси логіки яких зберігалися у бібліотеці академії» (Там само. – С. 483).

Насправді, в рукописі ДА/п51, с. 117–118 записано шість списків тез до шістьох поточних диспутів (перші п'ять стосувалися логіки, а шостий – етики). На початку кожного списку зазначено прізвище студента, який мав ці тези захищати (*defendens*): біля першого – «Simeon Mislawski» (у перекладі М. Кашуби це прізвище відтворене як «Гуславський» (*Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 379), біля другого – «Basilius Konstantinow», біля третього – прізвище пропущено, біля четвертого – «Andreas Zarudny», біля п'ятого – «Joanes Theodorowycz» і біля диспуту з етики – «Joanes Wykowski».

Симеон Миславський – студент філософії в КМА у 1749–1751 рр. (*Микитась В.Л., Колесник Є.О.* Миславський Симон Григорович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 365–366), згодом митрополит Київський Самуїл Миславський. Іван (у монашестві Йоїль) Биковський – також студент філософського класу КМА 1749/1750–1750/1751 навч. років; в ІР НБУВ збереглася поетика, що її він писав ще студентом у 1746/1747 навч. році (ДА/п426, див.: *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874–1878. – С. 391), і теологія, почата у вересні 1751 р. (ДА/п91, див.: *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874–1878. – С. 40).

¹⁸⁰ Усі згадані філософські тези до диспутів, зберігаються в ІР НБУВ.

розбіжності. Тому перш ніж приступити до аналізу змістового наповнення цих курсів, слід чітко описати їх, а саме: 1) довести, що даний курс був прочитаний у КМА; 2) встановити, в якому навчальному році; 3) визначити ім'я професора. Таку інформацію іноді можна знайти в назві курсу, прикінцевих нотатках чи в інших записах. Часто рукопис цих відомостей не містить. Тоді його доводиться атрибутувати на основі іншого списку того самого курсу, переконавшись, звісно, що йдеться про один і той самий курс. Коли й це не допомагає, особу викладача можна встановити з додаткових джерел – наприклад, документів, де згадується, що в тому чи тому році викладав філософію певний професор. Крім того, багато курсів дійшло до нас в конволютах, де в одному кодексі зшиті частини різних курсів. Щоб уникнути хибної атрибуції, треба звертати увагу на почерки, а також порівнювати даний список з іншими списками певного курсу.

На основі викладених критеріїв ми атрибутували курси філософії КМА, опис яких подано в додатку А. До уваги взято 30 рукописів за 1639–1751 рр. зі збірок ІР НБУВ, ЦДІА України в м. Києві, а також колекцій російських бібліотек: РНБ, БАН, РГБ¹⁸¹.

Результати атрибуції подано в табл. 1.1.:

Таблиця 1.1

Філософські курси професорів КМА

Пор. №	Викладач	Навчальні роки	Шифри рукописів ¹⁸²
1	Йосиф Кононович-Горбацький	1639/1640	Мел.м./п126
2	Інокентій Гізель	1645/1646–1646/1647	Мел.м./п128
3	<i>Мовірно</i> , Йоасаф Кроковський	1684/1685–1685/1686	88п/88; ЦДІАК ф.222, оп.2, спр.18а; РНБ Ф. Нов.ДС. 6739
4	<i>Мовірно</i> , Йоасаф Кроковський	1686/1687–1687/1688	617/393С; ЦДІАК ф.222, оп.2, спр.18а
5	Стефан Яворський	1691/1692–1692/1693	ДС/п152; 619/397С; 618/398С; VIII 60М/42; РНБ Ф. СПБДА БШ/9; РНБ Ф. Нов. ДС 6745
6	<i>Мовірно</i> , Прокопій Калачинський	1693/1694–1694/1695	620/394С; БАН Ф. Арх. ДС 289
7	<i>Невідомий професор</i>	бл. 1700	ДА/п42
8	Інокентій Поповський	1699/1700–1701/1702	442п/1706; 443п/1707; 622/336С; 150п/18; БАН, Ф. Арх. ДС 271
9	Христофор Чарнуцький	1702/1703–1703/1704	97п/59; 98п/58; 624/399С; 625/400С; ДС/п156; БАН, Q 140

¹⁸¹ За інформацію про останні дякуємо петербурзькому дослідникові Костянтину Суторіусу.

¹⁸² Шифри, подані прямим шрифтом, позначають рукописи з колекцій ІР НБУВ.

10	Ларіон Ярошевицький і Христофор Чарнуцький	1704/1705– 1705/1706	99п/71; ДА/п564; 444п/1704; 627/403С 100п/49; 627/403С; 628п/402С; ДС/п156; 445/п1705; ДС/п157; ДС/п158; ДС/п159
11	Теофан Прокопович	1706/1707– 1707/1708	ДА/п43; <i>РНБ, Ф. СПб ДС 64</i>
12	Сильвестр Піновський	1711/1712– 1712/1713	446п/1701
13	<i>Наймовірніше,</i> Сильвестр Піновський	1713/1714– 1714/1715	103п/60; 446п/1701
14	Йосиф Волчанський	1715/1716– 1716/1717	108п/62; ДАп/44
15	Йосиф Волчанський	1717/1718– 1718/1719	450п/1708, II; 447п/1703; ДС/п164; ДС/п165
16	Ларіон Левицький	1719/1720– 1720/1721	110п/66; 111п/64; 449п/1699; ДА/п45
17	Платон Малиновський	1721/1722– 1722/1723	ДС/п166; 450п/1708, I; 448п/1703; 115п/75; <i>РГБ ф. 205, № 351</i>
18	Ларіон Левицький	1723/1724– 1724/1725	ДС/п167; 631/406С; 451п/1697; 117п/78; 116п/67; <i>БАН Q 521</i>
19	Амвросій Дубневич	1725/1726– 1726/1727	ДС/п200
20	Амвросій Дубневич	1727/1728– 1728/1729	ДА/п49; 119п/76; 452п/1746; <i>РНБ, Ф.Нов. ДС 6735</i>
21	Стефан Калиновський	1729/1730– 1730/1731	123п/83; ДС/п169; <i>РНБ Ф. Нов. ДС 6745</i>
22	Єронім Миткевич	1733/1734– 1734/1735	ДС/п170; <i>БАН Q 563</i>
23	Сильвестр Кулябка	1735/1736– 1736/1737	124п/79; 125п/84
24	Сильвестр Кулябка	1737/1738– 1738/1739	ДА/п50; ДС/п169
25	Михайло Козачинський	1739/1740– 1740/1741	126п/70; 127п/47
26	Михайло Козачинський	1741/1742– 1742/1743	128п/85; ДА/331Л; <i>РНБ, Ф.СПб ДА, 203</i>
27	Михайло Козачинський	1743/1744– 1744/1745	ДА/п52, ДС/п171; ДС/п173; ДС/п172
28	Гедеон Сломинський	1745/1746– 1746/1747	<i>НБЛ, 1579; РГБ ф. 183, 1875</i>
29	Георгій Кониський	1747/1748– 1748/1749	<i>РГБ, ф. 152, 130</i>
30	Георгій Кониський	1749/1750– 1750/1751	635/410С; ДА/п54; ДА/п565; ДА/п51; <i>РНБ Ф. СПбДА 202</i>

За першу половину XVII ст., як бачимо з таблиці, збереглося лише 2 курси, за останню чверть XVII ст. – 5, а за першу половину XVIII ст. – 22 (практично за кожний навчальний рік, окрім другого курсу Теофана Прокоповича приблизно в 1708/1709–1710/1711 навч. роки та другого курсу Стефана Калачинського – 1731/1732–1732/1733). Лише два з 30 атрибутованих курсів – Йосифа Кононовича-Горбацького та Інокентія Гізеля – виходять за хронологічні межі дисертації. Об'єктом нашого дослідження є 28 курсів. З-поміж них тільки один не розглядаємо з об'єктивних причин – курс Сильвестра Піновського за 1711/1712– 1712/1713 навч. роки, оскільки в ньому не збереглася частина логіки.

Отже, безпосередній об'єкт нашого дослідження – трактати логіки з 27 філософських курсів. Під час вивчення їх ми зосереджувалися в основному на одному зі списків, однак коли виникала підозра щодо можливих помилок переписувача, рукопис звіряли з іншими списками цього курсу.

Аби не переобтяжувати текст наведенням повних назв курсів, датування і шифрів їх, будемо додержувати таких умовних скорочень:

– описуючи конкретний курс, роки викладання його не вказуватимемо, оскільки їх подано в таблицях 1.1 та 1.2;

– якщо певний професор читав курс кілька років поспіль, позначатимемо це порядковим номером, наприклад, «Козачинський 3»;

– філософський курс невідомого професора, що його було прочитано в КМА, найімовірніше, в останні роки XVII ст. та збережено в рукописі ДА/п42, у дисертації названо «Анонім (ДА/п42)».

Перелік рукописів, що безпосередньо використовувалися в дослідженні, наведено в таблиці 1.2 із зазначенням аркушів, на яких міститься текст логіки.

Таблиця 1.2

Курси логіки професорів КМА

Пор. №	Викладач	Навчальні роки	Рукопис	Аркуші / Сторінки	Умовне скорочення
1	<i>Імовірно</i> , Йоасаф Кроковський	1684/1685–1685/1686	88п/88	С. 297–764	<i>Кроковський 1</i>
2	<i>Імовірно</i> , Йоасаф Кроковський	1686/1687–1687/1688	617/393С	Арк. 1–132 зв.	<i>Кроковський 2</i>
3	Стефан Яворський	1691/1692–1692/1693	ДС/п152	Арк. 36–187 зв.	<i>Яворський</i>
4	<i>Імовірно</i> , Прокопій Калачинський	1693/1694–1694/1695	620/394С	Арк. 82–165 зв.	<i>Калачинський</i>
5	<i>Невідомий професор</i>	<i>близько</i> 1700	ДА/п42	Арк. 66–244 зв.	<i>Анонім (ДА/п42)</i>
6	Інокентій Поповський	1699/1700–1701/1702	622/336С	Арк. 41–215	<i>Поповський</i>
7	Христофор Чарнуцький	1702/1703–1703/1704	625/400С	Арк. 56–260 зв.	<i>Чарнуцький 1</i>

8	Христофор Чарнуцький	1704/1705–1705/1706	100п/49	Арк. 1–118 зв.	<i>Чарнуцький 2</i>
9	Теофан Прокопович	1706/1707–1707/1708	ДА/п43	Арк. 1–54	<i>Прокопович</i>
10	<i>Найімовірніше,</i> Сильвестр Піновський	1713/1714–1714/1715	103п/60	Арк. 62–216	<i>Піновський</i>
11	Йосиф Волчанський	1715/1716–1716/1717	108п/62	Арк. 58–185	<i>Волчанський 1</i>
12	Йосиф Волчанський	1717/1718–1718/1719	447п/1703	Арк. 54–174	<i>Волчанський 2</i>
13	Іларіон Левицький	1719/1720–1720/1721	111п/64	Арк. 57–268	<i>Левицький 1</i>
14	Платон Малиновський	1721/1722–1722/1723	115п/75	Арк. 45–220 зв.	<i>Малиновський</i>
15	Іларіон Левицький	1723/1724–1724/1725	631/406С	Арк. 44–250	<i>Левицький 2</i>
16	Амвросій Дубневич	1725/1726–1726/1727	ДС/п200	Арк. 303 зв. – 370	<i>Дубневич 1</i>
17	Амвросій Дубневич	1727/1728–1728/1729	ДА/п49	Арк. 68–264	<i>Дубневич 2</i>
18	Стефан Калиновський	1729/1730–1730/1731	123п/83	Арк. 53 зв. – 241зв.	<i>Калиновський</i>
19	Єронім Миткевич	1733/1734–1734/1735	ДС/п170	Арк. 118–321	<i>Миткевич</i>
20	Сильвестр Кулябка	1735/1736–1736/1737	124п/79	Арк. 40–325 зв.	<i>Кулябка 1</i>
21	Сильвестр Кулябка	1737/1738–1738/1739	ДА/п50	Арк. 69–309 зв.	<i>Кулябка 2</i>
22	Михайло Козачинський	1739/1740–1740/1741	126п/70	Арк. 121–324 зв.	<i>Козачинський 1</i>
23	Михайло Козачинський	1741/1742–1742/1743	128п/85	Арк. 48133	<i>Козачинський 2</i>
24	Михайло Козачинський	1743/1744–1744/1745	ДС/п171	Арк. 29 зв.–102 зв.	<i>Козачинський 3</i>
25	Гедєон Сломинський	1745/1746–1746/1747	1579 ¹⁸³	Арк. 60–241 зв.	<i>Сломинський</i>
26	Георгій Кониський	1747/1748–1748/1749	130 ¹⁸⁴	Арк. 7–88	<i>Кониський 1</i>
27	Георгій Кониський	1749/1750–1750/1751	ДА/п51	С. 55–116 (арк. 33–62 зв.)	<i>Кониський 2</i>

¹⁸³ Рукопис зберігається у відділі рукописних і рідкісних книг НБЛ. Фотокопію рукопису люб'язно надав Костянтин Суторіус.

¹⁸⁴ Рукопис зберігається у відділі рукописів РГБ. Мікрофільм рукопису надала Марія Кашуба, за що ми їй дуже вдячні.

Більшість курсів, перелічених у таблиці, містять логіку в повному обсязі. У курсах *Калачинський, Прокопович, Дубневич 1* і *Миткевич* її представлено лише частково, тому під час компаративного аналізу ці курси ми використовували неповністю.

Таким чином, безпосередня джерельна база дослідження охоплює значний масив текстів – понад 4 тис. аркушів¹⁸⁵, що, на нашу думку, дає достатні підстави для спостережень і висновків.

---

¹⁸⁵ Звичайно, така статистика умовна, бо аркуші мають різний формат і написані різними почерками. Про це свідчить порівняння двох рукописів: ДС/п200, в якому збережено перший курс Амвросія Дубневича, і 124п/79, в якому збережено перший курс Сисльвестра Кулябки (у цих рукописах записано майже ідентичний текст – див. про це далі). Текст однієї сторінки рукопису ДС/п200 займає приблизно 4 сторінки в рукописі 124п/79, оскільки перший написано дрібнішим почерком у форматі 2°. Однак дешифрування рукописів, виконаних відносно чітким і широким почерком на найменшому форматі, який у нас трапляється – 4°, є надзвичайно трудомістким завданням.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА І МЕТОД ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Перш ніж розглядати структуру курсів логіки, представимо всі частини, з яких складався філософський цикл лекцій у цілому. За нашими спостереженнями, це:

1. Діалектика (*dialectica, logica minor* – мала логіка, *compendium logicae, summulae logicae* – короткий виклад логіки): викладали один-два місяці на початку навчального року. Це підтверджують зазначені на початку і наприкінці деяких курсів¹⁸⁶ дати. Інколи діалектику читали в риторичному класі¹⁸⁷. У цьому курсі стисло викладено те, що сучасна термінологія називає «формальною логікою». Діалектика поділялася на три основні частини: 1) «*De termino*» («Про поняття»); 2) «*De propositione*» («Про судження»);

¹⁸⁶ У курсі 1686/1687–1687/1688 навч. років (*Кроковський 2*) – закінчено 17 листопада; у курсі 1691/1692–1692/1693 навч. років (*Яворський*) – почато 7 вересня – закінчено приблизно 22 жовтня; у курсі 1702/1703–1703/1704 навч. років (*Чарнуцький 1*) – почато 22 вересня – закінчено 22 жовтня; у курсі 1713/1714–1714/1715 навч. років (другий курс Сильвестра Піновського) – почато 8 або 9 вересня – закінчено 29 жовтня; у курсі 1715/1716–1716/1717 навч. років (*Волчанський 1*) – почато 13 вересня – закінчено приблизно 15 листопада; у курсі 1719/1720–1720/1721 навч. років (*Левицький 1*) – почато 2 жовтня – закінчено приблизно 27 листопада; у курсі 1723/1724–1724/1725 навч. років (*Левицький 2*) – закінчено приблизно 14 жовтня; у курсі 1725/1726–1726/1727 навч. років (*Дубневич 1*) – закінчено приблизно 30 жовтня; у курсі 1727/1728–1728/1729 навч. років (*Дубневич 2*) – закінчено приблизно 28 жовтня; у курсі 1735/1736–1736/1737 навч. років (*Кулябка 1*) – закінчено 16 жовтня. (Див. опис курсів у додатку 1.)

Як бачимо, в жодному з курсів, де збережені дати початку і кінця, діалектика як частина філософського курсу тривала не довше, ніж 2 місяці навчального року (виняток – курс *Волчанський 1*, але про час закінчення діалектики в цьому разі можна судити тільки з дати початку логіки). У деяких із перелічених курсів не зазначено початку викладання діалектики (або філософського курсу взагалі). Оскільки навчання в КМА починалося не раніше вересня, то й ці курси не могли тривати довше, ніж два місяці.

¹⁸⁷ В «Описании курсов философии и риторики...» атрибутовано 24 курси риторики, що містять як складову частину курс діалектики. Див. рукописи № 1; 6; 9; 10; 20; 25; 26; 27; 30; 39; 46; 54; 61; 63; 64; 71; 72; 73; 74; 76; 89; 91; 101; 107; 109 (*Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии...).

- 3) «*De syllogismo*» («Про силогізм») ¹⁸⁸, які в філософських курсах професорів КМА називають «tres mentis operationes» (трьома операціями розуму).
2. Логіка (*logica, logica major* – велика логіка, *philosophia rationalis* – раціональна філософія, *scientia rationalis* – наука про раціональне): викладали після діалектики ¹⁸⁹ шість-вісім місяців і присвячували розглядові насамперед гносеологічних і метафізичних проблем. Структура курсу відповідала традиційному порядку тлумачення книг «Органону» Аристотеля і це, мабуть, визначило його назву.
3. Фізика (*physica, philosophia naturalis* – філософія природи, *scientia naturalis* – наука про природу): найбільший обсягом з-поміж усіх; викладали його приблизно протягом десяти місяців ¹⁹⁰. У курсі розглядали основні натурфілософські питання. Крім того, він був особливо насичений енциклопедичними відомостями з природознавства. Структура викладу фізики відтворювала традиційний порядок коментування природознавчих творів Аристотеля: насамперед розглядалися питання, пов'язані зі змістом восьми книг «Фізики», потім – трактат «Про виникнення і зникнення», далі – трактат «Про душу» і врешті – «Про метеори».
4. Метафізика (*metaphysica, philosophia ultranaturalis* – філософія про надприродне, *scientia ultranaturalis* – наука про надприродне): найменший обсягом філософський курс, який викладали приблизно один місяць наприкінці другого навчального року, хоча деякі професори переносили його

¹⁸⁸ Винятком можна вважати наявність у курсі 1733/1734–1734/1735 навч. років (Єроніма Миткевича) четвертого розділу діалектики – «De methodo» («Про метод») (ДС/п1 70, арк. 99 зв. – 106).

¹⁸⁹ У курсі 1691/1692–1692/1693 навч. років (*Яворський*) – почато 2 жовтня – закінчено 8 квітня;

в курсі 1702/1703–1703/1704 навч. років (*Чарнуцький 1*) – почато 23 жовтня – закінчено приблизно 14 травня;

в курсі 1704/1705–1705/1706 навч. років (*Чарнуцький 2*) – почато 1 грудня – закінчено 21 травня;

в курсі 1719/1720–1720/1721 навч. років (*Левицький 1*) – почато 27 листопада – закінчено 12 червня;

в курсі 1723/1724–1724/1725 навч. років (*Левицький 2*) – почато 14 жовтня – закінчено приблизно до 14 червня;

в курсі 1727/1728–1728/1729 навч. років (*Дубневич 2*) – почато 28 жовтня – закінчено 7 червня;

в курсі 1741/1742–1742/1743 навч. років (*Козачинський 2*) – почато приблизно після 23 жовтня – закінчено 10 травня;

в курсі 1743/1744–1744/1745 навч. років (*Козачинський 3*) – закінчено 12 квітня.

Як бачимо, на початку досліджуваного періоду курс логіки ситався приблизно 6 місяців. У 20-х рр. його подовжено до восьми місяців. Після запровадження курсу етики в 30-х рр. помітна тенденція до зменшення тривалості викладання логіки.

¹⁹⁰ У курсі 1702/1703–1703/1704 навч. років (*Чарнуцький 1*) – почато 14 травня першого й закінчено 7 квітня другого навч. року;

у курсі 1704/1705–1705/1706 навч. років (*Чарнуцький 2*) – почато 23 травня першого навч. року – закінчено 30 квітня другого навч. року;

у курсі 1719/1720–1720/1721 навч. років (*Левицький 1*) – почато 13 червня першого навч. року – закінчено 3 червня другого навч. року;

у курсі 1727/1728–1728/1729 навч. років (*Дубневич 2*) – почато 7 червня першого навч. року – закінчено приблизно до 10 червня наступного навч. року;

го на закінчення першого року, після логіки й перед фізикою¹⁹¹. Через обмежений обсяг розглядали дуже вузьке коло питань, що найчастіше стосувалися сущого та його видів. Ніякої залежності від традиційного порядку книг «Метафізики» Аристотеля ми не помітили.

5. Етика (*ethica, philosophia moralis*): систематично викладалася тільки після 1729 р. (починаючи з курсу Стефана Калиновського), до цього часу був лише курс Теофана Прокоповича¹⁹². Цей курс у різних професорів досить відмінний обсягом, тому й часу для нього приділялося неоднаково (від одного до трьох місяців)¹⁹³. Тут розглядали деякі етичні питання, частково прив'язуючи його до тексту «Нікомахової етики» Аристотеля.

¹⁹¹ У курсі 1702/1703–1703/1704 навч. років (*Чарнуцький 1*) – почато 7 квітня другого навч. року;

у курсі 1715/1716–1716/1717 навч. років (*Волчанський 1*) – почато 7 червня другого навч. року;

у курсі 1717/1718–1718/1719 навч. років (*Волчанський 2*) – почато 1 червня другого навч. року;

у курсі 1719/1720–1720/1721 навч. років (*Левіцький 1*) – почато 3 червня другого навч. року – закінчено 23 червня;

у курсі 1723/1724–1724/1725 навч. років (*Левіцький 2*) – закінчено 2 липня другого навч. року;

у курсі 1725/1726–1726/1727 навч. років (*Дубневич 1*) – почато 10 червня другого навч. року;

у курсі 1743/1744–1744/1745 навч. років (*Козачинський 3*) – закінчено 8 червня другого навч. року;

у курсі 1749/1750–1750/1751 навч. років (другий курс Георгія Кониського) – почато приблизно після 25 червня другого навч. року – закінчено 10 липня.

На жаль, тільки в одному випадку нам відомі точні дати початку і закінчення метафізики: перший курс Іларіона Левіцького, в якому її викладали 20 днів. З другого курсу Георгія Кониського відомо, що він викладався не довше як 15 днів. В інших випадках про час викладання метафізики можна лише здогадуватись. Якщо літні вакації в КМА починалися найчастіше на початку липня, а курс метафізики в червні, то, найімовірніше, викладання її тривало не довше як місяць.

Крім того, за рукописами можна порівняти обсяг метафізики з обсягом інших філософських курсів. Так, зазвичай метафізика в 10 разів менша від фізики і в 2 рази – від діалектики.

У деяких рукописах запис метафізики розміщено після логіки перед фізикою. Оскільки це характерно не лише для одного списку філософського курсу, ймовірність того, що це помилка інтралігатора, незначна. Отже, можна припустити, що деякі професори – Платон Малиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський (у другому курсі) – змінили традиційний порядок викладання філософського курсу. Така зміна, на нашу думку, цілком логічна, тому що за змістом метафізики ближча до логіки, ніж до фізики.

¹⁹² На жаль, курс Теофана Прокоповича дуже погано зберігся – з етики лишилося лише 6 сторінок.

¹⁹³ Невідомо, скільки часу присвятив етиці Стефан Калиновський (курс 1729/1730–1730/1731 навч. років). У рукописі вона займає близько сотні аркушів не дуже щільного почерку (це найбільший обсягом збережений курс етики);

у курсі 1739/1740–1740/1741 навч. років (*Козачинський 1*) – почато після 10 травня першого навч. року й закінчено 3 липня цього самого року;

у курсі 1741/1742–1742/1743 навч. років (*Козачинський 2*) – почато 10 травня другого навч. року – закінчено 28 червня;

у курсі 1743/1744–1744/1745 навч. років (*Козачинський 3*) – почато приблизно після 12 квітня – закінчено 30 червня першого навч. року;

у курсі 1749/1750–1750/1751 навч. років (*Кониський 2*) – закінчено 26 червня першого навч. року.

Отже, відомо тільки про тривалість викладання етики Михайлом Козачинським – трохи більше двох місяців. Найімовірніше, що в Сильвестра Кулябки і Георгія Кониського вона тривала менше одного місяця – через невеликий обсяг цієї частини філософського курсу.

Зауважимо, що такий порядок викладання філософії був притаманний не лише Києво-Могилянській академії досліджуваного періоду, а й багатьом європейським навчальним закладам¹⁹⁴ того періоду, сягаючи корінням у традиції вивчення коментарів до філософських книг Аристотеля у середньовічних університетах.

Порівнюючи курси логіки професорів КМА, спершу зупинимося на способі структурування їх – переважно багаторівневого. Утім були й курси, де матеріал структурувався простіше. Так, наприклад, логіка в курсі *Кроковський 1* має дворівневу структуру (Disputatio> Quaestio), а от у курсі *Миткевич* використано восьмирівневу (Pars> Tractatus> Disputatio> Quaestio> Sectio> Punctum> Articulus> Paragrafus). Хоча усталеної конвенції на позначення структурних елементів того чи того рівня не існувало, однак певні закономірності можна простежити. Терміни, що їх вживали могилянські професори як назви певних структурних одиниць у курсах логіки, подано в табл. 2.1:

Таблиця 2.1

Структурування курсів логіки КМА

	0-й рівень	1-й рівень	2-й рівень	3-й рівень	4-й рівень	5-й рівень	6-й рівень
<i>Кроковський 1</i>		Disputatio	Quaestio				
<i>Кроковський 2</i>		Disputatio	Membrum	Quaestio			
<i>Яворський</i>		Disputatio	Quaestio	Punctum			
<i>Калачинський</i>		Discursus	Quaestio	Articulus	Paragra- phus		
<i>Анонім (ДА/n42)</i>		Disputatio	Quaestio	Punctum			
<i>Поповський</i>		Pars	Disputatio	Quaestio	Articulus	Paragra- phus	
<i>Чарнуцький 1</i>		Pars	Disputatio	Quaestio	Punctum		
<i>Чарнуцький 2</i>		Pars	Disputatio	Contro- versia	Quaestio	Punctum	
<i>Прокопович</i>		Liber	Caput				

¹⁹⁴ Така структура була характерною насамперед для єзуїтських навчальних закладів, де 1599 р. її офіційно вважали для викладання філософії в «Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu» – основному документі ордену Товариства Ісусового, що встановлював навчальний процес. Деякі настанови щодо саме такого порядку викладання філософії ухвалено в попередніх документах Товариства: у «Конституціях Товариства Ісусового», що їх написав Ігнатій Лойола, та в проектах Ratio studiorum 1565–1569, 1581, 1586 та 1591 рр. Однак не можна стверджувати, що вона була притаманна лише єзуїтським закладам. У кінці XVII – на початку XVIII ст. багато філософських курсів інших католицьких навчальних закладів, зокрема й домініканських і францисканських, написано за подібною структурою.

Продовження табл. 2.1

<i>Піновський</i>		Disputatio	Quaestio	Punctum			
<i>Волчанський 1</i>		Pars	Tractatus	Quaestio			
<i>Волчанський 2</i>		Pars	Tractatus	Quaestio			
<i>Левицький 1</i>		Pars	Disputatio	Quaestio	Punctum		
<i>Малиновський</i>		Pars	Disputatio	Quaestio	Sectio	Punctum	Paragraphus
<i>Левицький 2</i>		Disputatio	Quaestio				
<i>Дубневич 1</i>		Caput	Tractatus	Quaestio	Punctum		
<i>Дубневич 2</i>		Pars	Tractatus	Quaestio	Punctum		
<i>Калиновський</i>		Disputatio	Sectio	Articulus	Paragraphus		
<i>Миткевич</i>	Pars/ Tractatus	Disputatio	Quaestio	Sectio	Punctum	Articulus	Paragraphus
<i>Кулябка 1</i>		Pars	Tractatus	Quaestio	Articulus		
<i>Кулябка 2</i>		Pars	Tractatus	Quaestio	Punctum		
<i>Козачинський 1</i>		Pars	Disputatio	Propositio			
<i>Козачинський 2</i>		Liber	Caput	Disputatio	Dubium		
<i>Козачинський 3</i>		Pars	Caput	Controversia	Sectio		
<i>Сломинський</i>		Pars	Disputatio	Caput	Articulus	Paragraphus	
<i>Кониський 2</i>		Liber	Tractatus	Disputatio	Caput	Membrum	

Як бачимо, філософські курси професорів КМА помітно відрізнялися за способом структурування¹⁹⁵. Одначе переважно ці відмінності лише зовнішні; насправді більшість курсів логіки у КМА наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. були подібні за структурою – вони розглядали той самий матеріал і найчастіше в тій самій послідовності. Щоб з’ясувати це, ми виписали і зіставили структури всіх курсів логіки.

Так, 19 з 26 курсів, розглянутих у роботі, надзвичайно подібні між собою – можна сказати, написані за одним шаблоном. Це курси: *Яворський*, *Калачинський*, *Анонім (ДА/п42)*, *Поповський*, *Чарнуцький 1*, *Чарнуцький 2*, *Піновський*, *Волчанський 1*, *Волчанський 2*, *Левицький 1*, *Малиновський*, *Левицький 2*, *Дубневич 1*, *Дубневич 2*, *Миткевич*, *Кулябка 1*, *Кулябка 2*, *Козачинський 1*, *Козачинський 2*. Не можна стверджувати, що йдеться про один

¹⁹⁵ Звичайно, не принципово, який термін застосувати, щоб позначити той чи той розділ. Однак тоді це було досить суттєво, тому що називання всіх структурних одиниць потрібне для цитування певного філософського твору. Наприклад, типова цитата виглядала приблизно так: «Quod dicit Wolczanski in Logica Pars 1, Trac. 2, Quaest. 3...».

текст, бо здебільшого кожен з них має деякі особливості. З іншого боку, така виразна схожість наштовхує на думку, що в основі їх лежить одне джерело чи група споріднених джерел. Оскільки на сьогоднішній день причина цієї подібності ще не встановлена, на позначення таких курсів ми скористалися терміном, поширеним у біблійній екзегезі – «синоптичність»¹⁹⁶. Отже, 19 курсів матимуть робочу назву «синоптичні», а решта 7 (*Кроковський 1, Кроковський 2, Прокопович, Калиновський, Козачинський 3, Сломинський і Кониський 2*) називатимемо «несиноптичними».

Не можна стверджувати, що «несиноптичні» курси перебували поза будь-який впливом «синоптичних»; зокрема, багато питань, які описуються в них, розглядаються в переважній більшості могиллянських курсів. Однак у «несиноптичних» курсах помітні істотні відхилення від шаблону, які мають структурний, методологічний чи змістовний характер. Такі відхилення в кожному конкретному випадку є особливими, тому їх не можна розглядати як певну цілісність. Відтак у своєму порівняльному аналізі будемо насамперед указувати, як те чи те питання розв'язувалось у «синоптичних» курсах, а потім фіксуватимемо позиції авторів «несиноптичних» курсів.

Основною тематичною цілісністю як у «синоптичних», так і в «несиноптичних» курсах є *disputatio*¹⁹⁷ або *tractatus*¹⁹⁸ (обидва терміни можна перекласти українською як «трактат»); у деяких курсах використано терміни *discursus*¹⁹⁹, *controversia*^{200,201}. У курсах могло бути від 7 (*Калачинський*) до 14 трактатів (*Козачинський 3*). Деякі курси структуровано як перелік трактатів²⁰², в інших трактати згруповано переважно за двома принципами. Згідно з першим, трактати розташовували відповідно до трьох дій розуму (*tres mentis operationes*). Як уже зазначалося, до першої дії розуму належить поняття (*terminus*), до другої – судження (*propositio*), а до третьої – умовивід (*sylogismus vel argumentatio*); у кожному з трактатів розв'язували

¹⁹⁶ Дослідники Нового Завіту, вивчаючи чотири Євангелія, зауважили, що три з них (Євангеліє від Матея, від Марка і від Луки) мають подібну структуру, на відміну від Євангелія від Йоана. Причина цієї подібності достеменно не відома: чи впливали одне Євангеліє на інше, чи мали вони всі якесь праджерело, чи існувало кілька писемних чи усних джерел тощо (*Мень, протоіерей Александр*. Библиологический словарь. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. – Т. 3: (Р-Я). – С. 117–121). Уперше термін «синоптичні Євангелія» використав Гібсбах (*Мень, протоіерей Александр*. Библиологический словарь. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. – Т. 3: (Р-Я). – С. 121).

¹⁹⁷ *Кроковський 1, Кроковський 2, Яворський, Анонім (ДА/п42), Поповський, Чарнуцький 1, Чарнуцький 2, Піновський, Левицький 1, Малиновський, Левицький 2, Калиновський, Козачинський 1, Козачинський 2*.

¹⁹⁸ *Волчанський 1, Волчанський 2, Дубневич 1, Дубневич 2, Кулябка 1, Кулябка 2*.

¹⁹⁹ *Калачинський*.

²⁰⁰ *Миткевич, Козачинський 3*.

²⁰¹ У деяких курсах (наприклад, *Сломинський, Кониський 2*) можна знайти поділ і на *disputatio*, і на *tractatus*.

²⁰² *Кроковський 1, Кроковський 2, Яворський, Калачинський, Анонім (ДА/п42), Левицький 2*.

відповідні філософські проблеми: пов'язані з поняттям – у першому розділі, з судженням – у другому і з умовиводом – у третьому²⁰³. За другим принципом, основну частину логіки структурували згідно з традиційним порядком коментування книг Аристотелевого «Органону». Проте ці два принципи не протиставляли, вони доповнювали один одного. Так, у першому розділі, де аналізувалася перша дія розуму, висвітлювали філософські питання, пов'язані з книгою Аристотеля «Категорії» (її завжди розглядають разом зі вступом до неї – *«Isagoge»*), що його у 3 ст. н.е. написав неоплатонік Порфирій); у другому розділі, де йшлося про другу операцію розуму, аналізували Аристотелеву книгу «Про тлумачення» (*«De interpretaatione»*), а в третьому – третя операція розуму поєднувалась із розглядом «Першої» й «Другої аналітики»²⁰⁴. Іншим книгам Аристотелевого «Органону», таким як «Топіка» і «Про софістичні спростування», окремих трактатів не присвячували.

Викладові основної частини логіки в кожному з курсів передусє вступ про природу логіки. Цей розділ міг бути скомпонований як з одного трактату, так і з кількох. Найчастіше він має назву *«De natura logicae»* («Про природу логіки») (*Чарнуцький 1, Кулябка 1*) або *«De prooemialibus logicae»* («Вступні зауваження про логіку») (*Яворський, Левицький 1*). Структура розділу відповідає структурі класичного визначення. Відповідно до перипатетичного вчення, кожне істинне визначення складається з *definiendum* (те, що потрібно визначити; у цьому разі — *логіка*), і *definiens* (те, завдяки чому щось визначається). Кожне *definiens* має утворюватись із двох членів: *genus proximum* (найближчий рід) і *differentia specifica* (видова відмінність). Отже, щоб дати визначення логіки, спочатку треба знайти її *genus proximum*. Розв'язуючи це питання, професори КМА визначали не лише найближчий (*proximum*), а й віддалений (*remotum*) її рід. Далі з'ясовували, що таке *differentia specifica* логіки. Для цього намагалися відповісти, що є матеріальним і формальним об'єктом (*objectum materiale et formale*) логіки, об'єктом атрибуції логіки (*objectum attributionis*). Також у цьому розділі встановлювали, на які частини поділяють логіку (*de divisione logicae*) та її властивості (*de proprietatibus logicae*). Майже в кожному курсі вступний розділ містить усі перелічені компоненти. Відмінності можуть бути лише в порядку їх розгляду. Інколи, наприклад, у курсі *Яворський*, спочатку визначають об'єкти логіки, а потім її найближчий рід. Вступний розділ про природу логіки най-

²⁰³ Зауважимо, що, скажімо, у розділі, де вивчалось поняття, перед викладачем не поставало завдання визначити, що таке поняття та які види понять існують. Ці питання з'ясовували в діалектиці. У логіці розв'язували питання загальнофілософського змісту, лише дотичні до проблематики конкретного трактату.

²⁰⁴ Багато професорів КМА у своїх курсах додержували традиційного порядку викладу розділів курсу логіки відповідно до трьох операцій розуму, але не називали їх. Це бачимо в курсах *Кроковський 1, Кроковський 2, Яворський, Калачинський, Анонім (ДАп42), Левицький 2*. Курс Калиновського поділено відповідно до творів Аристотеля, а не операцій розуму.

частіше дуже великий обсягом: він займає від 1/4 (*Яворський*) до 1/3 (*Чарнуцький 1, Левицький 1*) усього курсу.

Розділ про першу дію розуму – найоб’ємніший розділ логіки, переважно він займає більше половини обсягу всього курсу і містить такі трактати: «*De distinctionibus*» («Про розрізнення»), «*De universalibus in communi*» («Про універсалії взагалі»), «*De universalibus in particulari*» («Про універсалії зокрема»), «*De praedicamentis*» («Про категорії»), «*De ante- et postpraedicamentis*» («Про до- і постпредикаменти»).

У «синоптичних» курсах логіки перед початком розгляду трактату «*De universalibus in communi*» подається трактат «*De distinctionibus*», в якому розглядаються питання: що таке розрізнення, яка відмінність між реальним розрізненням і розумовим (*De distinctione realis et rationalis*), чи існують інші проміжні види його і який вид *distinctiones* використовується для розрізнення метафізичних ступенів (*gradus metaphysici*). У «несиноптичних» курсах цей розділ або є одним із підпунктів трактату «*De universalibus in communi*» (*Прокопович, Калиновський, Сломинський, Кониський 2*), або викладається у трактаті «*De antepredicamentis*» (*Кроковський 1, Кроковський 2*)²⁰⁵.

У другому трактаті першого розділу – «*De universalibus in communi*» – з’ясовується, що таке універсальне поняття, які є види універсалій, чи універсалії існують реально лише в розумі та в який спосіб людина пізнає їх.

Третій трактат – «*De universalibus in particulari*» – своєрідне продовження попереднього трактату. Тут розглядається кожне з п’яти основних універсальних понять, запроваджених Порфірієм (*genus* (рід), *differentia* (відмінність), *species* (вид), *proprium* (властива ознака), *accidens* (випадкова ознака – акцидент)), дається визначення цих понять і характеризуються їхні властивості²⁰⁶.

Як бачимо, другий і третій трактат безпосередньо пов’язані з проблематикою Порфірієвого «Вступу до “Категорій”». Натомість трактат «*De distinctionibus*» ні з «*Isagoge*» Порфірія, ні з «Категоріями» Аристотеля, до яких тематично прив’язаний перший розділ, не пов’язаний. Постає питання, що є підставою розгляду цього трактату в даному розділі? У відомих єзуїтських підручниках з логіки Педра Уртада де Мендоси і Франсиска Овіеда, які були дуже впливовими в Європі у XVII ст., глава «*De distinctionibus*» є частиною метафізики. Про необхідність аналізувати цей трактат у логіці пише ще один відомий єзуїтський філософ Родріґо Арріяґа. На його думку, вивчати його в логіці потрібно, оскільки він допомагає зрозуміти проблему

²⁰⁵ У третьому курсі Козачинського це питання виокремлене як трактат, але під зміненою назвою «*De universalibus in communi seu de distinctionibus*», а традиційний трактат про універсалії в нього називається «*De variis sententiis circa universale*»

²⁰⁶ У деяких курсах (*Дубневич 2, Козачинський 1, Козачинський 2*) трактати «*De universalibus in communi*» і «*De universalibus in particulari*» об’єднані в один «*De universalibus*».

універсалий. У більшості рукописних курсів логіки, що їх викладали в Речі Посполитій, починаючи з 80-х рр. XVII ст., ми бачимо цей трактат вже як частину логіки. На нашу думку, перенесення його з метафізики до логіки зумовлене не так впливом Родріґа Арріяґи, як потребою розвантажити курс метафізики у зв'язку з дворічним вивченням філософії. Утім у могилянських курсах трактати «*De distinctionibus*» і «*De universalibus in communi*», що в тексті найчастіше розміщені поряд, сприймаються як одне ціле – більшість питань, на які є відповідь у трактаті «*De universalibus in communi*», вже порушені в «*De distinctionibus*»²⁰⁷.

Далі висвітлюються питання, дотичні до «Категорій» Аристотеля. Переважно їх сформульовано у трактатах «*De praedicamentis*» і «*De antepaedicamentis et postpaedicamentis*». У «*De praedicamentis*» розглядається вчення Аристотеля про десять категорій. У філософських курсах КМА докладно аналізують категорії «*Substantia*» (субстанція), «*Qualitas*» (якість), «*Quantitas*» (кількість) і «*Relatio*» (відношення), решту – досить побіжно. Причому особливу увагу приділено категорії «*Relatio*»; питання «*De relatione*» займає більше місця, ніж вивчення всіх інших категорій²⁰⁸. У деяких курсах трактат «*De relatione*» навіть замінює «*De praedicamentis*»²⁰⁹. Важко сказати, що було причиною такої особливої уваги до категорії відношення. Можливо, те, що деякі категорії, скажімо, якість і кількість, мали розглядатися додатково в фізиці, тому не було потреби докладно зупинятися на них у логіці. Та, найімовірніше, основною причиною була подальша вагома роль категорії відношення для розв'язання певних теологічних проблем, наприклад, відношення між особами Святої Трійці, відношення між Богом і створінням і т.д.²¹⁰.

Питання «*De antepaedicamentis*» і «*De postpaedicamentis*» у деяких курсах розглянуто як два різні трактати, коли перший з них вміщується перед трактатом «*De praedicamentibus*», а другий – після нього²¹¹. Проте найчастіше їх об'єднано в один «*De ante- et postpaedicamentis*»²¹², а подекуди розділ «*De postpaedicamentis*» узагалі не викладався²¹³ або викладався як

²⁰⁷ У деяких курсах питання «*De distinctionibus*» висвітлюють як частину розділу «*De antepaedicamentis*» (Кроковський 1, Кроковський 2), в інших курсах – у редукованому вигляді як частину розділу «*De universalibus*» (Кониський 2, Калиновський).

²⁰⁸ Це помічасмо як у «синоптичних», так і в «несиноптичних» курсах. Винятком є курс Георгія Кониського, в якому категорії відношення приділено не більше уваги, ніж іншим категоріям.

²⁰⁹ Малиновський, Дубневич 1, Кулябка 1, Кулябка 2, Козачинський 2, Козачинський 3.

²¹⁰ Див. про це докладніше в наступному розділі.

²¹¹ Кроковський 1, Кроковський 2, Волчанський 1, Волчанський 2, Левицький 2, Калиновський, Сломинський.

²¹² Малиновський, Дубневич 1, Дубневич 2, Миткевич, Кулябка 1, Кулябка 2, Козачинський 1, Козачинський 2.

²¹³ Яворський, Анонім (ДА/п42), Поповський, Чарнуцький 1.

один із пунктів у трактаті «*De praedicamentis*»²¹⁴. *Antepredicamenta* – це ті поняття, без яких не можна зрозуміти категоріального вчення Аристотеля. У філософських курсах професорів КМА до *antepredicamenta* залічують *univocatio*, *aequivocatio*, *analogia* і *denominatio*. *Postpraedicamenta* – це п'ять понять, виділених Аристотелем після десяти категорій: *oppositio*, *prius*, *simul*, *motus*, *habitus*. У могилянських філософських курсах питання «*De ante- et postpraedicamentibus*» здебільшого висвітлено досить стисло. Передовсім це стосується постпредикаментів, розгляд яких займає одну-дві сторінки²¹⁵.

Далі у філософських курсах ідуть розділи про другу й третю дію розуму. Як уже зазначалося, перший з них пов'язували з книгою «Про тлумачення» («*De interpretatione*») Аристотеля, а другий – з «Першою аналітикою» і «Другою аналітикою» («*De priori et De posteriori [Analytica]*»). Незважаючи на те, що в Аристотеля ці книги досить великі обсягом (особливо «Аналітики»), вони перевищують обсяг книги «Категорії» в шість разів, розгляд їх у філософських курсах КМА посідає значно скромніше місце. Найчастіше ці два розділи становлять приблизно 1/6 частину філософського курсу. На нашу думку, це пояснюється не тим, що могилянські професори вирішили знехтувати найважливіші книги Аристотелевого «Органону», а тим, що їх зміст уже був досить вичерпно викладений у діалектиці. Тому в логіці зупиняються лише на деяких філософських питаннях, пов'язаних зі змістом цих Аристотелевих книг.

У розділі «*De secunda mentis operatione*» (який найчастіше складається з одного трактату²¹⁶) розглянуто питання про слово і знак, судження, істину і хибу.

У розділі «*De tertia mentis operatione*» (також з одного трактату²¹⁷) висвітлено питання, пов'язані з умовиводом, або доведенням, і з наукою взагалі.

Таке структурування курсу характерне насамперед для «синоптичних» логік. «Несиноптичні» структуровані подібно, але в кожній з них є певні відхилення від змалюваної моделі.

Так, курс *Кроковський 1* відрізняється передовсім тим, що в ньому міститься глава «*De ente rationis*». На неї можна натрапити в могилянських курсах першої половини XVII ст. (курс Йосифа Кононовича-Горбацького за 1639/1640 навч. рік та Інокентія Гізеля за 1645/1646–1646/1647 навч. роки), а також у деяких єзуїтських та унійних курсах до 90-х рр. XVII ст. й у домініканських та францисканських курсах XVII й XVIII ст. Можливо, ця глава є елементом старого способу компонування курсу логіки, пізніше витісненого новими аналогами, тому що в усіх наступних могилянських кур-

²¹⁴ *Чарнуцький 2*, *Піновський*, *Левіцький 1*, *Козачинський 3*, *Кониський 2*.

²¹⁵ Виняток – курси *Калиновський*, *Сломинський*, де цей розділ викладено досить ґрунтовно.

²¹⁶ У деяких курсах цей розділ містить два трактати (*Чарнуцький 1*, *Чарнуцький 2*, *Волчанський 2*, *Козачинський 1*, *Козачинський 3*).

²¹⁷ Цей розділ містить два трактати в курсах *Кроковський 2*, *Чарнуцький 1* і три в курсах *Чарнуцький 2*, *Козачинський 1*, *Козачинський 3*.

сах, зокрема й другому курсі цього самого автора (1686/1687–1687/1688 навч. років), такої глави вже немає; вона трапляється в курсах метафізики. Тут так само, як і в наступному курсі Йоасафа Кроковського (*Кроковський 2*), питання про розрізнення розглядається в розділі «*De antepredicamentis*».

Досить відмінний за структурою курс Теофана Прокоповича (*Прокопович*). Однак судити про структуру цього курсу важко, оскільки він зберігся не в повному обсязі (починаючи від *Liber 5*) і не містить формального поділу на діалектику (малу логіку) і логіку (велику логіку). Проте, як зазначає сам Прокопович на початку шостої книги (*ДАН42, арк. 10 зв.*), перші 5 книг треба сприймати як малу логіку, а шосту, сьому і восьму – як велику. Так, велика логіка Теофана Прокоповича найменша обсягом з-поміж усіх могилянських курсів досліджуваного періоду²¹⁸. При цьому автор зберігає традиційний порядок викладу розділів логіки: у першій книзі²¹⁹ (*Liber 6*) розглядає питання про природу логіки, у другій (*Liber 7*) – про першу дію розуму (пропущено питання «*De praedicamentis*», «*De ante- et postpraedicamentis*»²²⁰, а «*De universalibus in particulari*» висвітлено частково). У книзі про першу дію розуму Прокопович розглядає лише питання «*De universalibus in communi*» і «*De distinctionibus*». У третій книзі (*Liber 8*) також у стислій формі подано питання, пов'язані з другою й третьою дією розуму.

Повною протилежністю до курсу *Прокопович* є курси Стефана Калиновського (*Калиновський*) і Гедеона Сломинського (*Сломинський*), де навіть ті питання, які традиційно викладалися досить лаконічно, висвітлено надзвичайно широко. Для обох курсів характерна розгалужена структура, хоча не можна стверджувати, що вони відзначаються своїм обсягом: курс *Калиновський* у рукописному варіанті займає 240 аркушів (логіка без діалектики), а *Сломинський* – 180 аркушів, що відповідає більшості могилянських курсів²²¹. Особливість їх полягає в тому, що в них часто з подробицями розглядали ті питання, які в інших курсах висвітлено поверхово, та використовували методологічні прийоми, нетипові для могилянських курсів.

Характерна риса курсу *Калиновський* – спосіб структурування його. Поділ здійснюється не за операціями розуму, а за книгами Аристотеля і Порфирія, до тематики яких прив'язаний певний трактат. Також є певні відмінності в змісті між цим й іншими могилянськими курсами. Так, у курсі Калиновського під час визначення *differentiae logicae* виділяється не тільки об'єкт логіки, а й її суб'єкт. Крім категорії відношення, у цьому курсі досить

²¹⁸ Вона займає лише 44 рукописні аркуші (арк. 10 зв. – 54), натомість у більшості курсів їй відведено понад двісті аркушів.

²¹⁹ У курсі Теофана Прокоповича немає поділу на трактати.

²²⁰ Можливо, ці питання було не цілком пропущено, а викладено в інших частинах філософського курсу, наприклад, у метафізиці, текст якої, на жаль, не зберігся.

²²¹ Так, курс *Чарнуцький 1* займає 200 аркушів, а *Дубневич 2* – 235 аркушів.

докладно розглядаються категорії субстанції, якості й кількості. Нетиповим є й дещо повніший розгляд *postpraedicamenta*. До речі, в курсі *Сломинський* також широко висвітлена ця глава.

Курс *Сломинський* за своєю структурою ще більше відрізняється від загальноприйнятого шаблону. Він поділяється на три частини: 1) «*De principiis omnis logicae*» («Про принципи всієї логіки»); 2) «*De proprietatibus operationis logicae*» («Про властивості дій логіки»); 3) «*De specietatibus operationis logicae*» («Про види дій логіки»). У першій частині ж, розглядаються питання, традиційні для першої частини логіки в усіх інших могилянських курсах. Вступ структуровано відповідно до чотирьох причин логіки (*causa finalis, causa efficiens, causa materialis, causa formalis*). Цікавий також методологічний прийом у курсі *Сломинського*: перед тим, як висвітлити будь-яке питання, він визначає *nomen, notio et existentia ejus*. Прикметно, що курс *Сломинський* засадничо інакший, ніж курси *Прокопович* і *Калиновський*. Це не дивно, адже сам автор вказує в назві, що буде спиратися на відомого протестантського логіка Бартоломея Кікермана.

Крім трьох щойно згаданих, найбільш відмінних за структурою курсів, дещо різняться за способом написання курси *Козачинський 3* і *Кониський 2*.

* * *

У процесі порівняння структур курсів логіки вдалося не тільки зафіксувати загальний шаблон викладання, якого здебільшого додержували професори КМА, а й виявити курси, що мало не цілком текстуально тотожні.

Так, курс логіки (великої логіки) Єроніма Миткевича майже дослівно збігається з курсом логіки Платона Малиновського²²², прочитаним десятьма роками раніше. Відмінності між ними радше зовнішні й полягають у способі називання структурних одиниць: те, що в Малиновського названо «*Paragraphus*», у курсі *Миткевич* – «*Articulus*»; у курсі *Малиновський* «*Punctum*», у *Миткевич* «*Paragraphus*» і т.д. У самому тексті відмінностей не виявлено, не трапляється навіть перефразувань²²³. Натомість мала логіка, або діалектика в курсі *Миткевич* зовсім відрізняється від логіки Малиновського, і, більше того, виділяється з-поміж усіх інших діалектик, читаних у

²²² *Миткевич*, арк. 118–321 зв. і *Малиновський*, арк. 55–193 зв.

²²³ Порівнявши текст двох курсів, можемо побачити різні випадки співвідношення їхніх фрагментів між собою. Оскільки досі не розроблено термінологічний апарат, для цієї мети ми використали такі терміни:

- дослівний збіг тексту;
- перефразування – тексти збігаються за змістом, але не дослівно;
- скорочення – в одному з фрагментів не вистачає частини тексту, порівняно з гіпотетичним протографом;
- вставка (інсерція) – в одному з фрагментів додана частина тексту, порівняно з гіпотетичним протографом.

КМА. Насамперед вона значно більша - 117 рукописних аркушів²²⁴ (переважно ж діалектики в могилянських курсах займають від 40 до 60 рукописних аркушів). Крім трьох дій розуму (*terminus* – поняття, *propositio* – судження і *sylogismus* – силогізм), які традиційно пояснювали в курсах діалектики, висувається четверта – *methodus* (метод)²²⁵. Тому очевидно, що своєю великій логіці Миткевич трохи «коригує» курс Малиновського: якщо Малиновський згадує три дії розуму, Миткевич завжди виправляє на чотири²²⁶. Цікавим є також те, що в курсі Малиновського на початку логіки подається розділ із загальними філософськими аксіомами «*Disputatio 1. De quibusdam principiis et axiomatibus*»²²⁷, а в Миткевича цієї частини немає.

Подібна ситуація в курсах *Кулябка 1* та *Дубневич 1*. Обидва тексти майже дослівно збігаються, а відмінності між ними суто зовнішні: назва структурних одиниць у *Дубневич 1* «*Punctum*», у *Кулябка 1* «*Articulus*»; Дубневич вводить тезу вступним словом «*Conclusio*», Кулябка – «*Dico*» і т.д. Утім у вступній частині логіки в *Кулябка 1* є певні відмінності структурного характеру: цю частину курсу Амвросій Дубневич викладає в чотирьох трактатах («*Tractatus 1. De divisione logicae ac genere remoto ejusdem*»²²⁸, «*Tractatus 2. De genere proximo logicae*»²²⁹, «*Tractatus 3. De differentia logicae*»²³⁰, «*Tractatus 4. De proprietatibus logicae*»²³¹), Кулябка всі трактати об'єднує в один «*Tractatus prologomenus. De natura logicae*»²³², а ті структурні одиниці, які Дубневич називав трактатами, він перетворює на питання (*Quaestio*), хоча загальний текст розділу істотно не змінюється. Зміни найчастіше стосуються скорочення: деякі абзаци він опускає, окремі речення – перефразовує. У наступних розділах логіки курсу *Кулябка 1* перефразувань майже немає, зате є скорочення.

На нашу думку, Сильвестр Кулябка, складаючи свій курс *Кулябка 2*, спирався на текст курсу *Кулябка 1*, використовуючи при цьому той самий методологічний прийом, що й у першому курсі. Він вносить лише зовнішні зміни: назви «*Articulus*» змінює на «*Punctum*», а вступні слова «*Dico*» – на «*Conclusio*» (так, як у курсі *Дубневич 1*)²³³. Однак це робиться не завжди

²²⁴ Слід врахувати, що почерк рукопису ДС/п170, в якому записаний курс Миткевич, досить крупний.

²²⁵ Миткевич, арк. 99–106.

²²⁶ Миткевич, арк. 148.

²²⁷ Малиновський, арк. 46–55.

²²⁸ Дубневич 1, арк. 302–307 зв.

²²⁹ Дубневич 1, арк. 307 зв. 316 зв.

²³⁰ Дубневич 1, арк. 316 зв. – 328.

²³¹ Дубневич 1, арк. 328–331.

²³² Кулябка 1, арк. 41–140.

²³³ На нашу думку, під час складання курсу *Кулябка 2* курс *Дубневич 1* не використовувався. Припускати, що він користувався не курсом *Кулябка 1*, а курсом *Дубневич 1*, не маємо підстав, адже переважна більшість змін, які помічасмо в курсі *Кулябка 1* порівняно з *Дубневич 1*, збережені в курсі *Кулябка 2*. Наприклад, невеликі перефразування, наявні в першому курсі *Кулябки*, відображені також і в другому.

послідовно. Наприклад, у другому курсі можна знайти вступні слова «*Dico*»²³⁴; іноді автор скорочує текст²³⁵.

Подібно співвідносяться логіки з курсів *Анонім ДА/н42* і *Яворський*. Вони збігаються майже дослівно, відмінності між ними лише зовнішні: вступне слово «*Dicendum*» змінено на «*Asserto*». Немає відмінностей і в структурі, хоча подеколи трапляються незначні скорочення і перефразування.

Більше розбіжностей у курсах логіки *Поповський* і *Яворський*, хоча переважна частина логіки теж збігається майже дослівно: наприклад, «*Disputatio 2 prooemialis. De differentia Logicae*»²³⁶ з «*Quaestio 1. De objecto materiali, formali, attributionis atque considerationis*»²³⁷, а «*Disputatio 1 primae partis. De distinctionibus*»²³⁸ з «*Disputatio 2. De distinctionibus*»²³⁹. Однак у тексті Інокентія Поповського значно більше перефразувань із тексту Стефана Яворського, ніж у курсі *Анонім (ДА/н42)*. Крім того, тут уведено цілі трактати, на відміну від курсу *Яворський*, наприклад, «*Disputatio 3 primae partis. De universalibus in particulari seu de quinque praedicabilibus*»²⁴⁰. Виходить, що Поповський, складаючи свій курс, користувався курсом *Яворський*, але не відтворював його буквально, а деякі трактати брав з якогось іншого курсу. При цьому треба зауважити, що він, мабуть, послуговувався курсом *Яворський*, та аж ніяк не курсом *Анонім (ДА/н42)*, бо ті невеличкі відмінності в курсі *Анонім (ДА/н42)*, порівняно з курсом *Яворський*, у курсі *Поповський* зовсім не відображені.

Ситуація ускладнюється, якщо взяти до уваги перший курс послідовника Поповського – Христофора Чарнуцького (*Чарнуцький 1*). У ньому наявні дослівні збіги тексту з курсом *Поповський*: скажімо, «*Disputatio 1. De genere proximo Logicae*»²⁴¹ майже цілком повторює «*Disputatio 1 prooemialis. De genere proximo logicae*»²⁴². Характерно, що збігається лише та частина тексту, яка в Поповського відрізнялася від курсу *Яворський*. Отже, може здатися, що Чарнуцький, готуючи свій курс, користувався текстом Поповського, проте зосереджував увагу тільки на тих частинах, які Поповський уже змінив.

²³⁴ Кулябка 2, арк. 73 зв.

²³⁵ Трапляються також такі відмінності: у першому курсі Сильвестр Кулябка в одному місці цитує «*Arist. 1 Rethor. cap. 4*» (Кулябка 1, арк. 49), у другому курсі в тому самому місці він цитує «*Arist. 1 Ethicor. cap. 1*» (Кулябка 2, арк. 75 зв.) або «*Aristoteles 1 Topicorum cap. 1 et 22*» (Кулябка 1, арк. 75 зв) і «*Aristoteles 1 Topicorum cap. 9 et 22*» (Кулябка 2, арк. 95). Ці відмінності не можна розцінити інакше, як неуважність скриптора або диктувальника.

²³⁶ Поповський, арк. 62–82 зв.

²³⁷ Яворський, арк. 37 зв. – 60 зв.

²³⁸ Поповський, арк. 95–129 зв.

²³⁹ Яворський, арк. 76–107.

²⁴⁰ Поповський, арк. 144–156 зв.

²⁴¹ Чарнуцький 1, арк. 57 зв. – 71.

²⁴² Поповський, арк. 41 зв. – 56.

Можливе й інше пояснення: Інокентій Поповський компілював свій курс із двох – більшу частку брав з курсу *Яворський*, а деякі розділи – з *Чарнуцький 1*. Проте й воно незадовільне, бо курс *Чарнуцький 1* у той час, коли філософію викладав Поповський, ще не було складено: Христофор Чарнуцький почав читати філософію в КМА після Інокентія Поповського. На наш погляд, найлогічніше припустити, що існував ще один курс невідомого автора, і саме його використали і Поповський, і Чарнуцький: проте перший послуговувався тільки фрагментами (компілюючи з курсом Яворського), а другий прочитав його майже без змін.

Якщо як основну використати цю гіпотезу, то встановимо таку систему залежностей: для курсу Поповський з курсу Яворський взято «Disputatio 2 prooemialis. De differentia Logicae»²⁴³, «Disputatio 3 prooemialis. De attributis seu proprietatibus logicae»²⁴⁴, «Disputatio 1 primae partis. De distinctionibus»²⁴⁵, «Disputatio 2 primae partis. De universalibus in communi»²⁴⁶, «Disputatio 5 primae partis. De praedicamentis»²⁴⁷, «Disputatio unica secundae partis. In libros Aristotelis Perihermenias...»²⁴⁸. З курсу, що послужив протографом для курсу Чарнуцький 1, взято: «Disputatio 1 prooemialis. De genere proximo logicae»²⁴⁹, «Disputatio 3 primae partis. De universalibus in particulari seu de quinque praedicabilibus»²⁵⁰, «Disputatio 4 primae partis. De antepredicamentis»²⁵¹. Є ще один трактат з курсу Поповського: «Disputatio unica tertiae partis. In libros Aristotelis priores et posteriores...»²⁵², походження якого нам поки що невідоме. Імовірно, його написав сам Інокентій Поповський. Такий варіант можливий, бо Поповський досить вільно поводився з текстом (який, найпевніше, був для нього протографом), уносячи туди корективи, часом навіть істотні.

Дослівні збіги тексту виявляємо також під час порівняння курсів *Левицький 1* і *Левицький 2* з курсом *Чарнуцький 2*. Концептуально вони майже однакові, хоча в текстах Левицького досить часті відхилення від тексту *Чарнуцький 2* на рівні перефразування.

Подібні також перші два курси Михайла Козачинського та другий курс Амвросія Дубневича. У першій частині логіки курсу *Козачинський 1* такі збіги непомітні, однак, починаючи з трактату про категорії²⁵³, тексти збіга-

²⁴³ Поповський, арк. 62–82 зв. і *Яворський*, 37 зв. – 60 зв.

²⁴⁴ Поповський, арк. 83–94 зв. і *Яворський*, арк. 67 зв. – 76.

²⁴⁵ Поповський, арк. 95–129 зв. і *Яворський*, арк. 76–107.

²⁴⁶ Поповський, арк. 129 зв. – 144 і *Яворський*, арк. 107–122.

²⁴⁷ Поповський, арк. 159–186 і *Яворський*, арк. 141–160.

²⁴⁸ Поповський, арк. 186 зв. – 200 і *Яворський*, арк. 164–173.

²⁴⁹ Поповський, арк. 41 зв. – 56 і *Чарнуцький 1*, арк. 57 зв. – 71.

²⁵⁰ Поповський, арк. 144–156 зв. і *Чарнуцький 1*, арк. 200–209 зв.

²⁵¹ Поповський, арк. 156 зв. – 159 і *Чарнуцький 1*, арк. 209 зв. – 211 зв.

²⁵² Поповський, арк. 200–215.

²⁵³ *Козачинський 1*, арк. 252 зв. і *Дубневич 2*, арк. 212 зв.

ються майже дослівно, якщо не враховувати перефразувань і деяких скорочень.

У курсі *Козачинський 2* обсяг тексту, що збігається з текстом *Дубневич 2*, більший: збіги помітні вже в розділі про розрізнення логіки²⁵⁴, тобто більша частина логіки в цих двох курсах ідентична, хоча перефразування трапляються частіше. Можна припускати, що, готуючи свій другий курс, Михайло Козачинський не використовував курс *Козачинський 1*, а знову послуговувався курсом *Дубневич 2*, оскільки зміни та скорочення в курсі *Козачинський 1* порівняно з курсом *Дубневич 2*, не відображено в курсі *Козачинський 2*.

Залежність курсів Козачинського від курсу *Дубневич 2* цілком закономірна, адже він навчався в Дубневича. В ІР НБУВ збережено запис (452п/1746) курсу *Дубневич 2* рукою Михайла (тоді ще Мануйла) Козачинського. Виходить, що він, розпочавши викладання філософії, скористався своїм «студентським конспектом», щоб написати власний філософський курс, однак не можна стверджувати, що не відхилився від нього. Імовірно, складаючи перші два курси, Козачинський послуговувався ще якимись джерелами, на основі яких було створено першу половину тексту *Козачинський 1* і фрагмент вступної частини тексту *Козачинський 2*.

Показово, що у третьому курсі Михайла Козачинського жодних збігів з курсом *Дубневич 2* немає. Курс *Козачинський 3* істотно відрізняється не тільки від курсу Дубневича, а й від усіх попередніх курсів, читаних у КМА, в ньому присутній скотистичний вплив. Наявність його має своє пояснення. Порівнявши курс *Козачинський 3* з підручником швейцарського капуцина Гервасія Бризаценського «*Cursus philosophicus brevi et claro metodo in tres tomulos distributus Auctore P.F. Gervasio Brisacensi Ordinis Fratrum Minorum Capucinorum Provinciae Helveticae*» (*Tomulus primus Logica. – Coloniae Agrippinae 1734*), ми виявили майже цілковиту текстуальну тотожність. Тексти збігаються дослівно як у частині діалектики, так і в частині логіки, хоча *Козачинський 1* зробив деякі структурні переміщення та скорочення: так, питання про природу силогізму, які Гервасій Бризаценський розглядає наприкінці логіки, він переносить до третього розділу (*caput 3*) діалектики; розділ про природу філософії також переміщено (у Бризаценського його розглянуто на початку філософського курсу, а в Михайла Козачинського – на початку логіки). Крім тексту Гервасія Бризаценського, до курсу *Козачинський 3* залучено невеликий фрагмент з курсу *Козачинський 2* (*Praeparamentum 1 і Praeparamentum 2*)²⁵⁵. Слід зазначити, що, на протигагу своїм першим двом курсам, де не раз подибуємо перефразування, у курсі *Козачинський 3* автор удається до них дуже рідко, певні відхилення можна помітити хіба що на перших двох сторінках логіки.

²⁵⁴ *Козачинський 2*, арк. 57 зв. і *Дубневич 2*, арк. 101.

²⁵⁵ *Козачинський 3*, арк. 29 зв. – 35.

Ще один цікавий приклад запозичення маємо в курсі *Кониський 1*. Герогій Кониський на початку свого курсу пише, що з-поміж усіх філософських курсів, читаних в КМА до нього, найкращий – курс Теофана Прокоповича і від нього він буде відштовхуватись у своїх лекціях²⁵⁶. Порівняльний аналіз курсів *Прокопович* і *Кониський 1* показує, що вони збігаються дослівно, і відмінність між ними така сама, як між двома списками одного курсу. У курсі *Кониський 2* залежність від Прокоповича менша, тут помічаємо радше ідейну подібність, ніж дослівні текстувальні запозичення.

Є безпосередні збіги текстів у курсах *Яворський* і *Левецький 1*, *Чарнуцький 2* і *Малиновський*, *Левецький 2* і *Дубневич 1*, та вони не мають такого обсягу і потребують подальшого текстологічного опрацювання.

У курсах інших професорів чітких подібностей чи дослівних збігів тексту поки що не зафіксовано. Це не означає, що їхні автори, складаючи власні курси, зовсім не зверталися до праць своїх попередників. Проте, щоб підтвердити чи спростувати це, потрібен детальніший текстувальний аналіз.

* * *

Далі звернемо увагу на ще одну особливість курсів логіки могилянських професорів – методі, за допомогою якого скомпоновано текст курсів. У процесі викладання філософії в КМА використовували метод, який найчастіше називають «*methodus disputationis*». Він характерний для всіх навчальних закладів схоластичної традиції ще з часів Середньовіччя. Вважають, що *methodus disputationis* започаткував П'єр Абеляр і назвав його «*sic et non*» (так і ні)²⁵⁷. Звичайно, метод могилянських професорів відрізняється від представленого у творах Томи Аквінського чи Йоана Дунса Скота, проте їхня суть лишається незмінною – істинне філософське твердження можна визначити, тільки розглянувши і спростувавши думки, які йому суперечать.

Суть методу, застосованого у філософських курсах професорів КМА, можна викласти так. Майже завжди назву базової структурної одиниці²⁵⁸ в курсі сформульовано у формі запитання. Наприклад, «*An actus aliarum scientiarum possunt dici logica utens?*» (Чи можуть дії інших наук називатися *logica utens*?). Відповідь подається в тексті самого параграфа за чіткою схемою. Спочатку автор викладає деякі зауваги до даного питання: різні визначення, поділи тощо. Дуже часто тут подається інформація, яка вже має бути відомою студен-

²⁵⁶ *Кониський 1*, арк. 4.

²⁵⁷ Див. статтю «Scholasticism» (Catholic Encyclopedia [Електронний документ]. – (www.newadvent.org/cathen). Перевірено 10.02.2007).

²⁵⁸ У різних курсах використовується різна термінологія на позначення цієї структурної одиниці: часто вона називається питанням (*quaestio*), хоча в багатьох курсах це *quaestio* поділяється на *punctum* (пункт), *articulus* (артикул) або *paragraphus* (параграф), кожен з яких може бути окремим питанням. Тому, коли далі йтиметься про базову структурну одиницю, щоб уникнути непорозумінь, ми умовно будемо називати її параграфом.

тові (з цього чи попереднього курсу) і її потрібно пригадати. Ці зауваження переважно вводяться словами «*praenoto*»²⁵⁹, «*nota*»²⁶⁰, «*notandum*»²⁶¹, «*praemitto*»²⁶², «*sciendum*»²⁶³, «*suppono*»²⁶⁴, «*supponendum*»²⁶⁵, «*observandum*»²⁶⁶. Буває й так, що в якомусь курсі вступні зауваження введено одними словами, а в іншому місці – іншими, або ж їх подано на початку параграфа без увідних слів. У деяких параграфах вступних зауважень немає, одразу подано тезу.

Ключовий пункт у параграфі – відповідь на запитання. Найчастіше його вводили словами: «*dico*»²⁶⁷, «*dicendum*»²⁶⁸, «*asserto*»²⁶⁹, «*conclusio (nostra)*»²⁷⁰, «*propositio (nostra)*»²⁷¹, «*thesis (nostra)*»^{272,273}. На відміну від попереднього пункту, дотепер не зафіксовано жодного прикладу, щоб в одному й тому самому курсі непослідовно вживали латинські терміни, які вводять тезу. Це підтверджує особливу значущість такого пункту.

Відповідь на питання зазвичай викладали в одному стверджувальному реченні. Після формулювання тези зазначали, хто з авторитетних філософів її підтримував, а також проти кого вона спрямована, тобто чий погляд спростовує. Найчастіше це формулювання виглядає так: «*Ita Suarez, Fonseca, Hurtadus, contra Scotum et veteres thomistas*» (Так [стверджують] Суарес, Фонсека, Уртадо проти Скота і давніх томістів). Подеколи можна натрапити на тези без посилань на авторитети або з неконкретним формулюванням на кшталт «*Ita multi recentiores contra paucos*» (так [стверджують] багато новіших [філософів] усупереч деяким нечисленним).

Далі подавали доведення тези. Майже в усіх курсах йому передують слова «*probatur (conclusio)*» або, деколи, «*ratio est*». Доводили тезу за допомогою силогізму. Наводили великий і малий засновок, з яких впливав висновок, сформульований у тезі. Потім за допомогою силогізму доводили кожен із засновків. Після другого доведення робили паузу так: «*Praemissa major (minor) clara est*».

²⁵⁹ Яворський, Піновський, Малиновський.

²⁶⁰ Калачинський, Дубневич 1, Кулябка 1.

²⁶¹ Калиновський.

²⁶² Чарнуцький 2, Піновський.

²⁶³ Чарнуцький 1, Дубневич 2, Кулябка 2, Козачинський 3.

²⁶⁴ Чарнуцький 2.

²⁶⁵ Волчанський 1.

²⁶⁶ Левицький 2.

²⁶⁷ Калиновський, Кулябка 1, Кониський 2.

²⁶⁸ Яворський, Піновський.

²⁶⁹ Анонім (ДА/п42).

²⁷⁰ Поповський, Чарнуцький 1, Чарнуцький 2, Волчанський 1, Волчанський 2, Левицький 1, Малиновський, Левицький 2, Дубневич 1, Дубневич 2, Кулябка 2, Козачинський 1.

²⁷¹ Калачинський.

²⁷² Козачинський 2.

²⁷³ Для методологічної чіткості називатимемо цей пункт тезою.

Інколи, для більшої переконливості, пропонували додаткове доведення або підтвердження, яке зазвичай вводили словами «*confirmatur*» або «*firmatur*». Воно не обов'язково мало форму силогізму, це могла бути просто авторитетна думка.

Після цього спростовували думки опонентів, що заперечували цю тезу. Твердження опонентів вводили словом «*objicitur*» (заперечується) (трапляється майже в усіх курсах) або, рідше, «*objices*» (заперечуєш)²⁷⁴, «*oponitur*» (спростовується)²⁷⁵, «*dices*» (кажеш)²⁷⁶. Саме заперечення також здебільшого формулювали у вигляді силогізму, мета якого – показати неспроможність тези. У деяких випадках закид опонентів формулювали як звичайне стверджувальне речення. Проте, незалежно від того, формулювали закид одним реченням чи повним силогізмом, найчастіше його викладено стисло, кількома рядками. Посилання на авторитети тут не обов'язкове, хоча трапляється досить часто.

Відтак подавали відповідь на закид. Її переважно вводили словом «*respondetur*» (відповідається) або «*respondeo*» (відповідаю). Спростовували закид також у формі силогізму, основною метою відповіді було доведення безпідставності або хибності одного із засновків силогізму опонента. Зазвичай тут використовували звороти «*Concedo praemissam majorem (minorem), sed nego minorem (majorem)*» (приймаю більший (менший) засновок, але заперечую менший (більший)) або «*distinguo majorem (minorem)*» (розрізняю більший (менший)) тощо.

Спростувавши один із закидів опонентів, викладали і спростовували наступний. Не раз «віртуальний» опонент «не погоджувався» з тим, як було спростовано його закид, і викладав черговий на основі попереднього. Такий повторний закид вводився словами «*urgetur*» (наполягається)²⁷⁷ або «*urgebis*» (наполягатимеш)²⁷⁸, «*instabis*» (обстоюватимеш)²⁷⁹, «*replicatur*» (відповідається)²⁸⁰. Повторний закид також спростовували за допомогою силогізму. Взагалі спростування закиду займає значно більше місця, ніж його висунення. Це зрозуміло, бо відповідь – це висвітлення правильної думки, яку мали запам'ятати студенти.

Дуже часто в одному параграфі трапляється більше однієї тези, тобто відповідь на поставлене запитання поділено на кілька частин. Після формулювання кожної тези здійснюють описану процедуру викладу думок опо-

²⁷⁴ Левицький 2.

²⁷⁵ Поповський.

²⁷⁶ Калачинський, Калиновський.

²⁷⁷ Яворський, Анонім (ДА/п42), Піновський, Малиновський.

²⁷⁸ Чарнуцький 1, Чарнуцький 2, Волчанський 1, Волчанський 2, Левицький 1, Левицький 2.

²⁷⁹ Калачинський, Дубневич 1, Дубневич 2, Кулябка 1, Кулябка 2, Козачинський 1, Козачинський 2.

²⁸⁰ Поповський.

нентів і спростування їх. Можна виокремити такі способи текстуального оформлення цієї частини.

Перший спосіб: текст параграфа поділявся на дві частини – першу, часто з підзаголовком «*Proponuntur et probantur conclusiones*» (пропоновано й доведено тези), де послідовно викладали й доводили всі тези, що належать до даного параграфа; другу – часто з підзаголовком «*Proponuntur et solvuntur objectiones*» (пропоновано та спростовано закиди), в якій наводили та спростовували всі закиди опонентів. При цьому зазначали, проти якої з тез висунено закид, наприклад, такими словами: «*Objectiones contra primam conclusionem*» (Заперечення проти першого висновку)²⁸¹.

Другий спосіб: після викладу й доведення кожної з тез одразу наводили закиди проти неї²⁸².

Подекуди в курсах є зауваження, що впливають зі змісту параграфа. Вони зазвичай починаються словами «*nota*» (заувага) або «*notandum*» (слід зауважити). Іноді автор курсу хотів додатково висловитися під час самого обговорення або між тезами чи закидами опонентів. Тоді ці зауваження також уводили словами «*nota*» або «*notandum*», однаке вони трапляються нечасто.

Не кожний параграф у філософському курсі написаний «*in modo disputationis*» (на спосіб диспуту). Деякі з них – ознайомлювального змісту, на кшталт «*De divisione (definitione) logicae*» («Про поділ (визначення) логіки»), могли бути викладені неформалізованим текстом – визначення подавали одне за одним. А переважна більшість параграфів у курсі логіки має полемічний характер із застосуванням *methodus disputationis*²⁸³.

Слід зазначити, що «синоптичні» курси чітко дотримуються *methodus disputationis*, натомість «несиноптичні» хоча й використовують його, доволі часто тут натрапляємо на місця, написані вільним текстом, або з не зовсім послідовним використанням методу диспуту. Крім того, у деяких «несиноптичних курсах», як-от *Кроковський 1*, використано метод, дещо відмінний від загального. Йоасаф Кроковський, перш ніж викласти власну думку з конкретного питання, на початку кожного параграфа наводить міркування різних авторитетних авторів з цього приводу, потім подає тезу. Далі текст параграфа структуровано за загальним методом, але наприкінці вміщено спростування кожного з міркувань, викладених на початку параграфа. Такий метод подибуємо також в езуїтських курсах цього часу, наприклад, у Себастьяна Клещанського. Саме такий різновид *methodus disputationis* з наведенням думок ав-

²⁸¹ Яворський, Калачинський, Анонім (ДА/п42), Поповський, Кулябка 1, Кулябка 2, Козачинський 2.

²⁸² Чарнуцький 1, Чарнуцький 2, Волчанський 1, Волчанський 2, Левицький 1, Малиновський, Левицький 2.

²⁸³ На відміну від курсів логіки, курси діалектики мали за мету ознайомити студентів з формальною логікою, яку не треба піддавати сумніву, тому в них *modus disputationis* використовується дуже рідко.

торитетів на початку параграфа і спростуванням їх наприкінці характерний для середньовічних схоластичних авторів, скажімо, Томи Аквінського.

Methodus disputationis не тільки відігравав важливу роль для ясності й чіткості лекцій, а й мав безпосереднє дидактичне призначення. Як відомо, основною формою контролю знань студентів КМА був диспут, який виконував ту саму функцію, що й семінар та іспит у сучасних навчальних закладах. Поєднання таких, на перший погляд, різних форм навчальної активності було можливим завдяки особливій схемі, за якою відбувався диспут. Перед кожним диспутом – незалежно від того, був він суботній, місячний, підсумковий чи урочистий – складалися тези для захисту. Призначали одного *deffendens* (захисника) і трьох *oppugnantes* (опонентів). Перший обстоював тези, а решта мала заперечувати їх. Ця схема дуже нагадує структуру, за якою написано тексти філософських курсів. До нашого часу збереглося, як уже згадувалося, шість списків тез, що виносилися на поточні диспути в КМА. Порівнявши їх із текстами відповідних курсів, помічаємо, що вони майже дослівно збігаються з тезами, поданими в тексті самого курсу. Так, під час диспуту захисник тез мав додержувати тієї самої лінії, яку представляв професор, а опоненти – заперечувати її, для чого, звичайно, найлегше було використовувати вже готові закиди з лекцій. Тож, найімовірніше, текст філософського курсу служив і «сценарієм» для диспутів.

Іноді в філософських курсах використовували спрощену схему *metodus disputationis*, коли питання, що розглядалися, сприймалися як не дуже важливі. Тоді в одному параграфі, який найчастіше називається «*Respondetur ad reliqua quaesita*» (Відповідається на решту питань), пропонувалося кілька запитань, деколи навіть більше десятка. Кожне з них переважно починалося словами «*quaeritur primo (secundo etc)*». За коротко сформульованим питанням йшла така сама лаконічна відповідь, що зазвичай починалася словами «*respondeo*» (відповідаю) або «*respondetur*» (відповідається)²⁸⁴. Вона не мала традиційно силогістичного доведення, однак за своїм смисловим навантаженням не поступається тезі, якій присвячувався окремий параграф.

Теза – центральна частина кожного параграфа. У ній стисло викладено думку автора. Це має велику цінність для компаративного дослідження, коли потрібно проаналізувати кілька філософських курсів з метою визначити філософську позицію їхніх авторів.

Як видно з аналізу структур курсів логіки, в більшості з них обговорювали однакові філософські проблеми, найчастіше сформульовані у вигляді таких самих запитань, винесених у назви параграфів. Щоб порівняти зміст цих курсів, варто перш за все порівняти їхні тези. Такий аналіз буде в наступному розділі.

Варто з'ясувати також причини виразного домінування наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. у «синоптичних» курсах єдиного шаблону. Якщо проаналізувати тексти, цитовані могилянськими професорами (Педро Уртадо

²⁸⁴ Це «*respondetur*» не слід плутати з тим, на яке ми натрапляємо у спростуванні закидів опонентів.

де Мендоса, Франсиско Овієдо, Родріго Арріяга та ін.), можна помітити велику подібність у структуруванні, однак у жодному з них ми не знайдемо такого самого шаблону, як у могилянських «синоптичних» курсах. Найімовірніше, джерелом запозичення є філософські курси, читані в тогочасних єзуїтських колегіях Речі Посполитої, бо саме тут навчалися майбутні професори філософії КМА²⁸⁵. В ІР НБУВ зберігається низка рукописних філософських курсів, прочитаних у різних єзуїтських колегіях Речі Посполитої в межах досліджуваного періоду²⁸⁶ (деякі з них ми атрибутували, подавши результати в Додатку Б). Також ми описали структуру цих курсів. Зіставлення показало, що за своєю структурою єзуїтські курси нічим не відрізняються від могилянських «синоптичних» курсів. Найімовірніше, саме вони послужили першоджерелом «синоптичного» шаблону в курсах КМА. Постає низка інших запитань: завдяки чому цей шаблон набув такого значного поширення в єзуїтських курсах Речі Посполитої? Чи існував якийсь «прасиноптичний» курс, на який взорувалися єзуїти? Чи, можливо, для них джерелом служили академічні інструкції, створені керівниками Товариства або провінції²⁸⁷? На нашу думку, другий варіант імовірніший, але стверджувати це ми поки що не можемо.

Інше питання, яке постає, – наскільки виправдана «презумпція авторськості» кожного з курсів, читаних у КМА. Як бачимо з курсів *Анонім (Дан42)*, *Миткевич*, *Кулябка 1*, *Кулябка 2* і навіть *Поповський*, важко розцінювати погляди, викладені в кожному з них, як продукти авторської творчості. Якщо читання власного курсу дослівно за чужим текстом стало традиційним, то чи маємо ми право вважати, що погляди, висловлені в інших курсах, є авторським продуктом їхніх укладачів, що курс, для якого ще не знайдено протографа, написав саме той професор, який читав цей курс?

Такі питання спонукають до переорієнтації акцентів у вивченні філософської спадщини КМА. Коли науковці 1960–1980-х рр. бачили в кожному з досліджуваних курсів оригінальні думки конкретного професора, то, на нашу думку, нині треба зосереджувати увагу насамперед на тому, які філософські ідеї побутували в Академії. Тобто, вивчаючи курс професора *N*, не можна бути впевненим ні в тому, що висловлені ідеї належать професорові *N*, ні в тому, що він сам укладав досліджуваний текст. Проте можна стверджувати: цей текст є частиною української філософської культури XVII–XVIII ст., а викладені ідеї були поширені в академічному філософському середовищі того часу.

²⁸⁵ *Симчиц М.* Могилянці в західних університетах // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 269–286.

²⁸⁶ Не завжди ці курси вдається атрибутувати, адже не в кожному рукописі міститься достатньо інформації, на основі якої можна встановити, коли, ким і в якій колегії читався цей курс. Тому в нашому дослідженні можемо спиратися тільки на ті курси, які можна атрибутувати.

²⁸⁷ В основному нормативному акті, що регламентував освітню діяльність навчальних закладів Товариства Ісусового, «Ratio studiorum», немає вказівок, які чітко визначали б, що саме та в якому розділі курсу логіки потрібно читати. Однак, імовірно, що цю прогалину заповнювали інструкції пізнішого часу.

РОЗДІЛ 3

КУРСИ ЛОГІКИ

В КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

ТА СХОЛАСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ XVII–XVIII СТ.: ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ

3.1. Специфіка європейської академічної філософії в XVII–XVIII ст.

Епоха XVII – початку XVIII ст. в історії європейської філософії нині найчастіше асоціюється з розвитком раціоналізму в континентальній Європі та емпіризму в Британії. В цей час «на континенті» працювали видатні філософи – Рене Декарт (1596–1650), Барух Спіноза (1632–1677) та Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646–1716) (представники раціоналізму), а на Британських Островах – Джон Лок (1632–1704), Джордж Барклі (1685–1753) чи Девід Г'юм (1711–1776), що репрезентують емпіричний напрям. Тому складається враження, ніби ці дві течії тоді цілковито домінували, а будь-яка інша європейська філософія була хіба що на маргінесах. Насправді, якщо брати до уваги академічну філософію – ту, що її викладали в навчальних закладах і яка є предметом нашого дослідження, то такі філософи, як, скажімо, Декарт, Спіноза чи Ляйбніц, там достатньо не представлені. Їхня філософія була принципово позауніверситетська, тоді як у вищих навчальних закладах панувала зовсім інша філософська течія.

Університетська філософія XVII – першої половини XVIII ст. великою мірою перебувала під впливом подій, що потрясли Європу в XVI ст. Реформація, що торкнулася країн Північної Європи, зумовила зростання кількості університетів і посилення їхньої ролі. Освіта стала відігравати ключову роль у поширенні релігійних переконань – це чітко усвідомили не тільки протестантські правителі, кожен з яких відкрив у своєму князівстві по університету, а й чільні клерикальні діячі католицької церкви.

Католицька церква, оговтавшись після завданого їй Реформацією удару, докладає всіх зусиль для боротьби з нею. Під час Тридентського собору (1545–1563) відбувається інституційна реформа католицької церкви та впорядкування її догматики. За 12 років до початку Тридентського собору Ігнатій Лойола (1491–1556) створює новий орден – Товариство Ісусове (Societas Jesu, неофіційна назва – єзуїти), який мав на меті зупинити поши-

рення протестантизму в Європі. 1540 р. цей орден одержує визнання Папи Римського, швидко розвивається. Його члени беруть участь у Тридентському соборі, проводять місії, сприяють зміцненню позицій католицизму. Одним з основних способів поширення віри орденем єзуїтів була освітня діяльність. У 1548 р. вони створюють свій перший колегіум. До 1556 р. (рік смерті Ігнатія Лойоли) таких закладів налічувалося вже 35. Усього протягом XVII–XVIII ст. єзуїти створили 24 університети й понад 600 колегіумів.

Крім єзуїтів, у контрреформаційний період мобілізують свої сили й інші чернечі ордени католицької церкви: домініканці, розділені францисканці (обсерванти, конвентуали, капучини та ін.), кармеліти, новостворені піари та ін. Для багатьох із них освітня діяльність також відіграла дуже важливу роль. Хоча провідне становище в освітньому середовищі католицької церкви посідали, безперечно, єзуїти.

Епоха конфесіоналізму вплинула не тільки на зростання кількості навчальних закладів, а й на спосіб викладання в них. Наприклад, викладання такої, здавалося б, конфесійно незаангажованої дисципліни, як логіка, у протестантських країнах істотно відрізнялося від викладання її в країнах католицької Європи. У протестантських країнах основними взірцями були підручники Філіппа Меланхтона (Philipp Melancthon) (1497–1560) і Петра Рамуса (Petrus Ramus, фр. Pierre de La Ramée, 1515–1572), натомість у католицьких країнах зазвичай орієнтувалися на представників «другої» схоластики.

У католицькому середовищі посттридентської доби викристалізувалось усвідомлення неповновартісності схоластичної філософії в такому вигляді, у якому вона була представлена в середні віки. Були спроби пристосувати її до нових умов: створити філософські концепції, що водночас задовольняли б вимоги, які завжди ставилися до схоластичної філософії, а також відповідали б вимогам Нового часу. Таку видозмінену схоластичну філософію, що розвивалася в епоху раннього модерну (1500–1800), називають «другою» схоластикою²⁸⁸.

Схоластична філософія на той час була поділена на кілька конкурентних течій. Це насамперед томісти – послідовники Томи Аквінського (1226–1274), переважно представлені ченцями домініканського й деяких інших орденів, наприклад, кармелітами чи цистерціанцями. Основні опоненти домініканців – скотисти – прихильники вчення Йоана Дунса Скота (1266–1308), представлені найчастіше францисканцями. Крім того, деколи зустрічались окамісти –

---

²⁸⁸ Немає загальної згоди щодо іменування цієї філософії: вживають термін «*Barokscholastik*», який українською найчастіше перекладають як «барокова схоластика». На нашу думку, доцільніше перекладати його як «схоластика епохи бароко», тому що йдеться про схоластичну філософію, яка розвивалася в епоху бароко, а не схоластичну філософію, насичену бароковими елементами. Крім того, послуговуються термінами «посттридентська схоластика», «контрреформаційна схоластика», «схоластика раннього модерну» та ін. Важко визначити, якому з них варто надати перевагу.

наслідники Вільяма Окама (близько 1285–1349), представлені також у межах францисканського ордену, але менш численно, ніж скотисти.

У XVI ст. в кожну з цих течій намагаються внести якісь новації. У томістській філософії треба зосередити увагу передусім на такому філософові, як Томмазо де Віо, відомому під іменем Каєтан (Tommaso de Vio (Cajetanus), O.P., 1468–1534). Каєтан, кардинал католицької церкви, був основною інтелектуальною силою в боротьбі проти Реформації (виступав у кількох диспутах проти Лютера й Меланхтона). У царині філософії він прославився коментарями до творів Аристотеля й Томи Аквінського, особливо коментарем до твору «Про суще та сутність» (*De ente et essentia*, 1495)²⁸⁹ Аквіната. За переконанням Каєтан був томістом, навіть зробив деякі спроби завершити незакінчені твори Томи Аквінського. Однак у своїх інтерпретаціях він часто виходив за межі Томиної філософії і вводив у неї такі поняття й концепції, яких не було в Аквіната. Каєтан істотно вплинув – можливо, не менше, ніж Тома Аквінський – на формування томістичної течії «другої» схоластики й був авторитетом не тільки для томістів-домініканців, а й для єзуїтів.

У ранньомодерній схоластичній інтенсивно розвивається й скотизм. Може, в ньому немає аж таких визначних постатей, як Каєтан чи Суарес, але, безперечно, в цей період бачимо значний поступ скотизму у напрямі доктринального оформлення.

Однак найпоказовіші для «другої» схоластики досягнення іспанської школи, особливо єзуїтської, в якій помітно виділяється Франсиско Суарес.

У XVI–XVII ст. культурним і цивілізаційним центром Європи стає Іспанія, що пов'язано передусім з економічним піднесенням цієї країни завдяки колоніям. Це деякою мірою вплинуло на те, що найбільше заслужених філософів-схоластів того часу було насамперед серед іспанців. Тому XVI–XVIII ст. називають «золотим віком» іспанської схоластики.

В іспанській схоластичній філософії можна виокремити 5 етапів²⁹⁰.

До першого належить домініканець Франсиско де Віторія (Francisco de Vitoria, O.P., 1486–1546) – один із засновників філософської школи в Саламанці (Іспанія); крім метафізичних питань вивчав також філософію права.

Друга генерація – це учні Франсиска де Віторії – домініканці Домінго де Сото (Domingo de Soto, O.P., 1495–1560) і Мельчор Кано (Melchor Cano, O.P., 1509–1560), які продовжують томістичну лінію в філософії. Натомість скотистичну лінію представляють францисканець Альфонсо де Кастро²⁹¹ (Alfonso

²⁸⁹ *Thomas de Vio, Cajetan Commentarium super Opusulam De Ente et Essentia Thomae Aquinatis. – Romae: Ex Pontificina Officina Typographica, 1907.*

²⁹⁰ Поділ іспанської схоластики XVI–XVII ст. на п'ять етапів запропонував Хосе Фератер Мора (*Mora J.F. Suarez and Modern Philosophy // Journal of the History of Ideas. – Vol. 14. – No. 4 (Oct., 1953). – P. 538–547.*)

²⁹¹ Не слід плутати цього філософа-францисканця з єзуїтом Мельхором де Кастро (Melchor de Castro, S.J., 1556–1599). Узагалі, в період «другої» схоластики було багато філософів із прізвиськом де Кастро, Суарес чи Уртадо.

de Castro, O.F.M. Obs., 1495–1588) та мерцедарій Педро де Онья (Pedro de Oña, O.Merc., 155[?]-1626).

На третьому етапі розвитку іспанської схоластики на філософській арені з'являються перші єзуїтські філософи. Перш за все варто згадати Франсиско де Толеда (Francisco de Toledo, S.J. лат. Toletus, 1534–1596), який перед вступом до Товариства Ісусового навчався в домініканця Домінга де Сота в Саламанці. Після цього переважно працював у *Collegium Romanum*. Франсиско де Толедо – автор відомої «Діалектики» (*Introductio in dialecticam Aristotelis*, 1561), що деякий час пропонували як основний підручник для викладання діалектики в навчальних закладах Товариства Ісусового. Його сучасник – також відомий своєю «Діалектикою» (*Institutionum dialecticarum*, 1564) – Педро да Фонсека (Pedro da Fonseca, S.J., 1528–1599) до іспанської схоластики належить лише опосередковано, оскільки був португальцем. Педро да Фонсека прославився своїм п'ятитомним коментарем до «Метафізики» Аристотеля (1577–1589)²⁹² і викладацькою діяльністю в Коїмбрі (Португалія), де започаткував філософську школу, в якій створено знаменитий коментар до всіх Аристотелевих творів – «*Cursus Conimbricensis*» (1592–1606)²⁹³. Учень Fonseki – Луїс де Моліна (Luis de Molina, S.J., 1536–1600) – професор у Коїмбрі, єзуїт, крім своїх філософських праць, знаний завдяки теологічним творам, в яких обстоював концепцію, що мала на меті примирити Боже всезнання й людську свободу. В цих спробах Моліна надав перевагу людській свободі, натомість звужив простір для Божого всезнання. Домініканець Домінго Баньєс (Domingo Báñez, O.P., 1528–1604) критикував погляди Луїса де Моліни. Він запропонував альтернативну теорію, в якій домінувало Боже всезнання, при цьому обмежив людську свободу. Моліністсько-баньєсіоністська суперечка переросла у велике єзуїтсько-домініканське протистояння, що могло призвести до схизми. Щоб розв'язати цю суперечку, папа Климентій VIII створив комісію. Однак після 9 років існування її (1589–1607) так і не дійшли однозначного висновку, вирішивши, що кожна зі сторін має рацію.

У той час іспанська схоластика не була обмежена лише єзуїтським і домініканським орденами. Тоді активно творили августиніанець Дієго де Суніга (Diego de Zúñiga, O.S.A., 1536–1597) та Франсиско Сумель (Francisco Zumel, O.Merc., 1540/1541–1607), що належав до нечисленного ордену мерцедаріїв.

Четвертий етап характеризується повним домінуванням єзуїтських філософів – Франсиско Суареса (Francisco Suárez, S.J., 1548–1617), Габрієля Васкеца (Gabriel Vázquez, S.J., 1549–1604) і Грегоріо де Валенсії (Gregorio de

---

²⁹² *Fonseca Petrus da Commentariorum Petri Fonsecae Lusitani Doctoris Theologi Societatis Jesu in libros Metaphysicorum Aristotelis Stagiritae.* – Lugduni, 1593. – T. 2: Continet hic tomus quinti libri explanationem.

²⁹³ *Collegii Conibricensis e Societate Jesu in universam dialecticam Aristotelis Stagiritae.* – Coloniae Agr., 1611.

Valencia, S.J., 1550–1603). Франсиска Суареса вважають найвизначнішим єзуїтським філософом і найвідомішим філософом епохи «другої» схоластики. Його основний твір «Метафізичні диспути» (*Disputationes metaphysicae*, 1697)²⁹⁴ надзвичайно великий обсягом (складається з двох томів, кожен по 3/4 мільйона слів²⁹⁵) і містить систематичний виклад учення про засадничі принципи буття. Твір вирізняється як змістовно, так і жанрово: по-перше, для нього не характерний жоден зі схоластичних способів писання філософських трактатів²⁹⁶, по-друге, його не можна зарахувати ні до жодного з провідних напрямів схоластичної думки – томізму, скотизму чи окамізму. Суарес вибудовує оригінальну концепцію, що базується на сингуляризмі (буттєвий пріоритет мають одиничні сутності), завдяки якій утратила актуальність низка питань, котрі були особливо важливі в томістично-скотистичному протистоянні. Суарес прославився не тільки своїми онтологічними концепціями, а й етичними та правовими. Його визнають одним із засновників учення про природне право. Тому не дивно, що Франсиска Суареса визнають засновником нової течії схоластики – суаресіанства, яку вважають основним напрямом єзуїтської філософії.

Габріель Васкес – другий за значенням єзуїтський філософ, друг, опонент і «*alter ego*» Суареса, який багато в чому не погоджувався з ним. Після смерті Васкеса було видано його твір, що є своєрідним конкурентом «Метафізичних диспутів» Суареса, про що свідчить сама його назва – «Метафізичні диспути, вибрані з різних місць [Г. Васкеса. – М.С.] творів» («*Disputationes metaphysicae desumptae ex variis locis suorum operum*») (1617).

П'ятий етап іспанської схоластики характеризується розвитком єзуїтського номіналізму, що його започаткував Педро Уртадо де Мендоса (Pedro Hurtado de Mendoza, S.J., 1578–1641) і який є логічним продовженням суаресіанських сингуляристських ідей. Педро Уртадо де Мендоса викладає свої погляди у значному за обсягом творі «Диспути про загальну філософію» («*Disputationes de universa philosophia*», 1617), що за жанром є філософським курсом – структурований відповідно до традиційного викладу філософії в тогочасних навчальних закладах, тобто до усталеної послідовності філософських творів Аристотеля. Послідовниками Уртада де Мендоси були Родріго де Арріяга (Rodrigo de Arriaga, S.J., 1592–1667), який попри своє іспанське походження все життя працював у Празі, та Франсиско де Овієдо (Francisco de

²⁹⁴ Suárez, Francisco. *Disputationes Metaphysicae* / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Michael Renemann [Електронний документ]. – (<http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>)

²⁹⁵ Такі дані подає Дж.Ф. Росс (*Ross J.F. Suarez on «Universals» // The Journal of Philosophy*, Vol. 59, No. 23, American Philosophical Association Eastern Division Symposium Papers To be Presented at the Fifty-Ninth Annual Meeting, New York City, December 27–29, 1962 (Nov. 8, 1962). – P. 736).

²⁹⁶ Чарльз Лор у своїй фундаментальній праці «Ренесансні латинські коментарі до Аристотеля» налічує 12 жанрових різновидів таких трактатів (*Lohr Charles H. Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authors A-B. // Studies in the Renaissance*. – Vol. 21 (1974). – P. 230–231).

Oviedo, S.J., 1602–1651). Основні твори обох філософів надзвичайно подібні як до уртадівських «*Disputationes de universa philosophia*», так і між собою. Арріяга написав колосальний за обсягом «Філософський курс» («*Cursus philosophicus*»), а Овієдо – «Повний філософський курс» («*Integer cursus philosophicus*», 1640). Ці мислителі й далі обстоюють номіналістичну лінію, започатковану Уртадом де Мендосою, і подають її в підручниках. Мабуть, цим пояснюється те, що їхню філософську концепцію дуже часто брали за віреще під час викладання філософії в різних навчальних закладах, причому не лише єзуїтських.

Не можна стверджувати, що на п'ятому етапі схоластична філософія зводилася лише до свого єзуїтського «крила»: у Празі, де працював Арріяга, йому блискуче опонував скотист-капуцин Валеріан Магні (Valerian Magni, O.F.M. Cap., 1586–1661). У Римі й Парижі викладав скотист-обсервант Джон Панч, знаний під латинізованим ім'ям Йоанус Понціус (Pontius або Poncius, з ориг. John Punch, O.F.M. Obs., 1599/1603–1672/1673); на Піренейському півострові творили не менш відомі філософи: домініканець Жан Пуансо (João Poinso, O.P., 1589–1644), цистерціанець Хуан Карамуел-і-Лобковіц (Juan Caramuel y Lobkowitz, O.Cist., 1606–1682), яким належать оригінальні філософські системи.

Уртадо-арріяго-овієдівський номіналізм викликав критичну реакцію і всередині єзуїтського ордену. Англієць Томас Комптон Карлтон (Thomas Compton Carleton, S.J., 1591–1666) на протигагу номіналістичній школі пише об'ємний філософський курс «Загальна філософія» («*Universa philosophia*», 1649). Португалець Франсиско Соарес (Francisco Soares, S.J., 1605–19.I.1659)²⁹⁷ у творі «Філософський курс, викладений у чотирьох томах» («*Cursus Philosophicus in quatuor tomos distributus*», 1651), імовірно, мав на меті реферативно підсумувати всю схоластичну філософію того часу й довести провідну роль у ній єзуїтської школи, наголосивши на єзуїтській традиції і заперечивши при цьому панування номіналістичної школи²⁹⁸.

Хоча в XVII ст. у схоластичній філософії домінувала іспанська (а правильніше, іберійська) школа, вона не цілком витіснила вияви схоластичної філософської думки представників інших національностей. В Італії в цей час плідно працюють єзуїт Бартоломео Аміко (Bartolomeo Amico, S.J.,

²⁹⁷ Не слід плутати цього португальського філософа з іспанцем Франсиском Суаресом. Так, у каталозі Бібліотеки Ягеллонського університету твір «*Cursus Philosophicus in quatuor tomos distributus*», який належить Франсиску Соаресу, приписано Франсискові Суаресові. Виходить, що часткова співзвучність прізвищ цих двох філософів вводила в оману навіть їхніх сучасників. Тому щоб розрізнити їх, у могилянських курсах перед прізвищем Суареса ставили прикметник *magnus* (великий), а перед прізвищем Соареса (якого найчастіше писали як Суарес) – *junior* (молодший). Іноді після прізвища Соарес ставили *Lusitanus* – за краєм, з якого він походив.

²⁹⁸ Загальні відомості про представників «другої» схоластики можна одержати з бази даних сайту «Scholasticon» (Scholasticon. Ressources en ligne pour l'étude de la scolastique moderne (1500–1800): auteurs, textes, institutions. [Електронний документ]. – <http://www.ulb.ac.be/philo/scholasticon>).

1562–1649) та францисканець Бартоломео Мастрі (Bartolomeo Mastri, O.F.M. Conp. лат. Mastrius, 1602–1673). Ба більше, велика кількість іспанських єзуїтів творять не в Іспанії. Суарес і Васкес викладають у Римі в *Collegium Romanum*, який вважався основним єзуїтським навчальним центром, Грегоріо де Валенсія – в Інгольштадті; Арріяга, як уже згадувалось, – у Празі. Багато іспанських професорів читають курси й у навчальних закладах Речі Посполитої. Особливо це характерно для XVI ст., коли в Польщі ще не вистачало місцевих кадрів. Варто відзначити таких професорів, як Педро Віяна, Міхаелес Ортіц, Якобус Ортіц. Крім того, тоді в польських єзуїтських колегіях читало філософію багато іноземців: британці Ричард Синглтон, Джон Гай, бельгієць Йоанес Герардінус, італієць Фабріціо Палавічіні, німець Йоган Кляйн²⁹⁹.

У системі освіти Речі Посполитої (у складі якої до 1686 р. був і Київ) у XVII – першій половині XVIII ст. переважали єзуїти. У XVI ст. на території Речі Посполитої було чотири колегії, в яких викладали філософію (Вільно, Бранево, Познань і Каліш). У XVII ст. відкриваються нові колегії з викладанням філософії (Львів – 1612 р., Люблін – 1617 р., Несвіж – 1627 р., Острог – 1629 р., Смоленськ – 1644 р., Сандомир – 1645 р., Орша – 1645 р., Пінськ – 1645 р.). Отже, у 1648 р. на території Речі Посполитої налічувалося 32 єзуїтські колегії, у 12-ти з них викладали філософію³⁰⁰.

За даними Станіслава Беднарського, в Польській асистенції 1700 р. філософію читали в 19 колегіях, 1710 р. – в 15 колегіях, 1720 р. – в 23 колегіях, 1730 р. – в 31 колегії, 1740 р. – в 33 колегіях, 1750 р. – в 36 колегіях, 1756/1757 рр. – в 36 колегіях³⁰¹.

На українських теренах до 1648 р. діяло 13 колегій (одна третина загальнопольської кількості): Ярославська (заснована 1575 р.), Львівська (1606 р.), Луцька (1609 р.), Кам'янець-Подільська (1610 р.), Перемишльська (1628 р.), Острозька (1626 р.), Вінницька (1630 р.), Барська (1636 р.), Овруцька (в Ксаверові) (1647 р.), Фастівська, Переяславська, Новгород-Сіверська, Київська (перенесена з Фастова 1647 р.)³⁰². Єзуїтські колегії поділялися на два типи: звичайні (з одним підготовчим класом, трьома граматичними і двома середніми – поетики й риторики) та вищі (з класами філософії й богослов'я). З-поміж них найвищий рівень мали Ярославська, Львівська, Кам'янець-Подільська (не постійно) і Перемишльська.

²⁹⁹ Darowski R. Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku. – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994.

³⁰⁰ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995* / Oprac. Ludwik Grzebień SJ. – Kraków, Wydział filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut kultury religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996. – S. 156.

³⁰¹ Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce (Studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego). – Kraków: Wydawnictwo księży jezuitów, 1933. – Tab. 2; Tab. 3.

³⁰² Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – сер. XVIII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 19–21.

Не можна стверджувати, що професори-єзуїти Речі Посполитої у своїх лекціях переповідали лише погляди іноземних колег. Тут з'являється група єзуїтських професорів, що пишуть оригінальні філософські твори. Серед найвідоміших Мартин Сміглецький (Marcin Śmigiecki, 1563–1618), автор курсу «Логіка» («*Logica*») ³⁰³, який витримав чотири видання на Заході (Інгольштадт 1618 та Оксфорд, 1634, 1638, 1658). Крім того, Мартин Сміглецький популярний завдяки своєму економіко-етичному трактатові «Про лихварство» («*O lichwie*», 1596 і кілька перевидань пізніше). Ян Моравський (Jan Morawski, 1633–1700) – автор «Принципів усієї філософії, роз'яснених через питання про суще взагалі» («*Totius philosophiae principia per quaestiones de ente in communi explicata*», 1666) ³⁰⁴, невеликої філософської праці, що, по суті, була розширеним курсом метафізики. Томаш Млодзяновський (Tomasz Młodzianowski, 1622–1686) – автор «Повного курсу філософії і теології» («*Integer cursus philosophicus et theologicus*, 1682) ³⁰⁵, фундаментального (п'ятитомного) філософського курсу, що складався з діалектики, логіки, фізики, метафізики й етики, тобто з усіх частин, які мали викладати у філософському класі. Адам Квірин Краснодембський (Adam Kwiryn Krasnodębski, 1628–1702) – автор короткого курсу філософії, в якому майже конспективно подано зміст того, що треба прочитати у філософському класі ³⁰⁶. Казекеж Островський (Kazimierz Ostrowski, 1669–1732) написав «Деякі суперечності загальної раціональної науки» («*Singulares universae rationis scientiae controversiae*») ³⁰⁷, що, фактично, є збіркою тез курсу логіки та лаконічним доведенням їх. Крім того, варто згадати ще кількох польських єзуїтів, відомих не так своїми філософськими курсами, як іншими творами філософського характеру. Це Войцех Соколовський (Wojciech Sokolowski, 1586–1631) – автор праці «Декрети найрозсудливішого перипатетичного сенату» («*Decreta prudentissimi Peripatetici Senatus*», 1621); Войцех Тильковський (Wojciech Tytkowski, 1625–1695), що написав велику кількість популярних філософських творів, з-поміж яких найвідоміший «Цікава філософія» («*Philosophia curiosa*»); Єжи Генгель (Jerzy Gengell, 1633–1700) – автор різноманітних полемічних праць, скерованих проти атеїзму, протестантизму й картезіанства; Александр Подлеський (Aleksandr Podlesiecki, 1683–1762) – автор праці «*Connotata antonomastica*»

³⁰³ *Smiglecius Martinus Logica Martini Smigleicii Societatis Iesu S. Theologiae Doctoris, Selectis Disputationibus et quaestionibus illustrata Et in duos Tomos distributa in qua Quicquid in Aristotelico organo vel cognitu necessarium vel obscuritate perplexum, tam clare et perspicue, quam solide ac nervose pertractatur.* – Oxonii, 1658.

³⁰⁴ *Morawski Joannes Totius philosophiae principia, per quaestiones de ente in communi. Ex praelectionibus.* P. Joannis Morawski SJ explicata. – Poznanie, 1666.

³⁰⁵ *Młodzianowski Thomas Praelectiones philosophiae Sive operum Tomus quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Philosophicorum, Generatione, Corruptione et Anima. Editio secunda Auctior et correctior.* – Moguntiae et Dantisci, 1682.

³⁰⁶ *Krasnodębski Adamus Qirinus Philosophia Aristotelica.* – Varsaviae, 1678.

³⁰⁷ *Ostrowski Casimirus Singulares universae rationalis scientiae controversiae per proposita in tractatibus philosophicis P. Cazimiri Ostrowski Teol. Soc. Jesu Media ac Conclusiones Dedicisae Anno supraemi Mediatoris Nostri Dei Homini.* – Sandomiriae, 17[22].

(1731), короткої монографії, в якій розглянуто питання про конститутивні елементи суцього (*constitutiva*)³⁰⁸. Ці філософи були досить знані на території Речі Посполитої, деякого з них у своїх філософських курсах цитують професори КМА.

3.2. Проблемний аналіз філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії в контексті європейської схоластичної філософії XVI–XVIII ст.

Питання про те, яка філософська течія найбільше впливала на викладання в КМА, часто порушували дослідники. Однак чіткої відповіді немає.

Гіпотеза, що це саме єзуїтська філософія, найімовірніша, оскільки ця традиція була широко розповсюджена на теренах, дотичних до КМА. Крім того, як уже зазначалось у попередньому розділі, за своєю структурою могилянські курси переважно відповідають єзуїтським аналогам. Це можна пояснити тим, що частина викладачів Академії здобула освіту в єзуїтських навчальних закладах³⁰⁹, тож цілком можливо, що вони залучали здобуті там філософські знання для читання власних курсів у Києві. У курсах дуже часто згадували авторитетний – в основному анонімний – «*meus professor*»³¹⁰. Маємо достатні підстави припустити, що він був єзуїтом³¹¹. Трапляються й персональні покликання, наприклад, у курсі *Чарнуцький I* є чітка вказівка на його вчителя: «*Meus in philosophicis professor R[everendus] P[ater] Georgius Gengel, vir sublimitate ingenii, sollemnitate doctrinae Polonae Provinciae theologus non postremus*» («Мій у філософських [класах] професор, всесесний отець Георгій Генгель, не найостанніший теолог Польської провінції, муж високого таланту і ясної доктрини»)³¹². Єжи (Георгій) Генгель справді викладав філософію в єзуїтських колегіях Львова (1687–1689), Ярослава (1690–1691) і

³⁰⁸ Цю проблему порушували в могилянських філософських курсах під час розгляду категорії відношення. Див. «Розділ 3.2.3.».

³⁰⁹ Ідеться про Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича. Див.: *Симчич М.* Могилянці в західних університетах // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 269–286.

³¹⁰ Згадки про це подибуємо в курсах Стефана Яворського, Христофора Чарнуцького, Сильвестра Піновського.

³¹¹ Так, Сильвестр Піновський у своєму курсі за 1713/1714–1714/1715 навч. роки додержує думки, що об'єктом атрибуції логіки є правильні способи пізнання (*modi sciendi*), посилаючись при цьому на Суареса, коїмбрійців і свого професора (*Піновський*, арк. 101). Оскільки з усіх відомих нам курсів професорів КМА до Сильвестра Піновського цієї думки ніхто не висловлював, найімовірніше, його вчителем був хтось із єзуїтів.

³¹² *Чарнуцький I*, арк. 97.

Любліна (1691–1693 pp.)³¹³. У котромусь із цих закладів міг слухати його лекції Христофор Чарнуцький. Згодом Єжи Генгель написав низку праць переважно полемічного змісту (проти Декарта, Кальвіна й Лютера) та прославився як один з перших польських борців проти атеїзму. На жаль, згадані друковані праці не є філософськими курсами, тому на основі їх важко встановити, яку філософську концепцію викладав їхній автор своїм студентам, та з'ясувати, що саме Христофор Чарнуцький запозичив від свого вчителя. В описі (№ 42) збірки Києво-Печерської лаври згадується рукопис під назвою: «*Philosophia Scholastica disputationibus illustrata..., anno Incarnatae Sapientiae 1690 in Collegio Jaroslaviensi Societatis Jesu sub reverendo patre Georgio Gengell, professore nobilissimo atque clarissimo*»³¹⁴, оконченная 26 іюня 1691 г. рукопись in 4°»³¹⁵. Проте, на жаль, цього рукопису в ІР НБУВ³¹⁶ тепер немає. Якщо взяти до уваги, що бібліотеку Христофора Чарнуцького (де зберігався 51 рукопис) після його смерті передали до Києво-Печерської лаври³¹⁷, цілком імовірно, що цей рукопис міг бути конспектом лекцій Генделя, які слухав сам Чарнуцький.

Вважаємо недостатніми аргументи, що базуються на кількісному переважанні єзуїтських навчальних закладів на наших теренах, персональних зв'язках могилянських професорів з єзуїтськими навчальними закладами та на зовнішній подібності могилянських філософських курсів до єзуїтських відповідників. Щоб з'ясувати, які філософські ідеї впливали на могилянських професорів найбільше, треба змістовно проаналізувати їхні курси.

Оскільки текстуальна база могилянських філософських курсів надзвичайно велика, а докладне опрацювання кожного з них надто трудомістке, ми використали методологічний прийом, що уможливив розв'язання поставленого завдання.

Як уже зазначалося, курси логіки професорів КМА структуровано відповідно до «Органону» Аристотеля. Однак не всім питанням з «Органону» приділено однакову увагу. Деякі (такі, як більшість категорій (крім категорії відношення), антипредикаменти, постпредикаменти) викладено дуже побіжно: наведено визначення Аристотеля або когось із беззаперечних схоластичних авторитетів, визначено, на які види дане поняття поділяють тощо. Проте є група питань, котрі трактуються інакше: опрацьовуючи їх, моги-

³¹³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995* / Oprac. Ludwik Grzebień SJ. – Kraków, Wydział filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut kultury religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996. – S. 178.

³¹⁴ Схоластична філософія диспутами прикрашена..., року втіленої мудрості 1690 в Ярославському колегіумі Товариства Ісусового під керівництвом всесенного отця Георгія Генделя, найшляхетнішого і найяснішого професора.

³¹⁵ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1894. – Т. 2. – С. 40.

³¹⁶ Він значиться як такий, що невиявлений під час перевірки 1966 р.

³¹⁷ *Кагамлик С.Р., Матковська О.В., Хиженяк З.І.* Чарнуцький // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 582–583.

лянські професори висвітлюють позиції різних філософських течій щодо розв'язання їх, розтлумачують кожну з них, а потім подають своє бачення питання, тобто послідовно додержують *methodus disputationis*. Дуже часто це проблеми, не викладені в Аристотелевому «Органоні», проте, здається, саме вони були найактуальнішими для філософської ситуації того часу – навколо розв'язання їх точилося найбільше суперечок між представниками різних філософських шкіл. Тому в нашому дослідженні в основному спиратимемося на аналіз цієї останньої групи питань. Дослідивши, в який спосіб ці найактуальніші полемічні питання розв'язували в могилянських філософських курсах, можемо одержати правильну відповідь на те, яка філософська доктрина найбільше впливала на професорів КМА.

Ми виокремили три блоки «найактуальніших» питань.

Перший блок – питання про найзагальніші засади логіки: що таке логіка, визначення її, на які частини її поділяють тощо.

Другий блок – проблеми розрізень і універсалій. Розв'язання їх дуже цікаве в контексті не тільки «другої» схоластики, а й середньовічної філософії.

Третій блок – висвітлення категорії відношення, якій могилянські професори приділяють значно більшу увагу, ніж іншим Аристотелевим категоріям. Ця категорія відігравала важливу роль як у філософських, так і в теологічних курсах КМА, що спонукає додатково розглядати її.

3.2.1. Проблема визначення логіки

У вступній частині курсу логіки розглядалися найзагальніші питання про природу цієї науки. Її структуровано за схемою класичного визначення: спочатку подавався найближчий рід (*genus proximum*) логіки, потім – її видова відмінність (*differentia specifica*), відтак висвітлювалося, на які частини її поділяють і які властивості вона має. Така схема типова для висвітлення різних питань у схоластичних курсах. У визначеннях логіки кожен з вищенаведених пунктів обговорювали дуже широко. Тому ця частина курсу логіки надзвичайно об'ємна. Відведення такого великого обсягу для висвітлення елементарних питань дивує, пояснити це можна тільки тим, що такі питання викликали підвищене зацікавлення у філософському дискурсі того часу. А проте саме завдяки аналізу цієї частини курсу можна простежити, які філософські течії XVII–XVIII ст. максимально позначилися на викладанні філософії в КМА³¹⁸.

³¹⁸ Попередні дослідники філософії КМА не звертали особливої уваги на цю частину, мабуть, вважаючи її надмірно схоластичною. Нам не відомо жодного дослідження, в якому більш-менш докладно було проаналізовано питання, порушені у вступі до логіки. Цікаво, що у знайденому курсі *Поповський* (перекладач Я. Гайдукевич, див. перший розділ даної роботи) перекладено всю діалектику й логіку, крім вступної частини про природу логіки.

Питання про найближчий рід логіки порушене в усіх «синоптичних», і «несиноптичних»³¹⁹ могилянських курсах цього періоду. Перш ніж установити, що є найближчим родом логіки, могилянські професори висвітлюють учення про інтелектуальні здатності (*habitus*³²⁰ *intellectuales*). За загальною схемою, їх поділяють на три види: інтелектуальні чесноти (*virtutes intellectuales*), інтелектуальні вади (*vitia intellectualia*) та інтелектуальні можливості (*facultates intellectuales*)³²¹. Інтелектуальні чесноти, в свою чергу, поділяються на п'ять підвидів: інтелект (*intellectus*), науку (*scientia*), мудрість (*sapientia*), розсудливість (*prudencia*), уміння (*ars*)³²². Поділ інтелектуальних чеснот походить від Аристотеля (6 книга «Нікомахової етики»). Натомість до інтелектуальних вад віднесено лише незнання (*ignorantia*), а до інтелектуальних можливостей – гадку (*opinio*) та віру (*fides*) або сумнів (*dubium*).

У могилянських курсах розв'язують питання про віднесеність логіки до котрогось із наведених видів інтелектуальних здатностей. Без застережень відкидають інтелект, мудрість і розсудливість, здається, належність логіки до цих інтелектуальних чеснот не була предметом суперечки у філософії того часу. А от питанню, є логіка наукою чи вмінням, у могилянських курсах приділяли особливу увагу. Це пов'язано з тим, що деякі філософи, скажімо, Мартин Сміглецький³²³, заперечували те, що логіка – це наука³²⁴.

³¹⁹ Єдиний професор, який детально не розглядає питання про визначення найближчого роду логіки, – Гедеон Сломинський.

³²⁰ Дуже важко підібрати вдалий український відповідник терміна «*habitus*». Радянські дослідники філософії КМА найчастіше перекладали його як «навичка» або «звичай». На нашу думку, такий переклад неповно відображає суть поняття, використовуваного в цьому контексті у філософських курсах КМА. Тут доцільніше перекласти його як «здатність». Зазначимо, що в нашій роботі ми не можемо претендувати на визначення остаточного варіанта перекладу латинських схоластичних термінів. Це завдання потребує додаткового дослідження і консенсусу української наукової спільноти, тому ми подаватимемо терміни латинською мовою (зазначаючи при цьому один з можливих варіантів перекладу).

³²¹ Христовор Чарнуцький вважає, що цей поділ зробив Франсиско Суарес (Magnus Suarez) (*Чарнуцький I*, арк. 58). Проте, здається, що він існував значно раніше. Принаймні, основні підвиди інтелектуальної здатності були вже в Аристотеля.

³²² Латинський термін «*ars*» деколи перекладають як «мистецтво». На нашу думку, в даному контексті доречніше перекладати його як «уміння», що не викликає естетичних конотацій. Неправильний переклад поняття «*ars*» може призвести до непорозумінь, наприклад, коли аналізують естетичні вчення в курсах логіки Стефана Яворського (*Довга Л.М. Естетика // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 635–652*).

³²³ Мартин Сміглецький заперечував не тільки те, що логіка – це наука, а й те, що вона є *habitus intellectualis*. Він стверджував, що логіка – це *habitus instrumentalis* (інструментальна здатність).

³²⁴ Франсиско Соарес (молодший) у своєму курсі називає таких філософів, які не погоджувалися з належністю логіки до науки: «Alexander, Ammonius, Philoron [цих філософів він цитує за курсом коїмбрійців], Pareira [мабуть, мається на увазі езуїт Беніто Перейра], Vallius [можливо, йдеться про Лоренсо Валу] і Smiglecius» (*Soares Franciscus Lusitanus Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus. – Conimbrigae, 1651. – Т. 1: Comprehendes logicam. – P. 14*).

Майже всі автори могилянських курсів визнають, що логіка є наукою³²⁵. Тільки Стефан Калиновський не зовсім погоджується з цим: «Logica non est scientia proprie dicta, haec propositio est contra Scotum et plerosque alias recentiores» («Логіка не є наукою в істинному значенні цього слова; це судження проти Скота і багатьох інших найновіших»)³²⁶, однак зазначає, що логіка – це наука в широкому розумінні (*late sumpta*)³²⁷. Так само вважає й Михайло Козачинський (*Козачинський 3*), який стверджує, що логіка не є справжньою наукою, а лише «*analogice et secundum quid scientia*»³²⁸.

Могилянські професори найчастіше не згодні з тим, що логіка є вмінням, а в деяких курсах додається, що логіка частково є (*partem* або *nonstricte*) вмінням. Думку про те, що логіка – такі є вмінням³²⁹, підтримують Теофан Прокопович³³⁰, Стефан Калиновський³³¹ і Георгій Кониський³³².

Крім того, у філософських курсах професорів КМА порушено питання про те, чи є логіка лише інтелектуальною чеснотою чи вона може бути й інтелектуальною вадою або інтелектуальною можливістю. Звичайно, твердженнь про те, що логіка – це *ignorantia*, з наших професорів ніхто не висував, проте міркування, що логіка (хоч і частково) – це *opinio*, є³³³. Тож усі могилянські професори, навіть ті, котрі визнають, що логіка певною мірою є вмінням або міркуванням, погоджуються з тим, що *genus proximum* логіки є наука³³⁴.

³²⁵ Кроковський 1, с. 412; Кроковський 2, арк. 6; Яворський, арк. 64 зв.; Калачинський, арк. 138 зв.; Анонім (*ДА/п42*), арк. 95; Поповський, арк. 54; Чарнуцький 1, арк. 67–67 зв.; Чарнуцький 2, арк. 4 зв.–5; Прокопович, арк. 18 зв.; Піновський, арк. 72 зв.; Волчанський 1, арк. 63 зв.; Волчанський 2, арк. 61 зв.; Левицький 1, арк. 68 зв.–69; Малиновський, арк. 57–57 зв.; Левицький 2, арк. 52 зв.; Дубневич 1, арк. 310 зв.; Дубневич 2, арк. 86; Миткевич, арк. 123–123 зв.; Кулябка 1, арк. 62 зв.; Кулябка 2, арк. 88; Козачинський 1, арк. 131; Козачинський 2, арк. 51 зв.; Кониський 2, с. 58.

³²⁶ Калиновський, арк. 65 зв.

³²⁷ Калиновський, арк. 65 зв.

³²⁸ Козачинський 3, арк. 51.

³²⁹ Малиновський, арк. 57 зв.; Козачинський 1, арк. 128.

³³⁰ Прокопович, арк. 15.

³³¹ Калиновський, 70 зв.

³³² Кониський 2, с. 57.

³³³ Малиновський, арк. 57 зв.

³³⁴ Наведемо кілька прикладів, як що позицію сформульовано в різних курсах КМА:

«Logica habitualis est proprie scientia ita thomistae, Albertus Magnus, Scotus, Zoares [так у рукописі написано прізвище «Suarez». – М.С.] et fere omnes classici» («Габітуальна логіка є справжньою наукою, так [твердять] томісти, Альберт Великий, Скот, Суарес і майже всі класики») (*Чарнуцький 1*, арк. 67).

«Logica est proprie scientia» («Логіка є справжньою наукою») (*Піновський*, арк. 72 зв.).

«Genus logicae proximum et immediatum est scientia» («Найближчим і безпосереднім родом логіки є наука») (*Волчанський 1*, арк. 63 зв.).

«Logica habitualis est proprie scientia, ita omnes classici ut Albertus, Scotus, Soares contra nonnullos ut Smiglecium» («Габітуальна логіка є справжньою наукою, так [стверджують] усі класики, як [скажімо] Альберт, Скот, Суарес, проти небагатьох, як Сміглецький») (*Левицький 1*, арк. 68 зв.).

Визначивши найближчий рід, могилянські професори встановлюють *differentia specifica* – матеріальний і формальний об’єкти логіки, а також об’єкт її атрибуції. Завдяки матеріальному і формальному об’єктам логіка відрізняється від інших наук. За сучасною термінологією, ці поняття можна було назвати об’єктом і предметом. Так, матеріальний об’єкт окреслює галузь, яку вивчає дана наука, а формальний – визначає, з якого погляду її досліджувано.

У могилянських курсах розглядаються різні варіанти відповіді на питання про матеріальний об’єкт логіки. Припускають, що матеріальним об’єктом є операції інтелекту, силогізм, слова, інтелект, який мислить правильно (*intellectus recte judicans*), речі (*res*), об’єктивні концепти, розумові суцці (*entia rationis*). Більшість професорів КМА одноставні в думці, що всі дії розуму, тобто поняття, судження й умовивід – матеріальний об’єкт логіки (*omnes tres operationes mentis sunt objectum materiale proximum logicae*). При цьому посилаються на Аристотеля й представників «другої» схоластики. Так, Стефан Яворський стверджує: «*Omnes tres mentis operatines etiam apprehensio simplex sunt objectum materiale proximum logicae. Ita cum Aristotele, Arriaga, Suares, Oviedo, Comptonus et alii passim*» («Усі три дії розуму, а також просте поняття є найближчим матеріальним об’єктом логіки. Так [стверджують] разом з Аристотелем Арріяга, Суарес, Овієдо, Комптон та інші повсюди») ³³⁵. Подібну думку висловлює і Христофор Чарнуцький (*Чарнуцький 1*):

Objectum materiale logicae immediatum et directum sunt operationes intellectus nostri. Ita Aristoteles 1-mo Rhetoricorum cap. 1. Ita Cajetanus, magnus Suares ³³⁶, Hurtado, Oviedo ³³⁷, Conimbricenses, Viros ³³⁸, Rhodes ³³⁹.

Прямим і безпосереднім матеріальним об’єктом логіки є дії нашого інтелекту. Так [стверджує] Аристотель у першій [книзі] риторики, розділ 1 ³⁴⁰. Так [стверджує] Кастан, великий Суарес, Уртадо, Овієдо, коїмбрійці, Кірос, Родес) ³⁴¹.

Такі самі погляди й посилання на тих самих авторів бачимо й в інших філософських курсах ³⁴².

³³⁵ Яворський, арк. 41.

³³⁶ У цьому списку курсу Чарнуцького написано «*Zuarec*».

³³⁷ У рукописі написано «*Owiedo*».

³³⁸ Йдеться, мабуть, про єзуїта Антонія Бернальда де Кіроса (Antonio Bernaldo de Quirós, S.J., 1613–1668).

³³⁹ У рукописі написано «*Rodes*», мається на увазі єзуїт Хеорес де Роде (Georges de Rhodes, S.J., 1597–1661).

³⁴⁰ На жаль, нам не вдалося знайти визначення матеріального об’єкта логіки в першому розділі першої книги «Риторики» Аристотеля, попри те, що в цьому розділі йдеться про зв’язок риторики й діалектики. Для пошуку було використано електронну базу даних Aristotelus Latinus Database.

³⁴¹ Чарнуцький 1, арк. 74.

³⁴² Крочовський 2, арк. 27 зв.; Калачинський, арк. 149; Анонім (ДА/n42), арк. 72 (contra Hurtadum); Поповський, арк. 66; Чарнуцький 2, арк. 15 зв.; Піновський, арк. 92 зв.; Волчанський 1, арк. 71 зв.; Волчанський 2, арк. 70 зв.; Левицький 1, арк. 81 зв.; Малиновський, арк. 72 зв.; Левицький 2, арк. 81; Дубневич 1, арк. 321; Дубневич 2, арк. 103; Калиновський, арк. 73; Кулябка 1, арк.

У курсі Георгія Сломинського є невелике відхилення від загальної тенденції: він заперечує, що всі дії розуму – матеріальний об'єкт логіки, й постулює: «*Omnis et sola operatio mentis scientifica seu quod idem est operatio logica est objectum materiale logicae*» («Лише кожна наукова дія розуму, яка водночас є логічною дією, – матеріальний об'єкт логіки») ³⁴³.

Те, що дії розуму – це матеріальний об'єкт логіки, визнано не тільки в «синоптичних» курсах, а й у курсах *Калиновський, Козачинський 3 і Кониський 2*. Проте не можна стверджувати, що «синоптики» цілком одноставні в цьому питанні, як здається на перший погляд. Сильвестр Піновський, визнаючи, що дії розуму є матеріальним об'єктом логіки ³⁴⁴, зауважує, що перша дія розуму, тобто поняття (*apprehensio*), не є об'єктом логіки ³⁴⁵. Виходить, що автори інших курсів відкидали цю думку, тому що в багатьох з них або стверджується, що поняття також є матеріальним об'єктом логіки, або (крім курсів *Піновський і Сломинський*) під час формулювання тези наголошено на слові «всі» (*omnes operationes mentis*). Однак є курси, в яких акцент трохи зміщено: наголошується, що *всі* дії розуму є матеріальним об'єктом логіки, а не *лише* силогізм (тобто третя дія розуму) – так вважає Христофор Чарнуцький ³⁴⁷. Очевидно, у «другій» схоластиці були течії, які визнавали матеріальним об'єктом логіки другу й третю дію розуму, а були й такі, що визнавали тільки третю. Сам Христофор Чарнуцький, заперечуючи те, що лише силогізм є матеріальним об'єктом логіки, додає, що цю думку обстоюють скотисти. Справді, деякі скотисти заперечували належність перших двох дій розуму до матеріального об'єкта логіки, наприклад, Бартоломео Мاستрі ³⁴⁸.

Додаткову інформацію про те, яку з позицій обстоювали різні течії в схоластиці, знаходимо в курсі *Дубневич 1*:

Tripex in hoc puncto [de objecto materiali] est autorum sententia: 1ma Thomistarum ac Scotistarum nonnullorum, qui docent nullam operationem intellectus esse objectum materiale immediatum logicae docentis. 2da Quares, Hurtadi et aliorum qui docent primam operationem intellectus non esse objectum materiale logicae sed sunt secundam et tertiam. 3tia Connimbrinecensium, Oviedi, Arriagae et aliorum plurium qui docent omnes tres operationes intellectus esse objectum materiale logicae.

102; *Кулябка 2*, арк. 117; *Козачинський 1*, арк. 157 зв.; *Козачинський 2*, арк. 159 зв.; *Козачинський 3*, арк. 57 зв.; *Кониський 2*, с. 63.

³⁴³ *Сломинський*, арк. 69 зв.

³⁴⁴ *Піновський*, арк. 92 зв.

³⁴⁵ *Піновський*, арк. 95 зв.

³⁴⁶ *Яворський*, арк. 41; *Левицький 1*, арк. 81 зв.; *Кулябка 1*, арк. 102; *Козачинський 1*, арк. 159 зв.

³⁴⁷ *Чарнуцький 2*, арк. 74.

³⁴⁸ *Mastirus Bartolomeus O.F.M. Con. Disputationes in Organo Aristotelis Quibus ab Adversentibus tum veterum tum recentiorum jaculis Scoti Logica Vindicatur A PP. Bartolomeo Mastro Mendulensi et Bonaventura Belluto Cantanerum S. Theologicae Doctoribus et in Augusto Sancti Antonii Min. Con. Patavino Collegio Recentibus. – Venetiis, 1639. – P. 169.*

Потрійною є думка авторів щодо цього питання [про матеріальний об'єкт]: Перша – томістів і деяких скотистів, які вчать, що жодна з дій розуму не є матеріальним об'єктом логіки *docens*; друга – Квареса, Уртада та інших, які навчають, що перша дія розуму не є матеріальним об'єктом логіки, а є лише друга і третя; третя [думка] – коїмбрійців, Овієда, Арріяга та багатьох інших, які навчають, що всі три дії розуму є матеріальним об'єктом логіки³⁴⁹.

Здається, могилянські професори у своїх курсах підтримують ту течію в схоластиці, яку представляють єзуїти, коїмбрійці, Арріяга й Овієдо, на противагу іншому єзуїтові Уртадові де Мендосі.

Щоб перевірити це припущення, звернімося до найпізнішого зі згаданих авторів – Франсиско Овієда: «Dicendum est cum Patre Suariorum Metaphys. disp. 1, sec. 4 et trac. 2, disp. 36 in initio, Patre Fons. tract 2, Metaph. cap. 3, quaes. 1, sect. 5, Hurt. disp. 1, sec.5, subs. 2, Arriaga disp 2, sect. 1, subs. 2 conceptus formales esse objectum materiale logicae» («Потрібно сказати разом з отцем Суаресом [...], з отцем Фонсекою [...], з Уртадом [...], з Арріягою [...], що формальні концепти є матеріальним об'єктом логіки 55)³⁵⁰. Як бачимо, Овієдо, посилаючись на тривалу єзуїтську традицію, стверджує, що матеріальним об'єктом логіки є формальні концепти. Що ж вони собою являють?

Поняття «формальні концепти» запровадив Франсиско Суарес. Він протиставляє його поняттю «об'єктивний концепт». Під формальним концептом Франсиско Суарес розуміє все, що є об'єктом мислення в нашому розумі, а об'єктивним концептом – те, що в дійсності відповідає цьому об'єктові. Наприклад, якщо ми думаємо про людину, то поняття «людина» є формальним концептом, а конкретні люди, які відповідають цьому поняттю – об'єктивним концептом³⁵¹.

Моголянські професори рідко послуговуються поняттям «формальні концепти», однак дехто з них зазначає, що формальні концепти й дії розуму – це одне й те саме. Так, Стефан Яворський пише: «Mentis operationes, intellectiones, intellectus operationes, actus intellectus, actus intellectuales, conceptiones, conceptus mentis, conceptus formale idem sunt»^{352,353}.

Під час визначення формального об'єкта логіки в курсах професорів КМА здебільшого розглядається дві думки. Перша полягає в тому, що активна правильність дій розуму (*rectitudo activa operationum intellectus*) є формальним об'єктом логіки, друга – що ним є пасивна правильність (*rectitudo passiva*). Відмінність між ними полягає в тому, що перша передбачає активну

³⁴⁹ Дубневич 1, арк. 321.

³⁵⁰ *Oviedo Franciscus* Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus. (Ed. 3). – 2 vol. – Lugduni, 1663. – P. 67.

³⁵¹ *Suárez, Francisco*. Disputationes Metaphysicae – disp. 2, sec. 1, num. 1.

³⁵² У цьому твердженні Стефана Яворського бачимо, наскільки різноманітні синоніми в латинській мові, що ними позначали поняття «дія розуму». Таке синонімічне багатство латини ускладнює переклад цього речення іншими мовами.

³⁵³ *Яворський*, арк. 40 зв.

дію інтелекту, а друга визначає, що дії розуму (поняття, судження й умовивід) просто мають бути виконані відповідно до правил логіки.

Майже в усіх курсах професорів КМА однозначно стверджується, що формальним об'єктом логіки є пасивна правильність дій розуму. Наприклад, Платон Малиновський формулює це твердження так: «*Rectitudo logica passiva seu conformitas actus cum praeseptis logicae est objectum formale logicae. Ita Arriaga, Oviedo, Comptonus etc.*» («Пасивна логічна правильність, або відповідність дії з приписами логіки, є формальним об'єктом логіки. Так [стверджують] Арріяга, Овієдо, Комптон та ін.»)³⁵⁴. Ідентичні за змістом формулювання трапляються й в інших курсах³⁵⁵.

Отже, можна викласти могилянську позицію щодо визначення логіки (зважаючи на матеріальний і формальний об'єкти): логіка – це наука, яка охоплює всі дії розуму (поняття, судження й умовивід) з огляду на їхню правильність. Така позиція не є надбанням лише могилянських професорів, вона притаманна також великій кількості представників єзуїтської течії «другої» схоластики. Порівнявши, як це питання висвітлюється в єзуїтських курсах, прочитаних наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. у Речі Посполитій, побачимо абсолютно ідентичну ситуацію. Про те, що матеріальним об'єктом логіки є всі дії розуму, а формальним – пасивна правильність, пишуть Себастьян Клещанський³⁵⁶, Томаш Дунін³⁵⁷, Томаш Кругер³⁵⁸, Ян Шипер³⁵⁹.

Принципово інакша позиція Йоасафа Кроковського (*Кроковський 1*), котрий щодо матеріального об'єкта логіки додержує подібної думки, що й більшість професорів КМА, однак у дечому від неї відхиляється:

Objectum materiale proximum et adaequatum logicae sunt modi sciendi formales, prout accipiuntur cum modis sciendi objectivis, seu operationes intellectus prout efficiunt res omnes et res omnes prout efficiuntur ab operationibus intellectus.

Найближчим і адекватним матеріальним об'єктом логіки є формальні способи пізнання, оскільки взаємодіють з об'єктивними способами пізнання, тобто дії розуму, адже сприймають речі, і речі, оскільки їх сприймають дії розуму³⁶⁰.

³⁵⁴ *Малиновський*, арк. 87.

³⁵⁵ *Кроковський 2*, арк. 30 зв.; *Яворський*, арк. 45; Анонім (ДА/п42), арк. 78; *Поповський*, арк. 69; *Чарнуцький 1*, арк. 83; *Чарнуцький 2*, арк. 20; *Піновський*, арк. 97 зв.; *Волчанський 1*, арк. 77; *Волчанський 2*, арк. 81; *Левицький 1*, арк. 88 зв.; *Левицький 2*, арк. 89 зв.; *Дубневич 1*, арк. 324; *Дубневич 2*, арк. 116; *Калиновський*, арк. 74; *Кулябка 1*, арк. 109 зв.; *Кулябка 2*, арк. 123; *Козачинський 1*, арк. 162 зв.; *Козачинський 2*, арк. 69 зв.; *Козачинський 3*, арк. 58; *Сломинський*, арк. 71 зв. (Гедєон Сломинський вважає формальним об'єктом логіки не пасивну правильність, а штучну: «*Objectum formale logicae est artificiosa rectitudo operationis logicae*»); *Кониський 2*, с. 63.

³⁵⁶ *[Kleszczański, Sebastian]*. Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 87п/51, арк. 113 зв. і арк. 117.

³⁵⁷ *[Dunin, Tomasz]*. Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 112п/65, арк. 55 і арк. 69.

³⁵⁸ *[Krüger, Tomasz]*. Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. Кругер, арк. 62 і арк. 67 зв.

³⁵⁹ *[Schipper, Jan]*. Rudimenta matheseos. – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 67 зв. і арк. 70 зв.

³⁶⁰ *Кроковський 1*, с. 467.

Як бачимо, поняття «формальні способи пізнання» (*modi sciendi formales*) вживається як синонім до «формальні концепти» (*conceptus formales*). Цікаво, що в цьому курсі Кроковський вважає, що дії розуму несамодостатні. Щоб стати матеріальним об'єктом логіки, вони мають взаємодіяти з речами, на які спрямовані.

Щодо формального об'єкта логіки Йоасаф Кроковський також обстоює іншу позицію. Він переконаний, що ним є «*modi sciendi radicales*» (радикальні способи пізнання). Під цим поняттям Кроковський розуміє сутності способів пізнання та принципи, від яких залежать ці останні³⁶¹. Таке розуміння формального об'єкта логіки частково дотичне до пояснення в інших філософських курсах КМА.

Дещо відхиляється від загальної лінії Теофан Прокопович. Висвітлюючи проблему формального об'єкта логіки, він стверджує існування різних думок щодо цього питання. Згідно з першою думкою, формальним об'єктом є слова (*voces*), другою – розумові суцї (*entia rationis*), третьою – самі речі (*ipsae res*). Насправді ніщо з переліченого, вважає Прокопович, не є формальним об'єктом логіки, але може бути матеріальним об'єктом³⁶². Формальним об'єктом логіки, на його думку, є «*mentis operationes ut dirigibiles ad disserendum seu earum rectitudinem*» («операції розуму, спрямовані на міркування, тобто на його правильність»)³⁶³. Отже, у Теофана Прокоповича формальний об'єкт логіки об'єднує в собі і матеріальний, і формальний об'єкти.

Після визначення матеріального і формального об'єктів логіки в могилянських курсах подається формулювання об'єкта її атрибуції (*objectum attributionis*). Об'єкт атрибуції – це такий об'єкт, який найповніше репрезентує конкретну дисципліну. У його визначенні автори не одностайні. Переважна більшість могилянських професорів дотримуються думки, що об'єктом атрибуції логіки є доведення (*demonstratio*)³⁶⁴.

Варто навести формулювання в курсі *Чарнуцький 1*:

Objectum adaequatum in actu secundo attributionis logicae probabilius est quod sit sola demonstratio ita propter veteres philosophos sentiunt Vasques, Hurtadus, Arriaga, Solinus, Zapolski³⁶⁵ et meus in philosophicis professor R[everendus] P[ater] Georgius Gengel, vir sublimitate ingenii, sollemnitate doctrinae Poloniae Provinciae theologus non postremus.

Адекватним об'єктом атрибуції в другому акті, найімовірніше, є лише доведення; так, згідно зі старими філософами, вважають Васкес, Уртадо, Арріяга, Солінус, Запольський і мій у філософських [класах] професор, усечесний отець Георгій Генгель, не останній теолог Польської провінції, муж високого таланту і ясної доктрини³⁶⁶.

³⁶¹ Кроковський 1, с. 485.

³⁶² Прокопович, арк. 23 зв.

³⁶³ Прокопович, арк. 24.

³⁶⁴ Кроковський 1, с. 509; Поповський, арк. 72; Чарнуцький 1, арк. 97; Чарнуцький 2, арк. 9; Левицький 1, арк. 95 і Малиновський, арк. 90.

³⁶⁵ Нам, на жаль, невідомі два останні філософи.

³⁶⁶ Чарнуцький 1, арк. 97.

Отже, доведення (*demonstratio*) як об'єкт атрибуції підтримувала група єзуїтських філософів, серед яких Габріель Васкес, Педро Уртадо де Мендоса, Родріго Арріяга³⁶⁷, а також деякі польські єзуїти, скажімо, Георгій Генгель, у якого вчився сам Христофор Чарнуцький.

Згідно з другою позицією, що трапляється в могилянських курсах, об'єктом атрибуції логіки є способи пізнання (*modi sciendi*), тобто визначення, поділ і доведення (*definitio, divisio et argumentatio*)³⁶⁸. Наведемо позицію Сильвестра Піновського:

Objectum totale attributionis in logica scilicet quatenus componitur ex materiali et formali objecto probabiliter est modus sciendi ut sic rectus, prout sciliciter complectitur definitionem, divisionem etc. rectam argumentationem. Ita Suarez³⁶⁹, Conibricenses et meus professor.

Цілісним об'єктом атрибуції логіки, тобто складеним з матеріального й формального, імовірно, є правильний спосіб пізнання як такий, оскільки його утворено з визначення, поділу та ін. [та] правильного доведення. Так [уважають] Суарес, коїмбрійці і мій професор³⁷⁰.

На відміну від Христофора Чарнуцького, Сильвестр Піновський, на жаль, не зазначає свого вчителя. Та оскільки такої позиції до Піновського не дотримувався ніхто з відомих нам професорів КМА, то можна припустити, що ним був викладач котрогось із католицьких навчальних закладів, найпевніше, єзуїтських. Про те, кому з представників єзуїтської традиції притаманно визнавати правильні способи пізнання як об'єкт атрибуції логіки, довідемося не лише з наведеної цитати, а й із творів Франсиска Овієда³⁷¹:

[De objecto attributionis logicae] Pater Suarez disp. 1. Metaph. sec 4 a numero 2b³⁷², P. Fonseca 2 Metaph. cap. 3, q. 1, sec. 5, P.P. Coimb. q. 5, art. 3³⁷³, P. Rubius q. 6, a num. 21 censent esse modum sciendi in communi ampletentem definitionem, divisionem et argumentationem.

³⁶⁷ Ми перевірили це місце в курсі Родріго Арріяги; насправді він додержує думки, що доведення (*demonstratio*) є об'єктом атрибуції логіки (*Arriaga Rodericus de Cursu philosophico auctore R. P. Roderico de Arriaga. – Lugduni, 1663. – Logica, Disp. 2, Sec. 5, Subs. 3. – P. 69*).

³⁶⁸ Прокопович, арк. 24 зв.; Піновський, арк. 101; Волчанський 2, арк. 84 зв.; Левицький 2, арк. 94 зв.

³⁶⁹ У рукописі вказано Soares, проте, мабуть, ідеться про Франсиско Суареса (1548–1616), а не Франсиска Соареса (1605–1669), адже цей останній вважає, що об'єктом атрибуції логіки є силогізм (*Soares Franciscus Lusitanus Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus. – Conimbrigae, 1651. – T. 1: Comprehendes logicam. – P. 10*). Про це пише й Платон Малиновський, називаючи цього філософа *Suares Junior* (*Малиновський, арк. 92 зв.*).

³⁷⁰ Піновський, арк. 101.

³⁷¹ Курс Франсиска Овієда дуже зручний для уточнення посилань, адже він вказує не тільки автора, який до нього наводив конкретну думку, а й розділ, у якому її викладено. Хоча Овієдо не завжди згадує, в якому творі про це пише згаданий автор. Мабуть, за його часів це вважалося загальновідомим. Такий спосіб цитування трапляється й в інших авторів, проте Овієдо був найпоширенішим.

³⁷² Мабуть, Овієдо користувався дещо іншим виданням Суареса, бо наведене міркування є в нього в першому диспуті (*disputatio*), у 4 розділі (*sectio*), під номером 30, а не 2b.

³⁷³ Ми перевірили посилання; справді коїмбрійці додержують цієї позиції (*Collegii Conibriciensis e Societate Jesu in universam dialecticam Aristotelis Stagiritae. – Coloniae Agr., 1611. – P. 5–6*).

[Про об'єкт атрибуції логіки] отець Суарес [...], о. Фонсека [...], оо. коїмбрійці [...], о. Рувіо [...] вважають, що ним є спосіб пізнання взагалі, який складається з визначення, поділу й доведення^{374,375}.

Як бачимо, сприйняття способів пізнання як об'єкта атрибуції було характерне для широкого кола єзуїтських філософів.

Третя позиція, якої дотримуються могилянські професори, така: об'єктом атрибуції логіки є силогізм – гіпотетичний і демонстративний (*Syllogismum complectens probabilem et demonstrativum*). На подібну думку натрапляємо й у курсах *Кроковський 2* і *Волчанський 1*³⁷⁶. Твердження, що матеріальним об'єктом логіки є силогізм, серед представників «другої» схоластики обстоювали Франсиско Овієдо³⁷⁷ і Франсиско Соарес (молодший)³⁷⁸. Причому Соарес зазначає, що цю позицію обстоював ще Йоан Дунс Скот³⁷⁹. А Овієдо, найчастіше дуже педантичний у посиланнях, вирішив промовчати про свого попередника з протилежної філософської течії. Ми не шукали згаданого твердження у творах Дунса Скота, однак деякі скотисти періоду «другої» схоластики справді підтримували цю ідею, наприклад, Джон Панч (Понціус)³⁸⁰. Цікаве також інше питання: Йоасаф Кроковський у своєму другому курсі, багатому на скотистичні ідеї, обстоює цю ідею, перебуваючи під впливом єзуїта Овієда чи скотистів? Проте це тема іншого дослідження.

Четвертий спосіб розв'язання питання, який знаходимо в філософських курсах, полягає в тому, що об'єкт атрибуції певної дисципліни має об'єднувати в собі її матеріальний і формальний об'єкти. Тож об'єктом атрибуції має бути правильна дія розуму (*operatio intellectus recta*)³⁸¹. Стефан Яворський так формулює свою думку:

Objectum adaequatum attributionis in logica est conflatum ex materiali et formali, quod est operatio intellectus ut sic recta logica prout scilicet complectitur primam, secundam, tertiam, Est contra plurimos etiam contra meum professorem.

³⁷⁴ *Oviedo Franciscus* Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus. (Ed. 3). – 2 vol. – Lugduni, 1663. – Logica, Cont. 2, Punc. 1, Par. 8. – P. 62.

³⁷⁵ Посилання на тих самих авторів є й у курсі Соареса (*Soares Franciscus Lusitanus* Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus. – Conimbrigae, Typis Pauli Craesbeeck, 1651. – Т. 1: *Comprehendes logicam*. – P. 9).

³⁷⁶ *Кроковський 2*, арк. 32 зв.; *Волчанський 1*, арк. 79.

³⁷⁷ *Oviedo Franciscus* Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus. (Ed. 3). – 2 vol. – Lugduni, 1663. – P. 63.

³⁷⁸ *Soares Franciscus Lusitanus* Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus. – Conimbrigae, Typis Pauli Craesbeeck, 1651. – Т. 1: *Comprehendes logicam*. – P. 10.

³⁷⁹ *Ibid.*

³⁸⁰ *Poncius Joannes* Integer Philosophiae cursus ad mentem Scoti in tres partes distributus. – Roma, 1642. – P. 130.

³⁸¹ *Яворський*, арк. 47 зв.; *Анонім (ДА/п42)*, арк. 80; *Дубневич 2*, арк. 119; *Козачинський 1*, арк. 165; *Козачинський 2*, арк. 71 зв.; *Сломинський*, арк. 72; *Кониський 2*, с. 63.

Адекватний об'єкт атрибуції в логіці складений із матеріального та формального, тобто це правильна логічна дія розуму як така, оскільки складається з першої, другої й третьої [операцій розуму]. Це [твердження] проти багатьох, навіть проти мого професора³⁸².

Аргументи досить логічні і, на, перший погляд, оригінальні, про що деякою мірою свідчить відхід від позиції власного вчителя. Стефан Яворський у своєму курсі не згадує, хто був його вчителем із філософії. Проте І. Захара в публікації «Філософія в Києво-Могилянській академії» стверджує, що в курсі Метафізики Яворський називає своїм учителем Яна Моравського³⁸³. Цю думку він підтверджує у статті «Стефан Яворський»³⁸⁴, яка виглядає неправдоподібно, бо Ян Моравський викладав філософію в 1660–1664 рр., коли Стефану Яворському було лише 6 років³⁸⁵. Якщо звернемося до тексту Метафізики з курсу Яворського, побачимо, що цей останній справді згадує ім'я Моравського, але не зовсім як свого вчителя. Пишучи в Метафізиці, що все пізнаване є можливим, Яворський підкріплює думку такою фразою: «Ita pater Joanes Morawski profesor mei professoris...Item Martinus Esparsa professor patris Morawski in Collegio Romano...» («Так стверджує отець Ян Моравський, учитель мого вчителя..., а також Мартин Еспарса – професор отця Моравського в Римській колегії»)³⁸⁶. Цитата показує весь «родовід» учителів Стефана Яворського. Як бачимо, спадкоємність традиції відіграла на той час велику роль, і те, що Яворський свідомо відходить від позиції власного вчителя засвідчує оригінальність його рішення.

Однак спростування цієї думки спостерігаємо вже в наступних курсах професорів КМА. Так, Христофор Чарнуцький, який викладав на 10 років пізніше, зазначає: думку про те, що об'єктом атрибуції логіки є правильна операція логіки, висловлював Semerii^{387,388}. Ситуацію прояснює ще й Дубневич (Дубневич 2), зазначаючи, що, на протигагу своєму першому курсові (Дубневич 1), де обстоював думку, що об'єктом атрибуції логіки є правильний висновок у силогізмі, він вирішив змінити позицію і стверджує: об'єктом

³⁸² Яворський, арк. 47 зв.

³⁸³ Філософія в Києво-Могилянській академії. Стефан Яворський (Змагання перипатетиків) / Вступ. ст., пер. з латин. І.С. Захари; Філософ. ред. В.М. Нічик // Філософська думка. – 1971. – № 2. – С. 99.

³⁸⁴ Захара І.С., Хижняк З. І. Яворський // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 609.

³⁸⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*. – Kraków, Wydzał filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut kultury religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996. – S. 438.

³⁸⁶ Яворський, арк. 572.

³⁸⁷ Мабуть, ідеться про Андре Семері (André Sémeri, S.J., 1630–1717) – французького філософа-суїта, автора тритомного філософського курсу «*Triennium philosophicum*» (1681). Однак у рукописі 625/400С, яким ми користувалися, це ім'я написано нерозбірливо.

³⁸⁸ Чарнуцький 1, арк. 101.

атрибуції логіки є правильна дія розуму. Так вважають і Палавічіно (Pallavicinus)³⁸⁹, Родес (Rhodes), Семері (Semery)³⁹⁰.

П'ята позиція полягає в тому, що об'єктом атрибуції логіки є правильний висновок у силогізмі (*consequentia bona syllogismi*). Її підтримує Амвросій Дубневич³⁹¹ і, відповідно, Сильвестр Кулябка³⁹². Дубневич, зазвичай дуже педантичний у цитуванні, ні в першому, ні в другому курсі не зазначає автора цієї позиції, лише згадує, що так стверджують деякі *recentiores* (найновіші)³⁹³.

У переважній більшості могилянських курсів стосовно розв'язання питання об'єкта атрибуції домінує вплив різних груп усередині єзуїтської філософської традиції. Це питання дуже показове, адже демонструє неоднорідність єзуїтської течії, що позначилося на могилянських курсах. Якщо простежити, як це питання розв'язувалося у досліджуваних курсах єзуїтських колегій, то побачимо ситуацію, ідентичну тій, яку спостерігаємо в курсах професорів КМА. Томаш Кругер стверджує, що об'єктом атрибуції логіки є «syllogismus prout includit syllogismum probabilem et demonstrativum Ita Oviedo et multi recentiores» («силогізм, оскільки складається з гіпотетичного і доказового. Так [як стверджує] Овієдо і багато найновіших»)³⁹⁴. Ян Шипер вважає, що об'єктом в атрибуції є доведення (*demonstratio*)³⁹⁵. Себастьян Клещанський підтримує ту саму думку – висновкове доведення (*demonstratio illativa*)³⁹⁶. Заслуговує на увагу погляд Томаша Дуніна: «*Modi philosophandi, theologisandi, ethicandi, mathematicandi est objectum attributionis logicae docentis ita cum recentioribus et doctissimo meo professore*» («Способи філософування, теологізування, етизування, математизування є об'єктом атрибуції навчальної логіки, так [стверджую] разом з найновішими й наймудрішим моїм професором»)³⁹⁷. Такої думки ми не знаходили ні в могилянських, ні в інших курсах «другої» схоластики, але, здається, Дунін «поділив» традиційне поняття *modi*

³⁸⁹ П'єтро Сфорца Палавічіно (Pietro Sforza Pallavicino, S.J., 1607–1667) – відомий італійський філософ-єзуїт, найбільше прославився своїми етичними теоріями (теорією про пробабілізм). Не відомо жодної його друкованої праці з логіки, тому й не зрозуміло, де він міг висловлювати думку про об'єкт атрибуції логіки. Проте протягом 1639–1644 рр. він викладав філософію у Collegium Romanum, і, можливо, у своїх лекціях обстоював саме цю позицію.

³⁹⁰ Дубневич 2, арк. 119.

³⁹¹ Дубневич 1, арк. 326 зв.

³⁹² Кулябка 1, арк. 120 і Кулябка 2, арк. 132.

³⁹³ Дубневич 1, арк. 326 зв. і Дубневич 2, арк. 119.

³⁹⁴ [Krüger, Tomasz]. Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 68 зв.

³⁹⁵ [Shipper, Jan]. Rudimenta matheseos. – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 72.

³⁹⁶ [Kleszczański, Sebastian]. Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 87п/51, арк. 120.

³⁹⁷ [Dunin, Tomasz]. Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 112п/65, арк. 79 зв.

sciendi на «складники». Оскільки курс вищої освіти в єзуїтських колегіях складався з філософського й теологічного класів, він пише про *modi philosophandi et theologiciandi*, оскільки філософський клас складався з трьох різних предметів – філософії, етики й математики, – кожен з яких читав окремий професор, то, щоб не образити жодного з них, він пише *modi philosophandi, ethicandi et mathematicandi*. Твердження Томаша Дуніна можна інтерпретувати й по-іншому: те, що об'єктом логіки є всі науки, що їх викладали в єзуїтських колегіях після логіки, свідчить про істотне значення логіки у викладанні цих наук – вона спонукає правильно мислити, і це є неодмінною умовою для сприймання всіх інших наук.

Заслугує на увагу й твердження Томаша Дуніна про об'єкт атрибуції логіки, базоване на авторитеті вчителя. Манера посилатися на викладача характерна не лише для могилянських професорів, скажімо, Христофора Чарнуцького, Сильвестра Піновського, Михайла Козачинського (вчителем якого був Амвросій Дубневич, чия думку він підтримував). У цьому контексті позиція Стефана Яворського варта особливої уваги. А що це питання не було розв'язаним у межах традиції, то кожен із професорів поділяв іншу думку, розробляючи власну «мікрошколу». Питання про об'єкт атрибуції логіки цінне для подальшого дослідження, адже дає змогу простежити «генеалогію освіти» наших професорів.

Однаке ситуація значно складніша. Як бачимо з курсів могилянських професорів, що читали філософію більш як один навчальний цикл, їхня позиція в цьому питанні була досить мінливою. Так, Йоасаф Кроковський у першому курсі стверджує, що об'єктом атрибуції логіки є доведення (*demonstratio*)³⁹⁸, а в другому – силогізм³⁹⁹; Йосиф Волчанський у першому вважає, що ним є силогізм⁴⁰⁰, у другому – *modi sciendi*⁴⁰¹; Іларіон Левицький у першому – *demonstratio*⁴⁰², у другому – *modi sciendi*⁴⁰³; Амвросій Дубневич у першому курсі визнає правильним висновок у силогізмі⁴⁰⁴, а в другому – правильну дію розуму⁴⁰⁵; Михайло Козачинський у перших двох курсах стверджує про правильну дію розуму⁴⁰⁶, а в третьому – про розумове суще (*ens rationis*)⁴⁰⁷. Чим пояснити настільки часту зміну позицій? Можливо, намаганням удосконалити власний курс і виправити помилки, допущені в попередньому?

³⁹⁸ Кроковський 1, с. 509.

³⁹⁹ Кроковський 2, арк. 32.

⁴⁰⁰ Волчанський 1, арк. 79.

⁴⁰¹ Волчанський 2, арк. 84 зв.

⁴⁰² Левицький 1, арк. 95.

⁴⁰³ Левицький 2, арк. 94 зв.

⁴⁰⁴ Дубневич 1, арк. 326 зв.

⁴⁰⁵ Дубневич 2, арк. 119.

⁴⁰⁶ Козачинський 1, арк. 165 і Козачинський 2, арк. 71 зв.

⁴⁰⁷ Козачинський 3, арк. 59 зв.

Імовірно, в першому своєму курсі вони насамперед додержували позиції свого вчителя, а в другому – починали власні філософські шукання. Однак на ці питання в межах даного дослідження відповісти остаточно не можна.

На особливу увагу заслуговує позиція Михайла Козачинського щодо об'єкта атрибуції логіки. У перших двох курсах він мав ту саму думку, що і його вчитель⁴⁰⁸ (об'єктом атрибуції логіки є правильна дія розуму⁴⁰⁹), а в третьому змінює її, стверджуючи, що об'єктом атрибуції логіки є розумове суще (*ens rationis*)^{410,411}. Такої позиції не додержував жоден з відомих нам попередників Михайла Козачинського. Вона вирізняється також абсолютною «несузійськістю». У більшості могилянських курсів під час розгляду матеріального й формального об'єктів логіки чи об'єкта її атрибуції аналізували думку, що одним із них є розумове суще (*ens rationis*). Притому в могилянських курсах ці розумові суцї називають *ens rationis thomistarum et scotistarum* (розумові суцї томістів і скотистів). Могилянські професори беззастережно нехтують їх як можливий об'єкт логіки. Наприклад, у курсі Яворський їх відкинуто як об'єкт атрибуції логіки⁴¹², у курсі Піновський проігноровано як матеріальний об'єкт логіки⁴¹³, Волчанський і Левицький – відхилено як формальний об'єкт⁴¹⁴. Це саме робить Михайло Козачинський у своїх попередніх курсах: у курсі *Козачинський 2* він відкидає розумові суцї як матеріальний і формальний об'єкти логіки⁴¹⁵. Подібна ситуація й в інших могилянських курсах. Хотіли б звернути увагу на те, як Христофор Чарнуцький (*Чарнуцький 1*) формулює своє несприйняття розумових суцх як формального об'єкта логіки: «*Ens rationis Thomisticum et scoticum non est objectum formale logicae imo nec dabile est utrumque. Sic tota Societas contra torrentem Thomistarum et Scotistarum*» («Розумове суще томістів і скотистів не є формальним об'єктом логіки, ба більше – ці обидва [розумове суще томістів і скотистів] узагалі не існують. Так [стверджує] все Товариство проти потоку томістів і скотистів»)⁴¹⁶. Звичайно, коли Христофор Чарнуцький

⁴⁰⁸ Михайло Козачинський слухав у КМА курс філософії в 1727/1728–1728/1729 навч. роках, який читав Амвросій Дубневич. Про залежність курсів Козачинського від другого курсу Дубневича йдеться в попередньому розділі.

⁴⁰⁹ Узагалі ця позиція була притаманна багатьом пізнішим могилянським професорам, її додержували навіть такі «несиноптичні» професори, як Гедеон Сломинський і Георгій Кониський.

⁴¹⁰ У схоластичній філософії розумовим суцхм вважається таке суще, яке має власне буття тільки в нашому розумі. Так, розумовими суцхами вважаються міфічні й казкові персонажі (*ens chymericum*), як-от Пегас чи Змій Горинич, а також такі, буття яких полягає у відсутності буття чогось іншого (*ens privativum*), наприклад, дірка.

⁴¹¹ *Козачинський 3*, арк. 59 зв.

⁴¹² *Яворський*, арк. 53 зв.

⁴¹³ *Піновський*, арк. 92.

⁴¹⁴ *Волчанський 1*, арк. 76 і *Левицький 1*, арк. 104 зв.

⁴¹⁵ *Козачинський 2*, арк. 67.

⁴¹⁶ *Чарнуцький 1*, арк. 87.

пише «*Societas*», він має на увазі ніщо інше, як *Societas Jesu* (Товариство Ісусове). Тому не дивно, що під впливом єзуїтів могилянські професори не сприймають розумові суші.

Визначивши об'єкти логіки у вступній частині курсу, могилянські професори приступають до поділу логіки. Вони наводять кілька можливих класифікацій, насамперед поділяючи логіку на *naturalis* (природну) і *artificialis* (штучну), тобто таку, що не потребує додаткової розробки й притаманна нашому мисленню за його природою⁴¹⁷, й на розроблену за цілком визначеними правилами. Крім того, виокремлюють *actualis* (актуальну) і на *habitualis* (здатнісну) логіку. Перша – це самі логічні дії, а друга – здатність до цих дій. Проте на цьому могилянські професори не зупиняються, натомість поділові логіки на *docens* і *utens*⁴¹⁸ приділяють значно більшу увагу. Основна відмінність між цими двома дисциплінами полягає в тому, що *logica docens* розробляє логічні правила, а *utens* застосовує їх. Ось як розрізняє ці два види логіки Йосиф Волчанський:

Docens sit ipsa praecepta logicae praescribentia modum recte disserendi seu sciendi. Utens vero est ipse usus rectus praeceptorum seu praxis conformitas actus intellectus cum praeceptis ut recta definitio, divisio, argumentatio.

[Логіка] *docens* – це власне правила логіки, що розкривають спосіб правильного міркування, тобто пізнання, *utens* – це використання цих правил або практична відповідність дій розуму правилам, а саме правильне визначення, поділ, доведення⁴¹⁹.

Найчастіше професори КМА розрізнення між цими видами логіки визначають як реальне неадекватне розрізнення⁴²⁰ – між цілим і частиною (де в ролі цілого *logica docens*, а частини – *logica utens*)⁴²¹. Єдиний професор, що пропонує інший варіант, – це Стефан Калиновський: «*Docens ab utente distinguitur ut Pater a Filio*» («*Docens* і *utens* розрізняються між собою як Отець

⁴¹⁷ Могилянські професори вважають, що це можливо завдяки такому чинникові, як природне світло розуму (*lumen naturale intellectus*). Ми не знайшли висвітлення цього поняття в курсах.

⁴¹⁸ Ми відмовилися від дослівного перекладу цих двох термінів: *docens* – «навчальна», а *utens* – «корисна». Проте відповідного терміна поки що не знайшли. Переклад *docens* як «фундаментальна», а *utens* – як «прикладна» також не зовсім підходить, тому що сучасне протиставлення фундаментального та прикладного більше відповідає схоластичному протиставленню *scientia speculativa et scientia practica*. Найкращий переклад цих понять, що найбільше відповідає тому розумінню, яке в них укладали професори КМА, мав би бути таким: *logica docens* – теоретична логіка, а *logica utens* – практична логіка. Та це може призвести до чергового непорозуміння: легко плутатиметься українське поняття «практична логіка» (*logica utens*) з латинським *logica practica*, тому в даній роботі терміни *logica docens* і *logica utens* та *scientia speculativa* і *scientia practica* не перекладаємо.

⁴¹⁹ Волчанський 2, арк. 91.

⁴²⁰ Докладніше про див. підрозділ 3.2.2.

⁴²¹ Таке розрізнення між логікою *docens* і логікою *utens* пропонує Арріяга (*Lerma Cosma de Cursus philosophicus ex doctrina sapientissimi Magistri Fr. Dominici de Soto OP collecti per Fr. Cosmam de Lerma ejusdem Ordinis Sacrae Theologiae Magistrum. – Romae: Typis Nicolai Angeli Tinassii, 1659. – Т. 1: Universam logicam Comprahendens. – P. 74*).

і Син»)»⁴²². Ми не знаємо, яку теорію розрізнення Отця і Сина, як зі Святої Трійці, викладав Стефан Калиновський у своєму теологічному курсі, але виглядає так, що це не було до розрізнення цілого і частини.

Визначення й розрізнення, прийняте в більшості могилянських курсів, само собою зрозуміле. Мабуть, тому наші професори не приділяють цьому питанню особливої уваги, зосереджуючись на іншому: чи можна вважати дії інших наук, якщо вони виконують приписи логіки, логікою *utens*. На це питання в більшості курсів логіки КМА маємо твердну відповідь⁴²³. Проте це також здається цілком зрозумілим: логіка *utens* є використанням правил логіки *docens*; оскільки інші науки застосовують ці правила, то вони і є логікою *utens*. Тож чим зумовлена така підвищена увага до цього питання? Відповідь одержимо, якщо проаналізуємо ставлення деяких професорів до нього. Розглянемо формулювання Христофора Чарнуцького:

Actus aliarum scientiarum qui fiunt juxta praeepta logicae scilicet definitiones, divisiones physicae metaphysicae sunt logica utens in recto (quod enim sunt logica utens in casu ablativo nullus dubitat). Ita Wasquec, Hurtado, Oviedo, Quiros contra Ariagam.

Дії інших наук, що чинять відповідно до приписів логіки, тобто визначення, поділ у фізиці й метафізиці, є насправді логікою *utens* (у тому, що вони є логікою *utens* в орудному відмінку, ніхто не сумнівається). Так [тверджують] Васкес, Уртадо, Овієдо, Кірос проти Арріаги⁴²⁴.

З цієї цитати зрозуміло, що таке широке висвітлення згаданого питання в могилянських курсах умотивоване полемікою проти Арріаги, тільки невідомо, що має на увазі Христофор Чарнуцький, коли говорить про «логіку *utens* «in casu ablativo». Аби з'ясувати це, розглянемо курс Арріаги. Він пише, що дії інших наук не можна вважати «logica utens, quia illae non sunt logica, sed utentes logicâ» («тому що вони є не логікою, а користуванням логікою»)»^{425,426}. Цей приклад також показовий для з'ясування духу філософського дискурсу того часу, адже питання, що в пізніший період могло пройти повз увагу наукової спільноти, тоді викликало неабияку реакцію.

Далі могилянські професори визначають властивості логіки, обговорюючи насамперед питання: чи є логіка *scientia speculativa* чи *scientia practica*; чи конче потрібна логіка для інших наук (*necesaria ad alias scientias*).

Розрізнення між *scientia speculativa* і *scientia practica* відоме ще з середньовічної філософії. Вважалося, що до першої категорії належать ті науки, ціль

⁴²² Калиновський, арк. 80 зв.

⁴²³ Яворський, арк. 71; Калачинський, арк. 125 зв.; Анонім (ДАН42), арк. 100 зв.; Поповський, арк. 84; Чарнуцький 1, арк. 108; Чарнуцький 2, арк. 23 зв.; Піновський, арк. 109; Волчанський 1, арк. 84 зв.; Волчанський 2, арк. 92 зв.; Левицький 1, арк. 108 зв.; Малиновський, арк. 99 зв.; Дубневич 1, арк. 329 зв.; Дубневич 2, арк. 124; Кулябка 1, арк. 135; Кулябка 2, арк. 143 зв.

⁴²⁴ Чарнуцький 1, арк. 108.

⁴²⁵ Ми навмисно перекладаємо це твердження майже дослівно, щоб слово «*logicâ*» було в орудному відмінку.

⁴²⁶ *Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga. – Lugduni, 1663. – P. 73.*

яких – власне істина (*veritas*), до другої – практика або діло (*praxis vel opus*)⁴²⁷. Це розрізнення цілком вписується в сучасний науково-методологічний дискурс і більше відповідає поділові наук на фундаментальні та прикладні.

Для «другої» схоластики це питання не менш актуальне, особливо в контексті логіки: чи є логіка *scientia speculativa* чи *practica* – насамперед логіка *docens*.

Професори КМА, беручись за виклад цього питання, спершу нагадують, як його розв'язують різні філософські течії того часу. Ось як висвітлює це Христофор Чарнуцький:

Circa hanc quaestionem non paucus numerus doctorum varie discurrit de quorum numero Imo Scotus et ejus sequaces docent logicam esse scientiam simpliciter speculativam hanc sententiam multi amplectuntur thomistae ut Toletus, Sotus quaestione 4ta, Capreolus⁴²⁸ quaestione 2da, Soncinas⁴²⁹ 6 Metaphisicorum quaestio 2da. Secundo alii docent doctores ut Vasques, Comptonus, Rubius logicam esse partim speculativam partim practicam. 3tia sententia est docentium logicam nec speculativam nec practicam sed habitum instrumentarum cujus est officium cognoscere modos et instrumenta sciendi talem sententiam tenet Smigletius disputatione 2da sectione 4ta, Valius. 4ta sententia est quae docet logicam esse mere practicam. Defendunt hanc sententiam acriter Fonseca 2do Metaphisicorum capite 3tio, quaestione 2da Connibricenses, Arriaga et Oviedo.

Щодо цього питання чимала кількість докторів додержує різноманітних думок. З-поміж них, по-перше, Скот і його послідовники вчать, що логіка є, безумовно, *scientia speculativa*. До цієї позиції приєднуються численні томісти, [такі] як Толето, Сото [...], Капреолус [...], Сонцінас [...]. По-друге, інші доктори, як [наприклад] Васкес, Комптонус, Рубіо, вчать, що логіка частково є *scientia speculativa*, а частково – *scientia practica*. Третю позицію поділяють ті, хто вчить, що логіка не є ні *scienita speculativa*, ні *scienita practica*, а інструментальною здатністю, завдання якої – пізнавати способи та засоби пізнання. Такої позиції додержує Сміглетіус (у другому диспуті, частині четвертій) і Валіус. Представники четвертої позиції вважають, що логіка є лише *scientia speculativa*. Твердо обстоюють її Фонсека [...], коімбрійці, Арріага й Овієдо⁴³⁰.

З цитати зрозуміло, що у схоластичній філософії того часу сформувалося чотири шляхи розв'язання цієї проблеми. Усі ці напрями віддзеркалюють чотири можливі комбінації поєднання понять *scientia speculativa* і *practica*. Традиційні філософські школи «поділили» їх між собою так: скотисти й томісти прийняли позицію, що філософія є *scientia speculativa*, а єзуїти поділилися на дві групи: перша вважала, що логіка є суто *scientia practica* (сюди належать Педро Фонсека, коімбрійці, Родріго Арріага, Франсиско Овієдо, Георгес Родес⁴³¹; до цієї гру-

⁴²⁷ У могилянських курсах є посилання на Аристотеля 2 Метафізики, текст 3 (*Яворський*, арк. 72; *Чарнуцький 1*, арк. 112 зв.).

⁴²⁸ Йоан Капреолус (бл. 1380–1444) – французький домініканський філософ, відчутно вплинув на подальший розвиток і поширення томістичної школи, за що його часто називали *princeps thomistarum* (князем томістів).

⁴²⁹ Сонцінас (+1494) – італійський філософ-домініканець.

⁴³⁰ *Чарнуцький 2*, арк. 28 зв. – 29.

⁴³¹ *Rhodes Georgius de Philosophia peripatetica ad veram aristotelis mentem Liber quatuor Digesta et Disputata Pharus ad theologiam scholasticam nunc primum in lucem prodit. – Lugduni 1671. – P. 14.*

пи, за вказівкою Родріґа Арріяґи, з неезуїтів відноситься й Вільям Окам⁴³²), а другу, не менш численну, представляли Франсиско Суарес (якого не згадав у наведеному фрагменті Христофор Чарнуцький), Габріель Васкес, Педро Уртадо де Мендоса й Антоніо Рубіо⁴³³.

Серед професорів КМА прихильники кожної з позицій розподілилися так:

– до першої групи частково належить тільки Йоасаф Кроковський, котрий у своєму першому курсі пише, що логіка *docens* – це власне *scienita speculativa*, а логіка *utens – practica*⁴³⁴. Тож логіка як наука, на його думку, є *scientia speculativa*;

– до другої групи (логіка – лише *scientia practica*) належать: *Кроковський 2, Калачинський, Чарнуцький 1, Чарнуцький 2, Прокопович, Піновський, Волчанський 1, Левицький 1, Левицький 2, Дубневич 1, Калиновський, Кулябка 1, Кулябка 2, Козачинський 2, Козачинський 3 і Кониський 2*⁴³⁵;

– до третьої (логіка частково *scientia speculativa* й частково *practica*) – *Яворський, Анонім ДА/п42, Поповський, Волчанський 2, Малиновський, Дубневич 2, Миткевич, Козачинський 3*⁴³⁶.

Якщо простежимо розв'язання цього питання в скотистських і томістських курсах того часу, то побачимо, що такі томісти, як Ансельм Шелл⁴³⁷, Раймунд Майхат⁴³⁸, автори «*Cursus Complutensis*»⁴³⁹, Косма де Лерма⁴⁴⁰ та ско-

⁴³² *Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga. – Lugduni, 1663. – P. 76.*

⁴³³ Третю групу, до якої належить лише Мартин Сміглецький, можна знехтувати як нерепрезентативну.

⁴³⁴ *Кроковський 1*, арк. 408.

⁴³⁵ *Кроковський 2*, арк. 9; *Калачинський*, арк. 143 зв.; *Чарнуцький 1*, арк. 116 зв.; *Чарнуцький 2*, арк. 29; *Прокопович*, арк. 20 зв.; *Піновський*, арк. 81; *Волчанський 1*, арк. 82; *Левицький 1*, арк. 121 зв.; *Левицький 2*, арк. 57; *Дубневич 1*, арк. 315; *Калиновський*, арк. 64 зв.; *Кулябка 1*, арк. 76; *Кулябка 2*, арк. 96 зв.; *Козачинський 2*, арк. 56; *Козачинський 3*, арк. 49 і *Кониський 2*, с. 60.

⁴³⁶ *Яворський*, арк. 72 зв.; *Анонім ДА/п42*, арк. 103; *Поповський*, арк. 91 зв.; *Волчанський 2*, арк. 88; *Малиновський*, арк. 59 зв.; *Дубневич 2*, арк. 96; *Миткевич*, арк. 126 зв.; *Козачинський 3*, арк. 140.

⁴³⁷ *Schell Anselmus Cursus philosophiae aristotelico-thomisticae abbreviatus. – Augustae Vindelicorum, 1737. – Pars 1: Complectens tractatum praemilinare in Logicam Parvam seu Summulas et quinque Tractatus in Logicam Magnam. – P. 81.*

⁴³⁸ *Maihath Raymundus Summa Philosophiae Authore P. Raymundo Maihath Ordinis Praedicatorum Conventus S. Thomae Aquitanis Tholosani. – Tolosae, 1662. – T. 1: Logicam Parvam et Magnam continens. – P. 93.*

⁴³⁹ *Collegii Complutensis Fr. Discalceatorum B.M.V. De Monte Carmeli Artium Cursus Ad breviorum formam collectus in nono ordine atque faciliiori stylo dispositus per F. Joannem ad Annuntiatione in Salamanticensi ejusdem Ordinis Collegio Sacrae Theologiae Lectorem. – Lugduni, 1670. – T. 1: Complectens Dialecticam juxta miram doctrinam Angelici Doctoris D. Thomae, ejusdem sanctissimo Doctoris dicatus nunc primum in lucem prodit. – P. 104.*

⁴⁴⁰ *Lerma Cosma de Cursus philosophicus ex doctrina sapientissimi Magistri Fr. Dominici de Soto OP collecti per Fr. Cosmam de Lerma ejusdem Ordinis Sacrae Theologiae Magistrum. – Romae: Typis Nicolai Angeli Tinassii, 1659. – T. 1: Universam logicam Comprahendens. – P. 97.*

тист Джон Панч⁴⁴¹ визнають логіку *scientia speculativa*.

Натомість у єзуїтських курсах, читаних у Речі Посполитій, ситуація така: Томаш Млодзяновський⁴⁴², Томаш Кругер⁴⁴³, Ян Шипер⁴⁴⁴ уважають логіку лише *scientia speculativa*, а Томаш Дунін⁴⁴⁵ частково *scientia speculativa* й частково *scientia practica*. Отже, ситуація подібна до тієї, що склалася й у могилянських курсах.

Далі визначають, чи потрібна логіка іншим наукам. Стосовно природної логіки (*logica naturalis*) це питання взагалі не порушують як очевидне, а щодо штучної логіки (*logica artificialis*), то його широко розглядають могилянські професори. То чи потрібна штучна логіка наукам, які від неї залежать (*ad scientias acquirendas*)?

Варто сказати кілька слів про те, на які ступені поділяли поняття необхідності у схоластичній філософії. Отже, відповідно до схоластичної традиції, необхідність буває трьох видів: метафізична (*necessitas metaphysica*), фізична (*necessitas physica*) і моральна (*necessitas moralis*). Перша випливає з природи самого буття (*esse*), й кожне суще (*ens*) зумовлене цією необхідністю. Силу метафізичної необхідності, наприклад, має закон уникнення протиріччя (встановив Аристотель). Метафізичну необхідність не здатен змінити навіть Бог – Він не може робити суперечливий собі вчинок. Фізична необхідність притаманна матеріальним істотам. Порушити її може Бог. Скажімо, Ісус Христос міг ходити по воді, перетворювати воду на вино і творити інші дива. Третя необхідність – моральна – притаманна лише розумним істотам. З нею пов'язана людина, коли фізично може зробити певний учинок, але завдяки моральному закону стримується. Три види необхідності утворюють три ступені: метафізична – найвищий ступінь – коли щось є метафізично необхідним, то автоматично воно й фізично, й морально потрібне, фізична – нижчий, а моральна – найнижчий. Ці ступені приймають майже всі школи схоластичної філософії.

Крім теорії про необхідність, зупинимося ще на одній схоластичній теорії – протиставлення поняття «*simpliciter*» поняттю «*secundum quid*»⁴⁴⁶. Будь-яка ознака чи дія може бути або *simpliciter*, тобто безумовно чи абсолютно прита-

⁴⁴¹ *Poncius Joannes* Integer Philosophiae cursus ad mentem Scoti in tres partes distributus. – Roma, 1642. – P. 160.

⁴⁴² *Mlodzianowski Thomas* Praelaeciones philosophiae Sive operum Tomus quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Philosophicorum, Generatione, Corruptione et Anima. Editio secunda Auctior et correctior. – Moguntiae et Dantisci, 1682. – P. 34.

⁴⁴³ [*Kröger, Tomasz*]. Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 47 зв.

⁴⁴⁴ [*Schipper, Jan*]. Rudimenta matheseos. – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 77 зв.

⁴⁴⁵ [*Dunin, Tomasz*]. Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 112п/65, арк. 49 зв.

⁴⁴⁶ Це протиставлення ми вперше помітили у творах Томи Аквінського «*De ente et essentia*». Можливо, воно виникло у схоластичній традиції ще раніше. Однак це розрізнення притаманне не лише томістичній школі, воно загальноприйняте для всіх шкіл схоластичної традиції.

манною її носієві, або *secundum quid* відповідно до певних умов або обставин⁴⁴⁷. Так, наприклад, щось може бути добрим (*bonum simpliciter i secundum quid*: коли щось добре *simpliciter*, то мається на увазі доброта, при- таманна кожному суцшому (*transcendentalia*), а *bonum secundum quid* вияв- ляється за певних обставин відповідно до конкретних умов.

Більшість могилянських професорів доходить висновку, що логіка не потрібна ні метафізично, ні фізично, лише морально⁴⁴⁸. Чи доцільно вважати, що логіка в силу якогось морального закону потрібна іншим наукам? На нашу думку, йдеться про нижчий ступінь необхідності, тобто штучна логіка корисна для інших наук. Щоб розв'язати це питання, в деяких курсах удаються до схеми *simpliciter-secundum quid*⁴⁴⁹. Так, Христофор Чарнуцький (у другому курсі) та Сте- фан Калиновський зазначають, що логіка для інших наук не є необхідною *simpliciter*, але необхідна *secundum quid*. Дехто вважає, що логіка потрібна *in statu perfecte* (в досконалому стані)⁴⁵⁰, при цьому Йосиф Волчанський пояснює, що це означає. Він переконаний, що цим наукам завдяки логіці *commodius et facilius* (зручніше й легше)⁴⁵¹. Здебільшого в тих курсах, у яких використано один спосіб пояснення необхідності логіки для інших наук, узагалі не згадують інші. Чи до- речно сприймати кожне з пояснень як альтернативну теорію? На нашу думку, ці пояснення не просто не суперечать, а доповнюють одне одного.

У філософському курсі Франсиска Соареса виокремлено два види не- обхідності: *simpliciter*, яку він називає *ad esse* (для буття), і *secundum quid*; її він називає *ad melius esse* (для кращого буття). Відбулось ототожнення теорії про *secundum quid*, яку обстоє частина наших професорів, з іншою теорією – *in statu perfecte*. У курсі Томаша Кругера знаходимо таке твердження: «Logica artificialis est tantum secundum quid necessaria idem moraliter ad acquirendas alias scientias» («Штучна логіка є лише *secundum quid*, необхідна також морально для інших наук, що від неї залежать»)⁴⁵². Тут поняття *secundum quid* пов'язано з поняттям *moraliter* у контексті теорії про не- обхідність.

⁴⁴⁷ Найдоцільніше українською мовою поняття *simpliciter* перекласти як «безумовно», хоча деякі дослідники пропонують варіант «абсолютно» (що, попри те, що ці терміни дуже близькі, не зовсім правильно, тому що ускладнює переклад терміна *absolute*. Інший варіант – «попросту» (Я.М. Гайдукевич). А поняття *secundum quid*, мабуть, як «відповідно до чогось».

⁴⁴⁸ Яворський, арк. 70; Анонім (ДА/п42), арк. 100; Поповський, арк. 88; Чарнуцький 1, арк. 120 зв.–121 зв.; Піновський, арк. 114 зв.; Левицький 1, арк. 129–130; Малиновський, арк. 120; Дубне- вич 1, арк. 130 зв.; Дубневич 2, арк. 127; Кулябка 1, арк. 136 зв.; Кулябка 2, арк. 144; Козачинсь- кий 1, арк. 152 зв.; Козачинський 2, арк. 74 зв.

⁴⁴⁹ Чарнуцький 2, арк. 32–32 зв.; Калиновський, арк. 76 зв.

⁴⁵⁰ Волчанський 1, арк. 87; Волчанський 2, арк. 94 зв.; Левицький 2, арк. 72 зв.; Козачинський 3, арк. 60 (посилаючись на томістів); Кониський 2, с. 65.

⁴⁵¹ Волчанський 1, арк. 87.

⁴⁵² [Krüger, Tomasz]. Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 73 зв.

На ці теорії можемо натрапити як в єзуїтських, так і в томістських курсах⁴⁵³. Хоча серед томістів є й автори, які дотримуються думки, що логіка *simpliciter et physice* (безумовно й фізично) необхідна для інших наук, наприклад, Ансельм Шелл⁴⁵⁴. Проте ця думка не є загальноприйнятною.

Отже, окресливши позиції могилянських професорів щодо розв'язання питань, пов'язаних із визначенням особливостей логіки як предмета, переходимо до розв'язання проблеми універсалій.

3.2.2. Проблема розрізень і універсалій

Проблема універсалій – одна з найважливіших у курсах логіки КМА. Вона була однією з основних у середньовічній філософії та, виникнувши в ранній схоластиці в XI–XII ст. (Йоан Росцелін, Вільгельм з Шампо), перебувала в центрі уваги філософів аж до кінця Середньовіччя (XIV ст., Вільям Окам). Не менш актуальна ця проблема й у Новий час – кожен з філософів «другої» схоластики (Франсиско Суарес, Педро Фонсека, Педро Уртадо де Мендоса, Франсиско Овієдо й ін.) приділяв їй значну увагу. У той час виникають нові, не притаманні середньовічній філософії, способи розв'язання проблеми універсалій. У більшості філософських курсів їй і пов'язаних із нею проблемі розрізень відведено близько чверті обсягу всього курсу логіки.

Для нас вивчення позиції могилянських професорів щодо проблеми універсалій важливе насамперед тому, що на основі його можна чітко простежити, яка з філософських шкіл «другої» схоластики найбільше впливала на філософію в КМА.

Майже в кожному з курсів логіки КМА в межах досліджуваного періоду перед аналізом проблеми універсалій (*De universalibus in communi*) розглядали розділ «Про розрізнення» («*De distinctionibus*») або як окремих трактат, або як частину трактату «Про універсалії». Це поєднання не випадкове: саме в розділі про розрізнення вибудовано методологічний апарат, конче потрібний, щоб розв'язати проблему універсалій.

⁴⁵³ *Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga.* – Lugduni, 1663. – P. 79–80; *Mlodzianowski Thomas Praelectiones philosophiae Sive operum Tomus quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Philosophicorum, Generatione, Corruptione et Anima. Editio secunda Auctior et correctior.* – Moguntiae et Dantisci, 1682. – P. 67; *Rhodes Georgius de Philosophia peripatetica ad veram aristotelis mentem Liber quatuor Digesta et Disputata Pharus ad theologiam scholasticam nunc primum in lucem prodit.* – Lugduni, 1671. – p. 14; *Maihat Raymundus Summa Philosophiae Authore P. Raymundo Maihat Ordinis Praedicatorum Conventus S. Thomae Aquitanis Tholosani.* – Tolosae, 1662. – T. 1: *Logicam Parvam et Magnam continens.* – P. 82; [*Schipper, Jan*]. *Rudimenta matheseos.* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 83 зв.; [*Krüger, Tomasz*]. *Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 73 зв.

⁴⁵⁴ *Schell Anselmus Cursus philosophiae aristotelico-thomisticae abreviatus.* – Augustae Vindelicorum, 1737. – Pars 1: *Completens tractatum praemilinare in Logicam Parvam seu Summulas et quinque Tractatus in Logicam Magnam.* – P. 390.

Особлива роль трактату «Про розрізнення» полягає в тому, що тут професори намагаються відповісти на питання, як розрізняють метафізичні ступені (*gradus metaphysici*).

Аби краще зрозуміти, що таке *gradus metaphysici*, варто звернутися до класичної схеми «*Arbor Porphyriana*». Уперше її подано в трактаті Порфирія «Ізагоге», а оформлено у вигляді дерева вже в пізніших схоластів (Див. рис. 1).

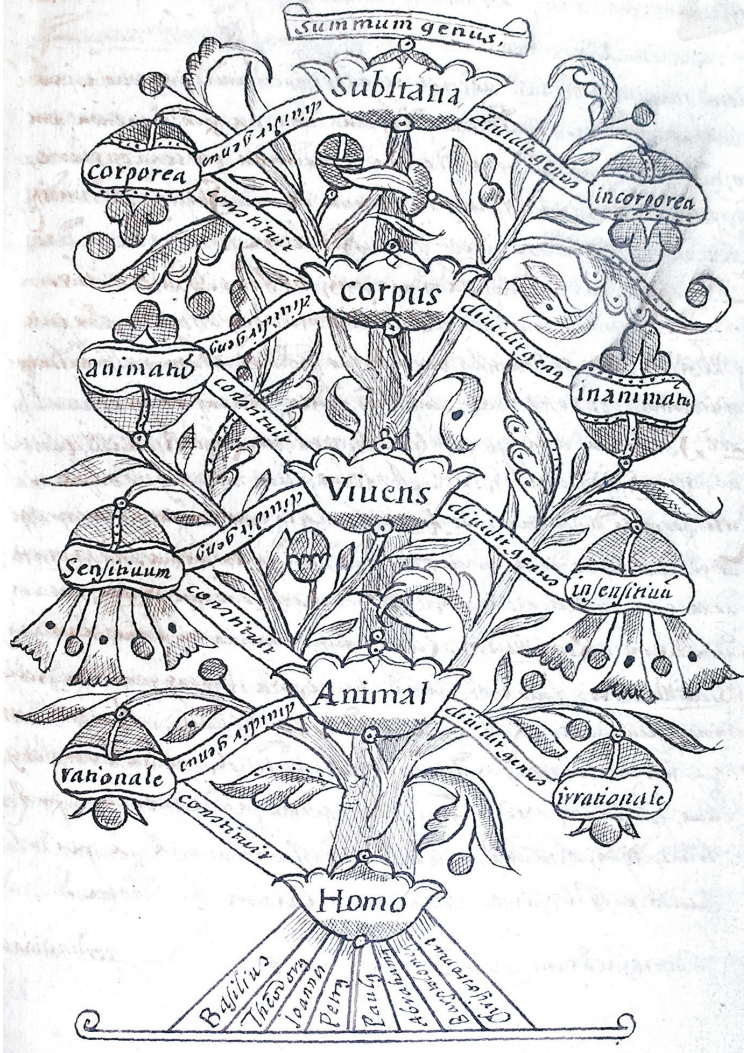

Рис. 1. *Arbor porphyriana* – IP НБУВ, Ф. 306, од. зб. 88/п88, арк 79.

Відповідно до цього образу у схоластичній інтерпретації субстанція (*substantia*) поділяється (*divisiva*) на тілесну (*corporea*) і нетілесну (*incorporea*), до якої належать Бог і ангели. У свою чергу, тілесна субстанція конститує (*constitutiva*) тіло (*corpus*), а тіло поділяється на одухотворене (*animatum*) й неодухотворене (*inanimatum*). До останнього належать, наприклад, земля й вогонь; одухотворене тіло конститує поняття живого (*vivens*), що поділяється на чуттєве (*sensitivum*) і нечуттєве (*insensitivum*). До нечуттєвого належать рослини, натомість чуттєве живе конститує поняття тварини (*animal*)⁴⁵⁵, що поділяється на розумну (*rationalis*) і нерозумну (*irrationalis*). До розумної відносять людину – конкретних осіб, наприклад, Петра, Василя, Івана, а до нерозумної – тварин, що не мають розуму, як-от: лев, бик, кінь. Так, якщо брати за приклад конкретну людину, то її природі властиві риси людського, тваринного (*animalitas*), життєвого, одухотвореного, тілесного – усі ці поняття називають метафізичними ступенями (*gradus metaphysici*). Для ілюстрації наведемо визначення метафізичних ступенів Михайла Козачинського:

Sciendum est quod gradus metaphysici sunt gradus essentiales, quos in unoquoque individuo distinguimus, v.g. in Petro multos metaphysicos gradus agnoscimus scilicet rationelitem, humanitatem, animalitatem, rationem formalem viventis, rationem corporis, et rationem substantiae.

Відомо, що метафізичними ступенями є суттєві ступені, які виокремлюємо в кожному індивідумі, наприклад, упізнаємо в Петрі багато метафізичних ступенів, тобто раціональність, людськість, істотевість, життєвість, тілесність і субстанційність⁴⁵⁶.

Отже, ключове питання, порушене в розділі «*De distinctionibus*», – у який спосіб в індивідумі різняться між собою ці метафізичні ступені: існує між ними реальне розрізнення чи можемо розрізнити їх лише за допомогою нашого розуму. Це питання наближає нас до наступного розділу – «*De universalibus*».

Одначе питання про розрізнення має також істотне самостійне значення. Воно порушує проблему, що посідає чільне місце в будь-якому метафізично-вченні, – діалектика єдиного і множинного.

У могилянських курсах трапляються два способи формулювання визначення *distinctio*: перший із них називають позитивним визначенням, а другий – негативним. Позитивне: «*Distinctio est alietas unius ab alio*» («Розрізнення – це відмінність одного від іншого»), а негативне: «*Distinctio est relatio formalis vi cuius unus non est idem cum alio*» («Розрізнення – це формальне відношення, завдяки якому одне не тотожне іншому»)⁴⁵⁷. Обидва визначення, які, по суті, є

⁴⁵⁵ Вживаємо це слово не в повсякденному значенні, що протиставляється людині, а в біологічному, тобто як представника царства тварин.

⁴⁵⁶ Козачинський I, арк. 179.

⁴⁵⁷ Багато хто з могилянських професорів свідомі того, що обидва визначення не можна вважати визначеннями буквально, бо жодне з них не сформульоване згідно з правилами класичного визначення (поділ *definiens*-а на *genus proximum* і *differentia specifica*).

одним визначенням, сформульованим у різні способи, майже дослівно повторюються в багатьох курсах⁴⁵⁸. Щоб краще зрозуміти особливість цього поняття, в курсах наводиться його протилежність. Отже, поняття «*distinctio*» контрадикторне до поняття «*identitas*» (тотожність).

Ще один спосіб осмислення поняття «*distinctio*» – з'ясування відмінності між ним і поняттями, найближчими до нього за значенням. З терміном «*distinctio*» співвідносяться такі терміни: «*differentia*» (видова відмінність), «*diversitas*» (родова відмінність). Однак кожне з них вживається в дещо вужчому значенні. *Differentia* – це відмінність двох понять, що мають спільний *genus proximum*. Наприклад, відношення між людиною й конем чи биком є *differentia*, тому що ці два поняття мають спільний *genus proximum* – *animal* (тварина). Протилежною до *differentia* є *convenientia specifica* (видова єдність). Натомість *diversitas* охоплює ті предмети, що не мають спільного *genus proximum* (камінь, вода, людина), і протилежною до *diversitas* є *convenientia generica*⁴⁵⁹. Не варто плутати його з двома іншими суміжними поняттями: «*divisio*» і «*separatio*». *Divisio* (ділення) протиставляється поняттю *unio* і є розділенням того, що колись було єдиним, наприклад, відділення душі від тіла після смерті, а *separatio* (відокремлення), що насамперед просторово виокремлюється, протиставляється *contiguitas*. Так, скажімо, в людському тілі душа відмінна (*distincta*) від тіла, але не відділена (*separata*) від нього⁴⁶⁰. Отже, на противагу просторово-часовому *divisio* і *separatio*, поняття *distinctio* має передусім метафізичне навантаження.

Особливість розрізнення – те, що для існування його потрібні два сущих (*ens*). Вони можуть бути як реальними, так і розумовими, звідки виникають різні види розрізень, перш за все реальні й розумові. А саме розрізнення – відношення між цими сущими.

Деякі могилянські професори зазначають, що розрізнення є трансцендентальним відношенням⁴⁶¹. Ця думка наскрізна в більшості курсів⁴⁶².

Реальне розрізнення (*distinctio realis*) охоплює відношення між різними сущими, які є насправді, тобто для існування яких не потрібна діяльність нашого розуму – *ens ratum* (справжнє суще).

У могилянських курсах трапляються такі визначення його:

⁴⁵⁸ Яворський, арк. 77; Анонім (ДА/п42), арк. 106 зв.; Поповський, арк. 95 зв.; Чарнуцький 1, арк. 126 зв.; Чарнуцький 2, арк. 35; Волчанський 1, арк. 90; Волчанський 2, арк. 97 зв.; Левицький 1, арк. 140; Малиновський, арк. 106; Левицький 2, арк. 146; Дубневич 1, арк. 331 зв.; Дубневич 2, арк. 130 зв.; Миткевич, арк. 195 зв.; Кулябка 1, арк. 144; Кулябка 2, арк. 146; Козачинський 1, арк. 169; Козачинський 2, арк. 76 зв.

⁴⁵⁹ Яворський, арк. 76; Чарнуцький 2, арк. 35 зв.

⁴⁶⁰ Яворський, арк. 76; Чарнуцький 2, арк. 36.

⁴⁶¹ Про те, що таке трансцендентальне відношення, див. Розділ 3.2.3.

⁴⁶² Яворський, арк. 81 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 112 зв.; Поповський, арк. 102 зв.; Чарнуцький 2, арк. 36; Волчанський 1, арк. 91; Волчанський 2, арк. 99; Левицький 1, арк. 141 зв.; Малиновський, арк. 106 зв.; Левицький 2, арк. 146; Миткевич, арк. 196 зв.; Козачинський 2, арк. 78 зв.

Distinctio realis est a lietas (unius) entis rati ab (alio) ente rato (Реальне розрізнення – це відмінність (одного) справжнього суцього від (іншого) справжнього суцього)⁴⁶³ або Distinctio realis est a lietas unius ab alio nemine cogitante seu ante omnem intellectus operationem (Реальне розрізнення – це відмінність одного від іншого, ніким не осмислене, тобто ще до будь-якої операції розуму)⁴⁶⁴, або Distinctio realis simpliciter seu rigorosa est illa quae nemine cogitante est inter ens ratum seu inter rem et rem (Безвідносне, або строге реальне розрізнення – це незалежне від мислення й таке, що є між справжніми суцими, тобто між річчю й річчю)⁴⁶⁵.

Крім того, реальне розрізнення має деякі ознаки, завдяки яким його можна непомилково відрізнити від інших видів. Усі «синоптичні» курси перелічують такі три ознаки. Перша – це віддільність її членів.

Досить чітко сформульовано першу ознаку реального розрізнення в курсі Стефана Яворського:

Signum distinctionis realis est extremorum separabilitas sive mutua v.g. ut est inter Petrum et Paulum, sive non mutua ut est inter modum et modificatum, inter Deum et creaturas, haec enim non mutuo separantur nam Deus potest esse absque creatura sed non est converso.

Ознакою реального розрізнення є відокремленість членів [розрізнення] чи взаємна, скажімо, як між Петром і Павлом, чи невзаємна, [наприклад], між модусом і модифікованим, між Богом і створінням, адже вони не взаємно розділені, бо Бог може існувати без створіння, але не навпаки⁴⁶⁶.

Дещо коротше формулювання в курсі Христофора Чарнуцького: «Signum distinctionis realis infallibile in rerum natura est separabilitas entitativa quoad existentiam et permanentiam» («Точною ознакою реального розрізнення є сутнісна віддільність щодо існування й незмінності»)⁴⁶⁷. В інших «синоптичних» курсах цю ознаку сформульовано майже так само⁴⁶⁸.

Тож якщо обидва члени розрізнення існують незалежно один від одного, між ними реальне розрізнення. Хоча до цієї ознаки є певні зауваження. Професори визначають два види реального розрізнення: *distinctio realis mutua* (взаємне реальне розрізнення) і *distinctio realis nonmutua* (невзаємне реальне розрізнення). Перше припустиме між двома рівноправними членами. Наприклад, взаємним можна назвати розрізнення між двома різними чоловіками – Петром і Павлом, адже Петро здатний самостійно існувати без Павла, і навпаки. Натомість розрізнення між Богом і Його створіннями також реальне, але невзаємне, оскільки Бог може існувати без створіння, а створіння без

⁴⁶³ Яворський, арк. 83; Анонім (ДА/п42), арк. 114 зв.; Поповський, арк. 104; Піновський, арк. 125; Левицький 2, арк. 148 зв.

⁴⁶⁴ Чарнуцький 1, арк. 139.

⁴⁶⁵ Чарнуцький 2, арк. 40 зв.; Левицький 1, арк. 150 зв.; Малиновський, арк. 106 зв.

⁴⁶⁶ Яворський, арк. 83; Анонім (ДА/п42), арк. 114 зв.; Поповський, арк. 140.

⁴⁶⁷ Чарнуцький 1, арк. 140.

⁴⁶⁸ Піновський, арк. 125; Волчанський 1, арк. 94 зв.; Волчанський 2, арк. 102; Левицький 1, арк. 150 зв.; Малиновський, арк. 106 зв.; Левицький 2, арк. 149; Дубневич 1, арк. 335; Дубневич 2, арк. 138; Миткевич, арк. 197 зв.; Кулябка 1, арк. 159; Кулябка 2, арк. 159 зв.; Козачинський 1, арк. 170; Козачинський 3, арк. 63 зв.

Бога ні. А що перша ознака реального розрізнення не може сповна охопити клас незв'язаних реальних розрізень, виникла потреба формулювати другу ознаку реального розрізнення.

Друга ознака його – відношення між продукуючим (*producens*) і продуктивним (*productus*). Подаємо визначення цієї ознаки, наявне в другому курсі Амвросія Дубневича:

Distinctio realis simpliciter est operatio producentis et producti ita ut illa censeantur esse distincta realiter simpliciter, quorum unum est causa vel principium ac origo alterius.

Реальне безумовне розрізнення – це дія продукуючого і продуктивного, так що ці [останні] вважаються реально безумовно розрізненими, з яких одне є причиною, принципом і джерелом другого⁴⁶⁹.

В інших курсах знаходимо формулювання, що майже дослівно збігаються з наведеним⁴⁷⁰.

Цю ознаку реального розрізнення підтримують усі «синоптичні» курси, крім Малиновського, а відповідно й Миткевича. Платон Малиновський вважає, що вона не характерна для розрізнення переважної більшості реальних суцисх. Наприклад, розрізнення між водою й вогнем, безперечно, реальне, однак не можна назвати ні вогонь творцем води, ні воду – творцем вогню. Подібна ситуація й зі співвідношенням між особами у Святій Трійці: відношення між Сином і Святим Духом реальне, але Святий Дух, згідно з православною теологією, не походить від Сина⁴⁷¹.

Йосиф Волчанський, який ставить перед собою це саме питання (про походження Святого Духа), розв'язує його зовсім інакше. Він вважає, що такий закид з католицького боку ґрунтується на неправильному розумінні ознак реального розрізнення. Між двома суцисми, що співвідносяться як Творець і створіння (продукуючий і продукований), є реальне розрізнення; проте в жодному разі не навпаки – два суцисх, між якими є реальне розрізнення, не обов'язково мають бути пов'язані відношенням Творця і створіння. Наприклад, розрізнення між Петром і Павлом реальне, а втім це не значить, що вони відносяться між собою як батько й син⁴⁷². Подібні аргументи використовує Амвросій Дубневич⁴⁷³. Цікаво те, що в деяких інших курсах, зокрема й у послідовника Волчанського Іларіона Левицького, як один зі зразків застосування ознаки реального розрізнення наведено Святу Трійцю. Іларіон Левицький, посилаючись на «Суму теології» Томи Аквінського, стверджує, що,

⁴⁶⁹ Дубневич 2, арк. 138 зв.

⁴⁷⁰ Яворський, арк. 83 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 115 зв.; Поповський, арк. 104 зв.; Чарнуцький 1, арк. 140 зв.; Чарнуцький 2, арк. 41; Піновський, арк. 125 зв.; Волчанський 1, арк. 94 зв.; Волчанський 2, арк. 102 зв.; Левицький 1, арк. 151 зв.; Левицький 2, арк. 149 зв.; Дубневич 1, арк. 335; Кулябка 1, арк. 159 зв.; Кулябка 2, арк. 160; Козачинський 3, арк. 63.

⁴⁷¹ Малиновський, арк. 107.

⁴⁷² Волчанський 1, арк. 95; Волчанський 2, арк. 103.

⁴⁷³ Дубневич 1, арк. 335–336 зв.

оскільки між Отцем і Сином є відношення Творця і створіння, між ними має бути реальне розрізнення^{474,475}. Такі докази наявні й в інших курсах⁴⁷⁶.

Ще одним теологічним прикладом, який подають могилянські професори, пояснюючи дану ознаку, є розрізнення між хлібом і Христом під час трансубстанціації. На думку деяких професорів КМА, Христос продукує сам себе у євхаристії⁴⁷⁷.

Третя ознака реального розрізнення – підтвердження контрадикторних предикатів для обох членів розрізнення. Стефан Яворський визначає це так: «*Verificatio contradictorium qualiumcunque est signum distinctionis realis universalissimus ut omnibus realiter distinctis competat*» («Підтвердження будь-яких контрадикторних предикатів є найзагальнішою ознакою реального розрізнення і відповідає всім реально розрізненим»)⁴⁷⁸.

Цю ознаку висунуто на підставі того, що в одній речі не можуть поєднуватися взаємовиключні предикати (принцип контрадикції Аристотеля). Тож, відштовхуючись від протилежного, сутності, яким приписують контрадикторні предикати, кардинально різні (*necessaliter realiter distincta*), тобто між ними існує реальне розрізнення. Таку думку підтримують усі «синоптичні» курси⁴⁷⁹.

Однак є певні розбіжності між розумінням цієї ознаки в різних професорів КМА. Дехто з них вважає, що коли говорять про підтвердження контрадикторних предикатів, мають на увазі як предикати першої інтенції (*praedicata primo intentionalia*), або фізичні (*physica*), тобто бути чи не бути (*esse et non esse*), бути продукованим чи не бути (*produci et non produci*) тощо, так і предикати другої інтенції (*praedicata secundo intentionalia*), або логічні (*logica*), тобто *cognosci et non cognosci* (бути пізнаним або не бути пізнаним), *praedicari et non praedicari* (предикуватись і не предикуватися), *subjici et non subjici* (суб'єктивуватись і не суб'єктивуватись) etc⁴⁸⁰. Якщо перекласти сучасною філософською мовою

⁴⁷⁴ *Левицький 1*, арк. 151 зв.

⁴⁷⁵ Безперечно, цей приклад Левицького не спростовує аргументації Волчанського, але постає питання, чому Левицький працює тільки з двома особами Святої Трійці (Отцем і Сином), а не залучає Святого Духа.

⁴⁷⁶ *Чарнуцький 1*, арк. 140 зв.; *Піновський*, арк. 125 зв.

⁴⁷⁷ *Чарнуцький 2*, арк. 41; *Волчанський 1*, арк. 94 зв.; *Волчанський 2*, арк. 102 зв.; *Левицький 1*, арк. 151 зв.; *Дубневич 1*, арк. 335; *Кулябка 1*, арк. 160; *Кулябка 2*, арк. 160 зв.

⁴⁷⁸ *Яворський*, арк. 84.

⁴⁷⁹ *Яворський*, арк. 84; *Анонім (ДА/42)*, арк. 115 зв.; *Поповський*, арк. 105; *Чарнуцький 1*, арк. 141а; *Чарнуцький 2*, арк. 41; *Піновський*, арк. 126; *Волчанський 1*, арк. 95; *Волчанський 2*, арк. 103; *Левицький 1*, арк. 151 зв.; *Малиновський*, арк. 107; *Левицький 2*, арк. 150; *Дубневич 1*, арк. 335 зв.; *Дубневич 2*, арк. 138 зв.; *Миткевич*, арк. 198; *Кулябка 1*, арк. 160; *Кулябка 2*, арк. 160.

⁴⁸⁰ У таких курсах, як *Яворський*, арк. 84; *Анонім (ДА/42)*, арк. 115 зв.; *Поповський*, арк. 105; *Чарнуцький 1*, арк. 142; *Чарнуцький 2*, арк. 41 зв.; *Волчанський 1*, арк. 95; *Левицький 1*, арк. 152; *Левицький 2*, арк. 150, зазначено, що підтвердження контрадикторних предикатів як ознака реального розрізнення стосується тих, що належать до першої інтенції, і тих, що належать до другої. У інших курсах у цьому контексті про предикати першої й другої інтенції не згадують, але в жодному з них цю думку не заперечують.

термін «предикати першої інтенції», то найдоречніше сказати онтологічні, а замість терміна «предикати другої інтенції» – гносеологічні.

Стефан Яворський, Христофор Чарнуцький (*Чарнуцький 2*), Амвросій Дубневич, Сильвестр Кулябка, вважають ознаку про підтвердження контрадикторних предикатів найзагальнішою (*signum universalissimum*) ознакою реального розрізненя.

У другому курсі Йосифа Волчанського, крім трьох наведених ознак реального розрізненя, виокремлено ще одну, на його думку, основну, – це розміщення речей у двох різних супозитах⁴⁸¹.

Крім того, як і в другому курсі Христофора Чарнуцького, тут подано ще одну ознаку реального розрізненя, що, за їхніми словами, випливає з твердження Аристотеля в главі 3 четвертої книги «Метафізики»: «... illa esse idem quae una actione productuntur vel quae eadem corrumpuntur corruptione» («...те є одним, що однією дією продуковано або однією знищено») ^{482,483}. Вони доходять висновку: «...illa esse distincta quae distinctis actionibus producuntur» («...ті є різними, які різними діями продуковані») ⁴⁸⁴. Цю ознаку критикують в обох курсах: зокрема, Христофор Чарнуцький вважає, що вона не є ні загальною, ні безпомилковою (*Signum hoc non est universale nec infallibile*) ⁴⁸⁵; так стверджує і Волчанський ⁴⁸⁶.

Проте в могилянських курсах критикують не тільки наведену ознаку реального розрізненя. Так, Амвросій Дубневич і Сильвестр Кулябка описують п'ять хибних ознак реальної дистинкції, яких допускаються томісти і скотисти. Подаємо це твердження за Сильвестром Кулябкою:

Variant authoreis circa signa distinctionis realis, Thomistae enim et Scoticae docent, signum distinctionis realis esse quintuplex: primum, productionem per diversas actiones; secundum, corruptionem per diversas corruptiones, tertium, existentiam in diversis locis; quartum, existiarum diversitatem; quintum, unionem in diversis subjectis, sed haec omnia signa non subsistunt et sunt falsa.

Відрізняються автори [за поглядами] стосовно ознак реального розрізненя: насамперед томісти і скотисти вчать, що є п'ять ознак реального розрізненя: перша – спродукованість через різні дії, друга – знищення через різні дії, третя – існування в різних місцях, четверта – розрізнене існування та п'ята – існування в різних суб'єктах. Проте ці ознаки недостатні й хибні ⁴⁸⁷.

Це формулювання майже дослівно збігається з поданим у першому курсі Амвросія Дубневича і другому Сильвестра Кулябки ⁴⁸⁸. Усі ознаки згадані професори відкидають.

⁴⁸¹ Волчанський 1, арк. 102.

⁴⁸² На жаль, нам не вдалося знайти даного твердження в тексті Аристотеля.

⁴⁸³ Чарнуцький 2, арк. 42; Волчанський 2, арк. 103 зв.

⁴⁸⁴ Чарнуцький 2, арк. 42.

⁴⁸⁵ Чарнуцький 2, арк. 42.

⁴⁸⁶ Волчанський 1, арк. 103 зв.

⁴⁸⁷ Кулябка 1, арк. 159.

⁴⁸⁸ Дубневич 1, арк. 335; Кулябка 2, арк. 159.

Крім *distinctio realis rigorosa seu simpliciter* (строного реального розрізнення), де розрізняються дві речі, в могилянських філософських курсах викладено ще два види реального розрізнення: *distinctio realis inadaequata* (неадекватне реальне розрізнення) і *distinctio realis modalis* (модальне реальне розрізнення).

Неадекватне реальне розрізнення виникає тоді, коли два члени розрізнення з одного погляду (*secundum quid*) тотожні, а з іншого – різні⁴⁸⁹. Розглядають три види неадекватного реального розрізнення. Перший – коли два реально розрізнені члени можна ідентифікувати завдяки чомусь третьому. З цим розрізненням ми стикаємось у теології – у Святій Трійці: Отець і Син, Син і Святий Дух чи Отець і Святий Дух між собою розрізняються реально, але водночас вони тотожні, бо є особами одного Бога. Таке розрізнення називають *distinctio in tertio*. Другий вид буває під час розрізнення двох частин одного цілого, наприклад, ноги й руки одного тіла. А третій – під час розрізнення цілого й частини, скажімо, цілого тіла й руки, що належить йому⁴⁹⁰.

Особливу увагу приділено саме третьому виді реального неадекватного розрізнення. Усі професори «синоптичних» курсів погоджуються з існуванням неадекватного реального розрізнення між цілим і частиною⁴⁹¹. Це можна пояснити тим, що деякі відомі філософи того часу (такі, як Себастьян Ісквірдо, і, на польських теренах, Ян Хостинський) заперечували цей вид неадекватного розрізнення⁴⁹², тому потрібно було спростувати їхню думку. У цьому пересвідчуємося з такого формулювання в курсі Стефана Яворського: «*Distinctio inadaequata inter includens et inclusum datur a parte rei nemine cogitante. Ita Suares cum ceteris antaesignanis et communiter alii, contra Isquirdo alios paucos recentiores*» («Неадекватне розрізнення між тим, що вміщує, і

⁴⁸⁹ У курсі *Анонім (ДА/н42)* так визначено реальне неадекватне розрізнення: «*Distinctio realis inadaequata est illa, qua enim aliquod secundum quod est identificatum alteri et secundum quod est distinctum ab alio eodem*» (*Анонім (ДА/н42)*, 116). А Сильвестр Піновський дефініціює його так: «*Sit illa, vi cuius unum extramum reale aliqua sui parte identificatur alteri, et aliqua sui parte distinguitur ab eodem*» (*Піновський*, арк. 126 зв.).

⁴⁹⁰ *Чарнуцький 1*, арк. 144; *Чарнуцький 2*, арк. 43 зв.; *Волчанський 1*, арк. 95 зв. – 96; *Волчанський 2*, арк. 104; *Левицький 1*, арк. 154 зв. – 155; *Малиновський*, арк. 108; *Левицький 2*, арк. 152; *Дубневич 1*, арк. 336; *Дубневич 2*, арк. 139 зв.; *Миткевич*, арк. 201 зв.; *Кулябка 1*, арк. 162 зв.; *Кулябка 2*, арк. 163; *Козачинський 1*, арк. 184–184 зв.; *Козачинський 2*, арк. 79.

⁴⁹¹ *Яворський*, арк. 84 зв.; *Анонім (ДА/н42)*, арк. 116; *Поповський*, арк. 106; *Чарнуцький 1*, арк. 144 зв.; *Чарнуцький 2*, арк. 43 зв.; *Піновський*, арк. 126 зв.; *Волчанський 1*, арк. 96; *Волчанський 2*, арк. 104; *Левицький 1*, арк. 155; *Малиновський*, арк. 109 зв.; *Левицький 2*, арк. 152; *Дубневич 1*, арк. 336; *Дубневич 2*, арк. 139 зв.; *Миткевич*, арк. 201 зв.; *Кулябка 1*, арк. 162 зв.; *Кулябка 2*, арк. 163; *Козачинський 1*, арк. 184 зв.; *Козачинський 2*, арк. 79.

⁴⁹² Себастьян Ісквірдо (Sebastián Izquierdo, S.J.) (1601–1681) – відомий сзутський філософ і теолог. Найбільше прославився своїм твором «*Opus theologicum atque philosophicum*» («Теологічний і філософський твір») (1670). Можливо, в ньому Ісквірдо виклав наведені погляди. Нам, на жаль, роботи Ісквірда недоступні. Ян Хостинський (Hosty?ski) (1630–1685) – польський філософ і теолог, викладав у Каліші (1662–1665 і 1666–1669) і теологію в Познані (1669–1677).

вміщеним існує реально, незалежно від мислення. Так [стверджує] Суарес разом з іншими послідовниками та взагалі всі проти Ісквірда й деяких найновіших»⁴⁹³. Подібна думка в курсі Інокентія Поповського⁴⁹⁴. Як бачимо, в цьому разі наші професори, обстоюючи неадекватне реальне розрізнення між цілим і частиною, в основному спиралися на авторитет Франсиска Суареса⁴⁹⁵. Щодо інших видів неадекватного реального розрізнення, то, можливо, їм не приділяють такої уваги через те, що їх вивчали й в інших курсах, зокрема теологічному⁴⁹⁶.

Перед викладом модального реального розрізнення в усіх «синоптичних» могилянських курсах пояснюється, що таке модус. Визначення його майже скрізь збігається: «*Modus est ultima physica actualis determinatio rei indifferentis ad aliquid*»⁴⁹⁷ («Модус – це остання актуальна фізична детермінація речі задля

⁴⁹³ Яворський, арк. 84 зв.

⁴⁹⁴ Поповський, арк. 106.

⁴⁹⁵ Справді, Франсиско Суарес в «Метафізичних диспутаціях» подає вчення про неадекватне реальне розрізнення між цілим і частиною (*Suárez, Francisco. Disputationes Metaphysicae / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Michael Renemann* [Електронний документ]. – (<http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>) – disp. 7, num. 25); воно в основному збігається з викладеним у могилянських курсах.

⁴⁹⁶ Платон Малиновський про перший вид розрізнення: «*[distinctio in tertio] quod detur in Divinis [personis], sserunt acutissimi hujus aevi Theologi Romani Perez, Exparza et alii, quos secuti sunt in docenda hac sententia et sequuntur fere omnes praecipui Theologiae Professores*» (про розрізнення в третьому), яке існує в Божественному, стверджують найвитонченіші римські теологи цього століття: Перес, Експарза та інші, за якими послідували та слідують у навчанні цього питання майже всі значні професори теології (Малиновський, арк. 108).

⁴⁹⁷ У курсі Стефана Яворського модус визначено так: «*Modus proprie sumptum definitive est ultima actualis determinatio physica rei indifferentis ad aliquid*» (Власне модус визначається як остання актуальна фізична детермінація для чогось) (Яворський, арк. 86). Тотожні визначення у низці інших курсів (Анонім (ДА/н42), арк. 117 зв.; Поповський, арк. 108; Чарнуцький 2, арк. 45; Волчанський 1, арк. 97; Волчанський 2, арк. 105; Левицький 1, арк. 158; Левицький 2, арк. 154 зв.).

У першому курсі Христофора Чарнуцького це визначення поширено словами *certum effectu*, тобто не з метою досягти щось, як у попередніх курсах, а заради досягти певного ефекту: «*Modus stricte propre philosophice definitive est ultima actualis physica determinatio rei indifferentis ad aliquem certum effectum*» (Модус власне по-філософському визначається як остання актуальна фізична детермінація речі для якогось певного ефекту) (Чарнуцький 1, арк. 146).

У деяких інших курсах стверджується «задня досягнення чогось позитивного»: «*Modus est ultima physica actualis immediata determinatio rei indifferentis ad aliquod positivum*» (Модус – це остання актуальна безпосередня фізична детермінація речі заради чогось позитивного) (Дубневич 1, арк. 338; Кулябка 1, арк. 169; Кулябка 2, арк. 70 зв.).

У курсі Піновський і Дубневич 2 об'єднано два попередні визначення: «*Modus est ultima physica determinatio rei indifferentis ad aliquod positivum scilicet ad effectum*» (Модус – це остання фізична детермінація речі задля чогось позитивного, тобто ефекту) (Піновський, арк. 128 зв.; Дубневич 2, арк. 143).

Дещо скорочено загальне визначення в курсі Малиновський: «*Modus seu modalis entitas definitive est determinatio ultima actualis physica rei indifferentis*» (Модус, або модальна сутність, визначається як остання актуальна фізична детермінація задля [чогось]) (Малиновський, арк. 108 зв.; Миткевич, арк. 200 зв.).

Тож немає істотних розбіжностей між усіма наведеними визначеннями; вони збігаються з наявними в езуїтських курсах того часу. Так, Томаш Дунін визначає модус так: «*Modus est ultima physica actualis immediata determinatio rei physice indifferentis ad aliquod positivum*» (Модус – це

чогось»). За даними самих могилянських професорів, це визначення походить від Педра Уртада де Мендоси і Франсиска Овіеда⁴⁹⁸. Оскільки досить важко зрозуміти істинну суть поняття «модус», у курсах значну увагу приділено поясненню його і відкиданню тих конотацій, які не зовсім відповідають цьому контекстові. Отже, модус – це категорія, яка за онтологічним статусом посідає проміжне місце між категоріями «субстанція» й «акцидент». Йосиф Волчанський у своєму другому курсі пояснює: «Per modum hoc loco intelligemus ens tale quod habet quidem propriam essentialiam et existentiam ita tamen debilem et affixam alteri enti ut sine illo ne divinitus existere possit» («Під модусом тут розуміємо те, що має власну сутність і буття, але слабке й пов'язане з іншим сущим, без чого навіть з Божої волі не може існувати»)⁴⁹⁹. Поняття модусу насамперед потрібне, щоб пояснити, як влаштована людина. Людина – це модус, який складається з двох окремих субстанцій: тіла й душі, що можуть існувати окремо, проте людина без тіла й душі існувати не може⁵⁰⁰. Модус – одне з ключових понять суаресіанської філософії, на якому ґрунтується передусім антропологія й метафізика Франсиска Суареса, хоча воно також дуже важливе для розв'язання теологічних проблем. Як зазначає Платон Малиновський, поняття модусу конче потрібне в поясненні таїнства Божого втілення⁵⁰¹.

А що це питання важливе для могилянських професорів, свідчить той факт, що майже в усіх курсах окремим пунктом постульовано існування модусів⁵⁰². Незважаючи на те, що вони одноставно підтверджують наявність модусів, другим пунктом постульовано існування модального розрізнення. На їхню думку, модальне розрізнення мало б бути, навіть якби заперечувалися самі модуси⁵⁰³. Крім того, основна властивість модального розрізнення – те, що воно ні більше, ні менше від розрізнення реального (*non minor neque major distinctionis realis*), тобто абсолютно еквівалентне йому⁵⁰⁴.

остання актуальна безпосередня фізична детермінація речі задля чогось позитивного) ([Dunin, Tomasz]. *Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб 112п/65, арк. 101).

⁴⁹⁸ Чарнуцький 1, арк. 146.

⁴⁹⁹ Волчанський 2, арк. 105.

⁵⁰⁰ Чарнуцький 1, арк. 146.

⁵⁰¹ Малиновський, арк. 108 зв.

⁵⁰² Яворський, арк. 86 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 118; Поповський, арк. 108 зв.; Чарнуцький 1, арк. 147 зв.; Чарнуцький 2, арк. 46; Піновський, арк. 130; Волчанський 1, арк. 97 зв.; Волчанський 2, арк. 105 зв.; Левицький 1, арк. 159; Малиновський, арк. 110; Левицький 2, арк. 154 зв.; Дубневич 1, арк. 338 зв.; Дубневич 2, арк. 144; Миткевич, арк. 202; Кулябка 1, арк. 171; Кулябка 2, арк. 172 зв.; Козачинський 1, арк. 186 зв.; Козачинський 2, арк. 80 зв.

⁵⁰³ Яворський, арк. 87; Анонім (ДА/п42), арк. 119; Поповський, арк. 110; Чарнуцький 1, арк. 150; Чарнуцький 2, арк. 46 зв.; Піновський, арк. 130; Волчанський 1, арк. 97 зв.; Волчанський 2, арк. 105 зв.; Левицький 1, арк. 160; Малиновський, арк. 110; Левицький 2, арк. 155; Дубневич 1, арк. 338 зв.; Дубневич 2, арк. 146; Миткевич, арк. 203; Кулябка 1, арк. 174; Кулябка 2, арк. 175 зв.; Козачинський 1, арк. 188 зв.; Козачинський 2, арк. 81 зв.

⁵⁰⁴ Кроковський 1, с. 693; Яворський, арк. 88; Анонім (ДА/п42), арк. 119 зв.; Поповський, арк. 110; Чарнуцький 1, арк. 150; Чарнуцький 2, арк. 46 зв.; Піновський, арк. 132; Волчанський 1,

Модальні розрізнення, що були одним з основних понять суаресіанської філософії, не сприймали представники інших філософських течій. Скажимо, томіст Ансельм Шелл пише: «Non datur distinctio modalis Recentiorum. Est contra RR («Не існує модального розрізнення найновіших. Це проти RR [найновіших]»)^{505,506}). Модальне розрізнення відкидають і скотисти, наприклад, Бартоломео Мастріо^{507,508}.

Модальним реальним розрізненням вичерпується перелік усіх різновидів реального розрізнення. Перш ніж пояснювати розумове розрізнення, могилянські професори характеризують два проміжні види розрізнення, що не належать ні до реальних, ні до розумових. Це, насамперед, *distinctio formalis ex natura rei* (формальне розрізнення з природи речей), яке обстоє скотистична школа, і *distinctio virtualis intrinseca* (внутрішнє віртуальне розрізнення), характерне для томістів.

Формальне розрізнення з природи речей впливає з метафізичної концепції Йоана Дунса Скота, згідно з якою основним принципом індивідуалізації є форма. Кожен індивід має велику кількість різних форм, що відповідають його метафізичним ступеням, а єдиною формою, притаманною лише цьому індивіду, є оцейність (*haecceitas*). Оскільки в кожному індивідуумі розрізняють саме форми, метафізичні ступені, відштовхуючись від даної концепції, розрізняються формально. А що такі форми притаманні цьому індивіду, виходячи з його природи, то таке розрізнення також називається «з природи речей» (*ex natura rei*). Могилянські професори не погоджуються з такою концепцією, вони заперечують можливість і формального розрізнення між метафізичними ступенями, і формального розрізнення взагалі⁵⁰⁹.

арк. 97 зв.; *Левицький 1*, арк. 160 зв.; *Малиновський*, арк. 110 зв.; *Левицький 2*, арк. 155 зв.; *Дубневич 1*, арк. 338 зв.; *Дубневич 2*, арк. 146 зв.; *Миткевич*, арк. 203; *Куляба 1*, арк. 174; *Куляба 2*, арк. 175 зв.; *Козачинський 1*, арк. 188 зв.; *Козачинський 2*, арк. 81 зв.

⁵⁰⁵ *Schell Anselmus Cursus philosophiae aristotelico-thomisticae abbreviatus. – Augustae Vindelicorum, 1737. – Pars I. Complectens tractatum praemilinare in Logicam Parvam seu Summulas et quinque Tractatus in Logicam Magnam. – P. 524 (121).*

⁵⁰⁶ Цікаво, що всюди, де Ансельм Шелл пише про якісь ідеї, що належать *recentiores* (це він найчастіше скорочує як RR, на відміну від абрєвіатури TT, під якою має на увазі томістів), помічаємо ідеї єзуїтської філософської школи. Здається, що таке вживання слова *recentiores* було притаманне не лише Шеллові. У могилянських курсах часто знаходимо тези, в яких немає посилань на імена конкретних філософів, а лише стверджує: «*Ita recentiores*» (Так [стверджують] найновіші). У такому самому значенні вживають це поняття й деякі єзуїти (*Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga. – Lugduni, 1663. – P. 108*).

⁵⁰⁷ *Mastirus Bartolomeus O.F.M. Con. Disputationes in Organo Aristotelis Quibus ab Adversentibus tum veterum tum recentiorum jaculis Scoti Logica Vindicatur A PP. Bartolomeo Mastro Mendulensi et Bonaventura Belluto Cantanerum S. Theologicae Doctoribus et in Augusto Sancti Antonii Min. Con. Patavino Collegio Recentibus. – Venetiis, 1639. – P. 230.*

⁵⁰⁸ Бартоломео Мастрі згадує таких прихильників модального розрізнення, як Педро Фонсека і Франсиско Суарес, яких називає «*recentiores thomistae*» (найновішими томістами) чи «*neoterici seu neutrales*» (нові, або нейтральні) (*Mastirus Bartolomeus O.F.M. Con. Disputationes in Organo Aristotelis... – Logica. – Venetiis, 1639. – P. 230*).

⁵⁰⁹ *Яворський*, арк. 88 зв.; *Анонім (ДА/n42)*, арк. 121; *Поповський*, арк. 111; *Чарнуцький 1*, арк. 153; *Чарнуцький 2*, арк. 50; *Піновський*, арк. 135 зв.; *Волчанський 1*, арк. 100; *Волчанський 2*,

Розв'язання проблеми віртуального розрізнення залежить від того, яку позицію обстоював той чи той автор щодо вирішення проблеми універсалій. У «синоптичних» курсах немає одностайної думки – їх поділено на дві групи. До першої належить більшість «синоптичних» курсів (*Яворський, Анонім (ДА/п42), Поповський, Чарнуцький 1, Піновський, Волчанський 1, Волчанський 2, Малиновський, Дубневич 1, Дубневич 2, Миткевич, Кулябка 1, Кулябка 2*, а також *Козачинський 1 і Козачинський 2*, у яких розв'язують проблему універсалій за допомогою теорії про *praecisio formalis*. Друга група, менш численна, охоплює всього три курси – *Чарнуцький 2, Левицький 1 і Левицький 2* – і визначає, що для існування універсалій потрібне *praecisio objectiva*. Для зручності будемо називати першу групу формалістами, а другу – об'єктивістами⁵¹⁰. Вирішення об'єктивістів лише на перший погляд дуже подібне до формалістського, насправді вони по-різному вживають терміни, а їхня позиція цілком протилежна формалістській. Насамперед ми висвітлюємо позицію більшості могилянських курсів, тобто формалістів, а потім покажемо, чим різниться позиція об'єктивістів.

Віртуальне розрізнення найменше відповідає самому поняттю «розрізнення» з-поміж усіх інших видів. Стефан Яворський пише: «*Distinctio virtualis absolute et rigorose loquendo non est distinctio, quia non est alietas, quam consequitur negatio identitatis, sed solum est aequivalentia distinctis*» («Віртуальне розрізнення, абсолютно або відверто кажучи, не є розрізненням, тому що не є іншністю, з якої випливає заперечення ідентичності, а лише еквівалентністю різних») ⁵¹¹. Він подає таке визначення віртуального розрізнення: «*Distinctio virtualis ut sic est aequivalentia unius ejusdemque entitatis ad plura seorsim reperibilia*» («Віртуальне розрізнення як таке є еквівалентністю тієї самої сутності, що її можна знайти в багатьох різних») ^{512,513}. Зважаючи на це, поняття «віртуальне розрізнення» може вживатися в різних значеннях. Так, віртуальним розрізненням є *distinctio in causando* – коли дві різні речі мають спільну причину, або *distinctio in representando* – коли одна річ репрезентує дві інші й т.д. Усі ці види вважаються *distinctio virtualis extrinseca* (зовнішнім віртуальним розрізненням) ⁵¹⁴. Особливість цього виду полягає в тому, що бе-

арк. 107 зв.; *Левицький 1*, арк. 165 зв.; *Малиновський*, арк. 118; *Левицький 2*, арк. 163 зв.; *Дубневич 1*, арк. 339 зв.; *Дубневич 2*, арк. 161 зв.; *Калиновський*, арк. 90; *Миткевич*, арк. 213 зв.; *Кулябка 1*, арк. 177; *Кулябка 2*, арк. 178 зв.; *Козачинський 1*, арк. 179; *Козачинський 2*, арк. 85 зв.; *Козачинський 3*, арк. 65 зв.

⁵¹⁰ Термін «об'єктивісти» часто використовується в філософських курсах КМА. Так називають прихильників «*praecisio objectiva*» їхні противники (*Яворський*). Термін «формалісти» створено за аналогією до терміна «об'єктивісти», його ми не знаходили в курсах, можливо, тому що прибічників «*praecisio formalis*» більше.

⁵¹¹ *Яворський*, арк. 94.

⁵¹² *Яворський*, арк. 94.

⁵¹³ Це визначення майже дослівно повторено в усіх інших курсах.

⁵¹⁴ Зовнішнє віртуальне розрізнення визначається як «*Alia est extrinseca, estque aequivalentia unius ejusdemque simplicis entitatis pluribus rebus distinctis a parte rei in ordine ad aliquod*

руться до уваги дві окремі речі, які мають щось спільне тільки завдяки третій речі. Так, наприклад, якщо розглянути розрізнення між братами Петром і Павлом, то, оскільки вони – дві реально різні особи, між ними є *distinctio realis*; оскільки в них наявне спільне, тобто батьки, між ними є *distinctio virtualis extrinseca in causando*. Протилежний вид віртуального розрізнення – *distinctio virtualis intrinseca* (внутрішнє віртуальне розрізнення)⁵¹⁵. На відміну від зовнішнього віртуального розрізнення, тут ідеться про одну річ, але розрізняються її ознаки. Між ними спільне те, що вони належать до однієї речі, а відмінне – те, що для них можна використати контрадикторні предикати. Це розрізнення використовують, щоб установити відношення між особами в Святій Трійці. Так, між Отцем і Сином є *distinctio realis* як між різними особами; якщо їх сприймати як одного Бога, то між ними є *distinctio virtualis intrinseca*, адже для різних осіб підтверджуються контрадикторні предикати. Так, щодо Отця підтверджується предикат *generat* (породжує), а щодо Сина – *non generat* (не породжує); так само щодо Отця підтверджується предикат *non generatur* (не породжений), щодо Сина – *generatur* (породжений).

Відповідно до цього *distinctio virtualis intrinseca* поділяється на дві категорії: якщо предикати *реально* притаманні кожному з членів розрізнення, то таке розрізнення називається *distinctio virtualis intrinseca in ordine ad verificanda praedicata contradictoria primointentionalia seu physica* (віртуальним розрізненням через підтвердження предикатів першої інтенції, тобто фізичних). Якщо йдеться про предикати, які підтверджуються тільки в суб'єкті пізнання в процесі пізнання певної речі, таке розрізнення має назву *distinctio virtualis intrinseca in ordine ad verificanda praedicata contradictoria secundointentionalia seu logica* (віртуальне розрізнення через підтвердження контрадикторних предикатів другої інтенції, тобто логічних). Перший вид розрізнення (коли йдеться про предикати першої інтенції) застосовують тільки для розрізнення осіб у Святій Трійці. Другий вид широко використовують томісти й усі інші прихильники *praecisio objectiva*, щоб пояснити розрізнення між метафізичними ступенями. Відповідно і перший, і другий види цього розрізнення заперечують могилянські професори, які підтримують *distinctio formalis*. Отже, формалісти не піддають сумніву достовірність *distinctio virtualis extrinseca*, натомість заперечують існування *distinctio virtualis intrinseca* стосовно створених речей (*in creatis*) як *in ordine ad verificanda praedicata contradictoria primo intentionalia*, так і *in ordine ad verificanda praedicata contradictoria secundo intentionalia*.

praestandum extrinsecum v.g. ad producendos aliquos effectus quos non nisi distincta entia producuntur» (Яворський, арк. 94).

⁵¹⁵ Визначення внутрішнього віртуального розрізнення звучить так: «*Alia distinctio virtualis intrinseca estque aequivalentia unius indivisibilis entitatis pluribus perfectionibus seorsim reperibilis in ordine ad salvanda contradictoria de eodem realiter objecto. Cum enim praedicata contradictoria non soleant verificari nisi de rebus distinctis realibus»* (Яворський, арк. 94).

В об'єктивістських курсах ситуація, на перший погляд, абсолютно ідентична: їхні автори також приймають *distinctio virtualis extinseca* і заперечують *distinctio virtualis intinseca*. Одначе між ними є ключова відмінність: підтвердження контрадикторних предикатів другої інтенції, тобто логічних, у цих курсах вважають не *distinctio virtualis intrinseca*, а *distinctio virtualis extinseca*. Отже, основною між формалістами й об'єктивістами є відмінність у ставленні до цього виду розрізнення. Щоб зрозуміти аргументи обох сторін, мусимо насамперед з'ясувати, в якій спосіб могилянські професори розв'язували проблему розрізнення метафізичних ступенів. А для цього проаналізуємо ще один вид розрізнення – *distinctio rationis* (розумове розрізнення).

Про цей вид розрізнення говоримо тоді, коли йдеться про те, що в реальності існує як одне ціле, а в нашому сприйнятті – розрізнене⁵¹⁶. Ключова відмінність розумового розрізнення від реального полягає у тому, що два розрізнявані елементи існують лише в нашому розумі, а не в реальності. Розумове розрізнення поділяється на два види: *distinctio rationis ratiocinantis* і *disitinctio rationis ratiocinatae*. Як бачимо, в першому розум перебуває в активному стані раціонізування, а в другому він піддається раціонізуванню з боку чогось іншого⁵¹⁷. У могилянських курсах основна відмінність цих двох понять полягає в тому, що *distinctio rationis ratiocinantis* є розрізненням, яке існує тільки в нашому розумі (*sine fundamento in re*), натомість *distinctio rationis ratiocinatae* завдяки певним обставинам існує в реальності (*cum fundamento in re*)⁵¹⁸. *Distinctio rationis ratiocinantis* можна виявити насамперед

⁵¹⁶ У могилянських курсах розумове розрізнення здебільшого визначають так: «Distinctio rationis est cum una eademque res diversis modo distinctis actibus cognoscitur» (Розумове розрізнення є тоді, коли ту саму річ у різні способи можна пізнати через відмінні акти) (Яворський, арк. 104 зв.) або «Distinctio rationis definitivae est actus seu cognitio intellectus, per quam res se una et simplicissima repraesentatur adinstar plurium» (Розумове розрізнення визначається як дія або пізнання розуму, через яке річ, у собі одна й проста, репрезентується багатьма) (Чарнуцький 1, арк. 166 зв.). Майже в усіх інших курсах визначення розумового розрізнення практично збігається з попередніми (Анонім (ДА/п42), арк. 141; Поповський, арк. 127; Чарнуцький 2, арк. 55 зв.; Піновський, арк. 142 зв.; Волчанський 1, арк. 109; Волчанський 2, арк. 115; Левицький 1, арк. 174 зв.; Малиновський, арк. 128; Левицький 2, арк. 166; Дубневич 2, арк. 147 зв.; Миткевич, арк. 229).

⁵¹⁷ Термін «ratiocinatio» Світлана Неретіна тлумачить так: «Ratiocinatio (reasoning, ratiocination) – разумение, логическое рассуждение с использованием силлогизмов; промежуточное знание, получаемое путем продвижения от постижения одной вещи к другой, в завершение предполагающее познание истины; исследование причины вещи» (Неретина С.С. Латинско-русский словарь философских терминов [Електронний документ]. – (<http://antology.rchgi.spb.ru/slovar/diction.html>)).

⁵¹⁸ Ось як пояснює ці два види розумового розрізнення Стефан Яворський: «Prima distinctio rationis ratiocinatae est cum unum idemque objectum cum omnibus formalitatibus simul identificatis cognoscitur diversis realiter conceptibus per ordine ad diversa realiter connotata extrinseca seu objecta indirecta et in obliquo. Et sic distiguatur gradus metaphysici in uno individuo. Vocatur autem haec distinctio rationis racionatae, quia est cum fundamento in re. Ipsa nempe connotata quae dantur in obliquo cognita, sunt fundamentum talis distinctionis. Vocatur etiam aliter distinctio virtualis extrinsecum, quia scilicet fundatur in aequivalentia unius ejusdemque realiter entitatis in ordine ad

між двома членами визначення (*definiens* і *definiendum*)⁵¹⁹. Наприклад, у визначенні «Людина – це розумна жива істота» («*Homo est animal rationale*») поняття «людина» (*homo*) і «розумна тварина» (*animal rationale*) еквівалентні (мають однаковий обсяг і зміст), однак їх можна розрізнити й саме завдяки цьому можливе будь-яке визначення.

В основному *distinctio rationis ratiocinatae* застосовують для розрізнення метафізичних ступенів в одному індивіді. Коли в одному індивіді, наприклад, Петрі, розрізняється розумовість (*rationalitas*) і тваринність (*animalitas*), то ці два предикати розрізняються суто в розумі, проте не є чистими витворами його; вони базуються на реальній властивості речі, до якої належать. Цей момент дуже важливий, оскільки проливає світло на те, як у КМА розв'язували проблему універсалій. З тим, що метафізичні ступені розрізняються завдяки *distinctio rationis ratiocinatae*, погоджуються майже всі могилянські професори цього періоду⁵²⁰. Однак на цьому досить важливому аспекті в могилянських курсах не зосереджено особливу увагу. Найчастіше його не виокремлювали як тезу; навіть більше, в деяких курсах, як-от: *Чарнуцький 1*, *Малиновський*, *Козачинський 2*, ніде про це не пишеться експліцитно. Про те, що ці автори підтримують *distinctio rationis ratiocinatae* для розрізнення метафізичних ступенів, можна здогадатися лише з прикладів, якими супроводяться пояснення. На нашу думку, брак уваги мотивовано тим, що це твердження було загальноприйнятим і ніхто ні в могилянських колах, ні в колах, з якими контактували професори КМА, не піддавав його

aliquod extrinsecum scilicet ad praestandos plures effectus, quos nonnisi entia seorsim sumpta producuntur quorum aequivalentiam supra admisimus.

Secunda distinctio est rationis ratiocinantis per quam una eadem res diversis conceptibus apprehenditur per ordine ad talia connotata quae non sunt distincta ab ipsa rei et ipsis actibus intellectus seu quae fit per diversas cognitiones diversimode res repraesentantes sine cognitione ullius objecti indirecti seu connotati distincti. Sic distinguitur definitio a definito, subjectum a praedicato». (Перше розрізнення *rationis ratiocinatae* є тоді, коли сприймається один і той самий об'єкт разом зі всіма формальностями через реально різні концепти відповідно до різних зовнішніх конотацій або побічно і через опосередковані об'єкти. У такий спосіб розрізняються метафізичні ступені в одному індивідумі. Це розрізнення називають *rationis ratiocinatae*, оскільки воно має підстави в реальності. А самі конотації, які існують як побічно пізнавані, є підставою для такого розрізнення. Крім того, це розрізнення називають віртуальним зовнішнім, адже воно реально базується на еквівалентності однієї і тій самій речі відповідно до чогось зовнішнього, тобто для чинення багатьох дій, які можуть продукувати лиш окремі сутності, чию еквівалентність ми припустили вище.

Друге розрізнення – *rationis ratiocinantis* – те, через яке одна й та сама річ сприймається через такі конотати, які не відрізняються від самої речі і від дій розуму. Вона виникає через різні види пізнання, по-різному репрезентується річ, без пізнання іншого опосередкованого об'єкта або відмінної конотації. Так розрізняються визначення і визначуване та суб'єкт і предикат) (*Яворський*, арк. 105).

⁵¹⁹ У могилянських курсах деколи вживається поняття «definitio» замість «definiens» і «definitum» замість «definiendum».

⁵²⁰ *Яворський*, арк. 105; *Анонім (ДА/н42)*, арк. 141; *Поповський*, арк. 127; *Чарнуцький 1*, арк. 57; *Піновський*, арк. 143; *Волчанський 1*, арк. 109 зв.; *Волчанський 2*, арк. 116; *Левіцький 1*, арк. 174; *Левіцький 2*, арк. 166 зв.; *Дубневич 1*, арк. 345; *Дубневич 2*, арк. 158 зв.; *Кулябка 1*, арк. 198; *Кулябка 2*, арк. 192; *Козачинський 1*, арк. 193.

сумніву серйозно⁵²¹. З іншого боку, версія, що метафізичні ступені існують тільки в нашому розумі, хоч і мають передумови в реальності, не дає нам ніякої інформації про специфіку цих ступенів і способів пізнання їх. Саме це питання є об'єктом особливої уваги у філософських курсах КМА кінця XVII – початку XVIII ст.

Як ми вже зазначали, «синоптичні» курси поділяють на дві категорії. До першої можна віднести курси, автори яких переконані, що метафізичні ступені пізнаються через *praecisio formalis*; до другої – ті, автори яких є прихильниками концепції *praecisio objectiva*. Те, як обидві категорії відповідають на питання про *praecisio*, походження універсалій, впливає на їхнє ставлення до *distinctio virtualis*.

Щоб пояснити ці два *praecisiones*, варто з'ясувати значення самого поняття «*praecisio*». Іменник «*praecisio*» походить від дієслова «*praescindere*» – відділяти. У цьому разі *praecisio* є актом, в якому наш розум відділяє від конкретної речі метафізичні ступені.

Відмінність між *praecisio formalis* і *praecisio objectiva* полягає в тому, що, згідно з *praecisio formalis*, розум, пізнаючи певний предмет, пізнає всі його ознаки (*formalitates*), потім викладає їх у порядку, потрібному для виділення певного метафізичного ступеня, тобто абстрагується від ознак одного роду і виокремлює ознаки іншого. Так, наприклад, у судженні «Петро є людина» ми виділяємо тільки ті ознаки, що властиві конкретному Петрові, показують його людськість. Коли кажемо «Петро є жива істота», виділяємо лише ознаки, притаманні йому як живій істоті. Особливість цієї *praecisio* в тому, що метафізичні ступені виникають не на первинному рівні сприйняття об'єкта, а пізніше, в акті (*in actu*) розуму.

Praecisio objectiva функціонує по-іншому: у момент пізнання наш розум осягає тільки важливі для даного метафізичного ступеня властивості об'єкта й нехтує другорядними. Відмінність цієї *praecisio* від попередньої полягає в тому, що виокремлюються метафізичні ступені на первинному рівні пізнання, коли наш розум ще дотичний до об'єкта (*in objecto*). Наприклад, Христосфор Чарнуцький так пояснює це:

Praecisio formalis seu ex parte actus est cognitio talis per quam intellectus attingit objectum secundum omnes formalitates quas in se continet cum ordine ad haec connotata et non cum ordine ad alia. Et sic VG eadem omnino entitas hominis, vel totum ex parte objecti concipitur in homine dum concipitur animal et idem totum concipitur in eodem homine dum concipitur rationale. Atque his singulis conceptibus attingitur et cognoscitur homo et animal rationale in eodem homine distinguitur solum ex parte actus, nulla autem ratione distinguitur ex parte objecti.

Praecisio vero objectiva seu ex parte objecti est illa cognitio per quam intellectus attingit objectum ita secundum unam formalitatem ita ut nullo modo attingat idem objectum ex

⁵²¹ Хоча дехто з видатних єзуїтських філософів висловлюється про недоречність поділу розумового розрізнення на два види (*distinctio rationi rationatae i distinctio rationis rationantis*). Таку думку обстоює Педро Уртадо де Мендоса (*Hurtado de Mendoza Petrus Universa philosophia... – Lugduni, 1624. – P. 1143*).

parte objecti secundum aliam vel alias formalitates ipsi realiter identificatas.

Формальна прецизія, або [прецизія] з боку акту [пізнання], – таке пізнання, в якому інтелект осягає всі ознаки (formalitates), що їх містить об'єкт, відповідно до порядку одних конотацій, а не інших. Так, щодо людської істоти, коли її сприймають як «живу істоту» (*animal*), з боку об'єкта (*ex parte objecti*) сприймається людина, так само, коли сприймається «розумна», сприймається повністю людина. І ці окремі концепти «людина» і «розумна жива істота» в одній людині розрізняються лише з боку акту [пізнання], аж ніяк не з боку об'єкта [пізнання].

Об'єктивна прецизія, або [прецизія] з боку об'єкта – таке пізнання, під час якого інтелект сприймає об'єкт відповідно до однієї ознаки, і ніяк не сприймає відповідно до іншої ознаки або ознак у тому самому об'єкті, реально ідентичних у ньому⁵²².

Один із закидів формалістів прибічникам цієї теорії зводиться до того, що такий спосіб пізнання порушує принцип контрадикції, коли, скажімо, пізнаючи Петра, пізнають його *animalitas*, але водночас не пізнають його *vivens*. Так ми пізнаємо й не пізнаємо водночас, що виразно суперечить Аристотелевому закону.

Натомість об'єктивісти запевняють: вадою *praecisio formalis* є те, що дана *praecisio* відірвана від об'єкта, тут розум виявляє своєрідний волюнтаризм під час визначення метафізичних ступенів, і така позиція ближча до номіналізму.

Як уже зазначалося, більшість могилянських професорів надає перевагу *praecisio formalis*⁵²³. Ці самі курси однозначно відкидають *praecisio objectiva*⁵²⁴.

До формалістичних належить і перший курс Христофора Чарнуцького. Натомість у своєму другому курсі він різко змінює позицію, як і в першому курсі, стверджує, що *praecisio objectiva* існує, проте вона не достатня для розрізнення метафізичних ступенів⁵²⁵. На його думку, щоб розрізнити метафізичні ступені потрібна *praecisio objectiva*. Христофор Чарнуцький уважає, що цю позицію обстоюють насамперед томісти і скотисти, а також такі відомі філософи, як Васкес, Грандо, Альбертінус, Комптонус і кардинал де Луго⁵²⁶, на протигагу іншим відомим філософам (*Palavicinus, Magnus Suares, Valentia, Hurtadus, Oviedo, Arriaga, Peres, Esparsa*)⁵²⁷. Такої самої думки й Іларіон Левицький^{528,529}.

⁵²² Чарнуцький 1, арк. 169.

⁵²³ Яворський, арк. 106; Анонім (ДА/п42), арк. 143; Поповський, арк. 128 зв.; Чарнуцький 1, арк. 189 зв.; Піновський, арк. 149; Волчанський 1, арк. 110 зв.; Волчанський 2, арк. 116; Малиновський, арк. 136; Дубневич 1, арк. 345 зв.; Дубневич 2, арк. 159; Миткевич, арк. 240 зв.; Кулябка 1, арк. 200 зв.; Кулябка 2, арк. 194; Козачинський 1, арк. 201; Козачинський 2, арк. 84 зв.

⁵²⁴ Яворський, арк. 98; Анонім (ДА/п42), арк. 134 зв.; Поповський, арк. 121; Чарнуцький 1, арк. 169; Піновський, арк. 144; Волчанський 1, арк. 105 зв.; Волчанський 2, арк. 113; Малиновський, арк. 131; Дубневич 1, арк. 342 зв.; Дубневич 2, арк. 152; Миткевич, арк. 233; Кулябка 1, арк. 187 зв.; Кулябка 2, арк. 184 зв.; Козачинський 1, арк. 195; Козачинський 2, арк. 84.

⁵²⁵ Чарнуцький 2, арк. 56 зв.

⁵²⁶ Чарнуцький 2, арк. 57.

⁵²⁷ Чарнуцький 2, арк. 57.

⁵²⁸ Левицький 1, арк. 176 і 178 зв. та Левицький 2, арк. 175 і 177 зв.

⁵²⁹ Про текстуальну подібність цих курсів ішлося у попередньому розділі.

Розв'язання проблеми розрізнення метафізичних ступенів важливе також тому, що воно практично повторюється у розкритті проблеми універсалій. Найдоречніше викласти, як могилянські професори розв'язували цю проблему. Проте спершу варто зупинитися на питанні, що професори КМА розуміли під поняттям універсалії.

У найширшому розумінні універсалії (*universale* – загальне)⁵³⁰ – це те, що є одним і водночас стосується багатьох. У могилянських курсах виокремлюють різні види універсалій: *universale in essendo* (загальне в бутті) – коли щось одне є водночас множинним, *universale in praedicando* (загальне у предикванні) – одне предикуються до багатьох, *universale in repraesentando* (загальне в репрезентації) – одне репрезентує багатьох, *universale in causando* (загальне у спричиненні) – одне є причиною багатьох, *universale in significando* (загальне в позначенні) – одне позначає багатьох тощо.

Професори КМА наводять різну кількість видів універсалій. Особливу увагу в кожному з курсів вони приділяють *universale in essendo* й *universale in praedicando*. Крім того, можуть подавати: *universale in repraesentando* (у представленні), *universale in causando* (у спричиненні), *universale in inferendo* (у висновуванні), *universale in obligando* (в зобов'язанні), *universale in significando* (в позначенні), *universale in enuntiando* (у висловлюванні). Через розмитість критеріїв, за якими утворюються універсалії, цей список можна продовжувати. Очевидно, професори КМА були свідомі цього, тому згаданий перелік слід сприймати радше як ілюстрацію багатозначності або аналогічності терміна «універсалія», а не як поділ (*divisio*) цього терміна, що претендує на вичерпність. Тому немає нічого дивного в тому, що в кожному курсі наводиться різна кількість універсалій⁵³¹.

З-поміж усіх видів універсалій особливу увагу в філософських курсах КМА приділено *universale in essendo* й *in praedicando*. Тому основне визначення універсалії, що його запропонували могилянські професори, звучить

⁵³⁰ У нашій філософській традиції найпоширеніший у контексті проблеми загальних понять – термін «універсалії», що зазвичай уживається тільки в множині. Це дуже незручно, тому що в латинській термінології поняття «*universale*» – це прикметник середнього роду однини. Щоб уникнути непорозумінь під час перекладу, ми застосовуватимемо замість латинського «*universale*» український прикметник «загальне», а в тексті посилуговуватимемося терміном «універсалія», живляючи його як в однині, так і в множині.

⁵³¹ Так, натрапляємо на *universale in repraesentando, in causando, in inferendo et in obligando* (Яворський, арк. 107 зв.; Анонім (ДА/н42), арк. 145); *universale in repraesentando, causando, inferendo, significando* (Половський, арк. 130); *universale in significando* (Чарнуцький 1, арк. 184–184 зв.); *causando et repraesentando* (Чарнуцький 2, арк. 63 зв.); *universale in causando, significando, repraesentando et enunciando* (Піновський, арк. 152); *causando, repraesentando et significando* (Волчанський 1, арк. 113; Волчанський 2, арк. 117 зв.; Левицький 2, арк. 99 зв. – 100; Калиновський, арк. 82 зв.; Козачинський 3, арк. 68); *significando et repraesentando* (Левицький 1, арк. 188); *causando, repraesentando, sinificando et enuntiando* (Малиновський, арк. 137 зв.; Муткевич, арк. 242 зв.); *causando, recipiendo, repraesentando, significando* (Дубневич 1, арк. 347; Кулябка 1, арк. 205; Кулябка 2, арк. 200–200 зв.); *causando, repraesentando, sigificando, inferendo, constituendo* (Дубневич 2, арк. 168 зв.; Козачинський 1, арк. 203; Козачинський 2, арк. 88 зв.).

так: «*Universale est id quod est aptum esse in multis et praedicari de multis*» («Універсалія – це те, що здатне бути в багатьох і предикуватися до багатьох») ⁵³². Розуміння універсального як такого, що є в багатьох, походить від Аристотеля. В 7 книзі «Метафізики» (розділ 13, текст 45) наявне визначення універсального: «...*hoc enim dicitur uniuersale quod pluribus inesse natum est*» (переклад Моєрбека) («...те справді називається універсальним, що створене, щоб бути в багатьох») (1038b).

Отже, ключове в розділі «De universalibus» курсів логіки КМА питання про те, чи є загальні поняття в природі та в який спосіб ми пізнаємо їх.

Більшість професорів погоджується з думкою, що універсалії існують *in essendo*, тобто не тільки в нашому мисленні, а й у бутті ⁵³³. Проте це аж ніяк не означає, що могилянські професори зайняли реалістичну позицію. У деяких курсах зроблено таке уточнення: «*Ante omnem operationem intellectus universale formaliter sumptum non datur in essendo seu metaphysicum... Datur a parte rei universale fundamentaliter sumptum*» («Немає загального, формально взятого в бутті, або метафізично незалежного від дії нашого розуму... Реально існує загальне, [лише] фундаментально взяте») – так пише Христофор Чарнуцький ⁵³⁴. Подібні твердження знаходимо й в інших курсах ^{535,536}. У могилянських курсах розрізняють те, що існує *universale formaliter sumptum*, й те, що існує *universale fundamentaliter sumptum* ⁵³⁷. Стефан Яворський так визначає ці два види універсального:

Aliud [universale] fundamentaliter vel materialiter vel radicaliter sumptum sunt plura singularia in natura convenientia VG Petrus, Paulus, Jacobus etc convenientes in aliquo praedcato VG esse substantiae, corporis, viventis, animalis, rationalis.

⁵³² Яворський, арк. 107 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 145; Поповський, арк. 130; Чарнуцький 1, арк. 184 зв.; Чарнуцький 2, арк. 63 зв.; Піновський, арк. 152; Волчанський 1, арк. 113; Волчанський 2, арк. 117 зв.; Левицький 1, арк. 188; Малиновський, арк. 138; Левицький 2, арк. 100; Дубневич 1, арк. 347; Дубневич 2, арк. 169; Миткевич, арк. 243; Козачинський 1, арк. 203 зв.; Козачинський 2, арк. 88 зв.; Козачинський 3, арк. 68 зв.

⁵³³ Чарнуцький 1, арк. 185; Чарнуцький 2, арк. 64; Піновський, арк. 152 зв.; Волчанський 1, арк. 113 зв.; Левицький 1, арк. 188 зв.; Малиновський, арк. 138; Левицький 2, арк. 101; Дубневич 1, арк. 347 зв.; Дубневич 2, арк. 169 зв.; Миткевич, арк. 243 зв.; Кулябка 1, арк. 206 зв.; Кулябка 2, арк. 201 зв.; Козачинський 1, арк. 204 зв.; Козачинський 2, арк. 88 зв.

⁵³⁴ Чарнуцький 1, арк. 192.

⁵³⁵ Яворський, арк. 113 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 153; Чарнуцький 2, арк. 71; Піновський, арк. 159.

⁵³⁶ В інших курсах, де немає розрізнення між *universale fundamentaliter sumptum* і *universale formaliter sumptum*, за справжнє універсале імпліцитно приймається *universale formaliter sumptum*. Це можемо побачити, коли простежимо, як ці професори розв'язують проблему універсалій.

⁵³⁷ Це розрізнення викладає Франсиско Суарес у «*Disputationes metaphisicae*» (disp. 6, sec. 5, num. 1). Деякі дослідники (наприклад, Дж.Ф. Росс) вважають його ключовим для філософської концепції розв'язання проблеми універсалій у Франсиско Суареса (Ross J.F. Suarez on «Universals» // The Journal of Philosophy, Vol. 59, No. 23, American Philosophical Association Eastern Division Symposium Papers To be Presented at the Fifty-Ninth Annual Meeting, New York City, December 27-29, 1962 (Nov. 8, 1962). – P. 741).

Aliud universale formaliter sumptum est illa ipsa unitas universalis facta per cognitionem abstractivam naturae a differentiis et individuacionibus.

Інше [загальне], фундаментально, матеріально чи радикально взяте, – це багато окремих, співмірних у [своїй] природі, наприклад, Петро, Павло, Яків тощо – співмірні в певному предикаті, скажімо, бутті субстанцією, тілом, живим, живою істотою, розумним.

Інше універсальне, формально взяте, – це сама єдність універсального, що виникає через абстрагувальне пізнання від [видових] відмінностей та індивідуальностей⁵³⁸.

Universale fundamentaliter sumptum – це подібності (чи співмірності), які існують у природі між конкретними індивідуумами. Вони недостатні для того, щоб бути універсалією в істинному значенні цього поняття. Натомість справжня універсалія – це *universale formaliter sumptum*, але для існування її потрібна дія інтелекту. Отже, позицію могилянців не можна остаточно сприймати як реалістичну. У тому, що професори КМА саме так сприймають поняття загального, переконуємося з їхнього ставлення до позиції комплутенців. Комплутенці – це професори університету в Алькалі (нині Алькала-де-Енарес, місто в Іспанії), які створили коментар до книг Аристотеля (*Cursus complutensis*)⁵³⁹. Автори комплутенського курсу – це представники кармелітського ордену, які в своїх поглядах додержували позицій томізму. Імовірно, мотивом для написання цього курсу стало бажання відповісти авторам «Cursus conimbricensis», котрі були єзуїтами й викладали погляди, відмінні від томістичних. На думку професорів КМА, комплутенці вважають, що *universale formaliter sumptum* існує через єдність подібностей (*unitas similitudinum*). Наші професори відкидають таку позицію, бо, на їхнє переконання, така єдність недостатня для універсальної *formaliter sumptum*, лише для *universale fundamentaliter sumptum*⁵⁴⁰. Як бачимо, саме *universale formaliter sumptum* є тим, що в сучасній філософській термінології трактують як універсалію.

Перед тим, як викладати власну позицію щодо проблеми універсалій, могилянські професори, крім позиції комплутенців, подають й інші підходи до розв'язання її. Розглядають позиції авторитетних на той час авторів: Платона, Фенсеки, Кастана, скотистів і деколи томістів⁵⁴¹.

⁵³⁸ Яворський, арк. 107 зв.

⁵³⁹ *Collegii Complutensis Fr. Discalceatorum B.M.V. De Monte Carmeli Artium Cursus Ad breviorum formam collectus in nono ordine atque faciliiori stylo dispositus per F. Joannem ad Annuntiatione in Salamanticensi ejusdem Ordinis Collegio Sacra Theologiae Lectorem.* – Lugduni, 1670. – Т. 1: *Complexens Dialecticam juxta miram doctrinam Angelici Doctoris D. Thomae, ejusdem sanctissimo Doctoris dicatus nunc primum in lucem prodit.*

⁵⁴⁰ Яворський, арк. 108 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 146 зв.; Поповський, арк. 131; Чарнуцький 1, арк. 191 зв.; Чарнуцький 2, арк. 70 зв.; Піновський, арк. 155 зв.; Волчанський 1, арк. 123 зв.; Волчанський 2, арк. 118 зв.; Левицький 1, арк. 194; Малиновський, арк. 142; Дубневич 1, арк. 350; Дубневич 2, арк. 177 зв.; Миткевич, арк. 249; Кулябка 1, арк. 215 зв.; Кулябка 2, арк. 208 зв.; Козачинський 1, арк. 226; Козачинський 2, арк. 92

⁵⁴¹ Не завжди в курсах розглядали позицію кожного з перелічених авторів. Однак коли когось із них пропущено, то це не свідчить про особливе ставлення до нього автора курсу.

На переконання моголянських професорів, позиція Платона полягала в тому, що універсальне існує *поза* всіма створеними речами. Таку думку більшість професорів однозначно відкидає⁵⁴². Хоча в деяких «несиноптичних курсах» (скажімо, в курсі Стефана Калиновського й Георгія Кониського), коли категорично відкидаються ідеї Платона, зазначено, що вони можуть існувати в Божому розумі, при цьому їх аж ніяк не потрібно сприймати як *universale in essendo*, а лише як *universale in causando*⁵⁴³.

З погляду моголянських професорів, до думки Платона найближча позиція Педра Фонсеки. Вони стверджують, що, за Фонсекою, універсалії існують до речей «*in statu possibilitatis solitudinis*» (у стані окремоті можливого). Деякі курси логіки обмежуються цим твердженням, в інших докладно викладено позицію Фонсеки. На думку професорів КМА, Педро Фонсека вважав, що універсалії існують у трьох статусах: перший – це різні можливості, що існують у Божому розумі; другий – окремі речі; третій – універсальні поняття, які ми одержуємо завдяки дії нашого розуму⁵⁴⁴. З цим не погоджується жоден з моголянських професорів⁵⁴⁵. Вони переконані, що така позиція – ніщо інше, як модифікований платонізм. Тому часто в курсах логіки позиції Платона й Фонсеки подано в одному параграфі.

Майже в кожному курсі професори КМА розглядають теорію Томмаза де Віа (Каєтана). На їхню думку, цей філософ уважав, що універсалії існують *a parte rei*, але не через позитивну єдність, а через негативну. Христофор Чарнуцький посилається на 6 питання 4 розділу коментаря Каєтана до твору Томи Аквінського «*De ente et essentia*»⁵⁴⁶. Справді, в цьому фрагменті Каєтан подає своє розуміння єдності:

Unitas enim est duplex. Quaedam numeralis et quaedam formalis. Unitas numeralis attenditur penes privationem divisionis numeralis. Unitas autem formalis attenditur penes privationem divisionis formalis [...].

Єдність дійсно подвійна: одна – числова, інша – формальна. Числова єдність – це відсутність (*privatio*) числового поділу. А формальна – відсутність формального поділу [...]⁵⁴⁷.

⁵⁴² Кротовський 2, арк. 38; Яворський, арк. 112 зв.; Анонім (ДА/н42), арк. 151 зв.; Поповський, арк. 134 зв.; Чарнуцький 1, арк. 187; Чарнуцький 2, арк. 65 зв.; Піновський, арк. 154; Волчанський 1, арк. 116 зв.; Левицький 1, арк. 191; Малиновський, арк. 139; Левицький 2, арк. 103; Дубневич 2, арк. 348; Дубневич 2, арк. 170; Миткевич, арк. 245 зв.; Кулябка 1, арк. 208; Кулябка 2, арк. 203; Козачинський 1, арк. 219 зв.; Козачинський 2, арк. 89; Козачинський 3, арк. 69.

⁵⁴³ Калиновський, арк. 83 зв. – 85; Кониський 2, арк. 69.

⁵⁴⁴ Чарнуцький 1, арк. 189; Яворський, арк. 113; Анонім (ДА/н42), арк. 152; Поповський, арк. 135 зв.

⁵⁴⁵ Кротовський 2, арк. 40; Яворський, арк. 113; Анонім (ДА/н42), арк. 152; Поповський, арк. 135 зв.; Чарнуцький 2, арк. 69 зв.; Піновський, арк. 154 зв.; Волчанський 1, арк. 121 зв.; Левицький 1, арк. 197 зв.; Малиновський, арк. 139 зв.; Левицький 2, арк. 107; Дубневич 1, арк. 348; Дубневич 2, арк. 171 зв.; Миткевич, арк. 246; Кулябка 1, арк. 210 зв.; Кулябка 2, арк. 204; Козачинський 1, арк. 219 зв.; Козачинський 2, арк. 89 зв.; Козачинський 3, арк. 69.

⁵⁴⁶ Чарнуцький 1, арк. 191 зв.

⁵⁴⁷ *Thomas de Vio, Cajetan Commentarium super Opusulam De Ente et Essentia Thomae Aquinatis.* – Romae: Ex Pontificina Officina Typographica, 1907. – P. 90.

Отже, Кастан уважає, що єдність – це відсутність поділу. А відсутність (*privatio*) поняття у схоластичній філософії дуже наближене до заперечення (*negatio*), призводить до специфічного розуміння універсалій. Про загальне поняття «людськість» (*humanitas*) Кастан пише так:

Præterea, Humanitas quae est in Sorte quantum est ex se non est determinata ad Sortam vel Platonem, ergo unitas formalis humanitatis, quae est in Sorte, quantum est ex se, est communis negative Sorti et Platoni.

Крім того, людськість, що є в Сократі, сама по собі не визначена щодо Сократа чи Платона, отже, формальна єдність людськості як така негативно притаманна Сократові і Платонові⁵⁴⁸.

З таким розумінням універсалій не погоджуються могилянські професори⁵⁴⁹.

Крім того, в курсах логіки КМА відкидають позицію скотистів щодо розв'язання проблеми універсалій. Про позицію скотистів уже йшлося під час висвітлення проблеми метафізичних ступенів. По суті, в цьому питанні їхня позиція не змінюється – універсалії існують в окремих речах через формальну єдність (*unitas formalis ex parte rei*). Могилянці заперечують і цю думку⁵⁵⁰.

Позицію томістів з цього питання професори КМА майже не розглядають, адже про неї йшлося у викладі проблеми розрізень метафізичних ступенів. Її мимобіжно згадують лише Йосиф Волчанський⁵⁵¹ і Михайло Козачинський⁵⁵², але в цьому разі причини були зовсім інші.

Як уже зазначалося, позиція могилянських професорів щодо проблеми універсалій в основному відповідає тій, яку кожен з них обстоював стосовно пізнання метафізичних ступенів. Тоді думки могилянських професорів розділилися на формалістські (визнають *praecisio formalis*) і об'єктивістські (визнають *praecisio objectiva*). Відповідно формалісти й об'єктивісти мають різні погляди на розв'язання проблеми універсалій.

Думку формалістів, до яких належить переважна більшість авторів «синоптичних» могилянських курсів, можемо проілюструвати цитатою з курсу Христофора Чарнуцького:

⁵⁴⁸ Ibid. – Р. 93.

⁵⁴⁹ Яворський, арк. 109 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 148; Поповський, арк. 136; Чарнуцький 1, арк. 191 зв.; Чарнуцький 2, арк. 70; Піновський, арк. 155 зв.; Волчанський 1, арк. 123; Волчанський 2, арк. 118; Левицький 1, арк. 193; Малиновський, арк. 141 зв.; Левицький 2, арк. 112; Дубневич 1, арк. 349; Дубневич 2, арк. 176; Миткевич, арк. 248; Кулябка 1, арк. 214; Кулябка 2, арк. 207; Козачинський 1, арк. 223; Козачинський 2, арк. 92.

⁵⁵⁰ Яворський, арк. 109; Анонім (ДА/п42), арк. 147 зв.; Поповський, арк. 131 зв.; Чарнуцький 1, арк. 190 зв.; Чарнуцький 2, арк. 68; Волчанський 1, арк. 181 зв.; Левицький 1, арк. 195 зв.; Малиновський, арк. 141; Левицький 2, арк. 111 зв.; Дубневич 1, арк. 349; Дубневич 2, арк. 174; Миткевич, арк. 247 зв.; Кулябка 1, арк. 212 зв.; Кулябка 2, арк. 206; Козачинський 1, арк. 221 зв.; Козачинський 2, арк. 91.

⁵⁵¹ Волчанський 1, арк. 121 зв.; Волчанський 2, арк. 119 зв.

⁵⁵² Козачинський 3, арк. 69.

Conclusio 1 Universale formaliter sumptum fit per cognitionem praecisivam formaliter naturae ab hecceitatibus v.g. sive universale homo ut sic fit per cognitionem, qua praedicatum naturae humanae praescinditur a petreitate pauleitate seu per cognitionem, qua omnia individua humana cognoscuntur non per cognitionem terminatam ad connotata singularia Petri et Pauli sed per cognitionem ad connotata communia omni humani scilicet per ordinem ad sensationes et itellectiones.

Conclusio 2: Universale in essendo formaliter sumptum sint res singulares confuse cognita ita ut ex vi illius cognitionis unum ab alio discerni non possit sed omnia apparent instar unius.

Висновок 1: Загальне, формально взяте, виникає через формальну прецизію (відділення) сутності від цейностей (haecceitas), наприклад, загальне «людина» виникає через пізнання, яким предикат людської природи відділяється від петровості і павловості або через пізнання, за допомогою якого пізнаються всі індивідууми, – не через пізнання, зосереджене на окремих властивостях (connotata singulari) Петра чи Павла, а через пізнання, [зосереджене] на загальних властивостях кожної людини, тобто відповідно до чуттєвого і розумового сприйняття⁵⁵³.

Висновок 2: Загальне в бутті, формально взяте, – це окремі речі, разом пізнані (*confuse cognita*), так що в силу їхнього пізнання одне від одного не може бути розрізненим, але все з'являється замість одного⁵⁵⁴.

Отже, позиція Христофора Чарнуцького щодо пізнання універсалій майже не відрізняється від його позиції щодо розрізнення метафізичних ступенів. Універсалії осмислюються через *praecisio formalis*, тобто коли пізнаємо кількох індивідуумів, наприклад, Петра і Павла, пізнаємо всі їхні властивості (*connotata*)⁵⁵⁵, впорядковуємо їх і виокремлюємо істотні, ті що характерні всім людям, і неістотні, притаманні лише конкретному Петрові чи Павлові. На основі перших формуємо загальне поняття «людина». Нове поняття, порівняно з теорією про метафізичні ступені, – це *actus confusus* (об'єднаний чин пізнання), у деяких курсах його називають *conceptus confusus* (об'єднаний концепт) або *cognitio confusa* (об'єднане пізнання). *Actus confusus* – це таке пізнання, що осмислює множинне як одиничне. Христофор Чарнуцький визначає його так: «*Cognitio plurium realiter per modum unius vocatur actus confusus*» («Пізнання того, що існує реально як множинне у якості одиничного, називається об'єднаним чином пізнання») ⁵⁵⁶. Як бачимо, таке розуміння універсалій за своєю суттю номіналістичне. В реальності наявна велика кількість окремих суцільних (*singulares*). Між ними існують певні подібності, що не утворюють загальних понять, а є лише *universale fundamentaliter*, тобто підставою для універсалій. Натомість загальні поняття виникають лише в нашому розумі, коли пізнаємо ці сутності й усі їхні властивості (*connotata*), а, впорядкувавши їх, утворюємо загальне поняття. Такий

⁵⁵³ Чарнуцький I, арк. 193 зв.

⁵⁵⁴ Чарнуцький I, арк. 194 зв.

⁵⁵⁵ У деяких курсах ужито слово «*formalitates*». На нашу думку, поняття «*connotata*» і «*formalitates*» у цьому контексті є синонімами.

⁵⁵⁶ Чарнуцький I, арк. 193.

спосіб підтримує більшість могилянських професорів⁵⁵⁷. Так само розв'язували проблему універсалій і представники номіналістичної течії єзуїтської філософії, насамперед Педро Уртадо де Мендоса⁵⁵⁸, Родріго Арріяга⁵⁵⁹ і Франсиско Овієдо^{560,561}. На теренах Речі Посполитої ця теорія набула широкого розповсюдження серед викладачів єзуїтських колегій.

З-поміж усіх «синоптичних» курсів теорію про розв'язання проблеми універсалій через *actus confusus* у Києві не підтримують лише Христофор Чарнуцький⁵⁶² та Іларіон Левицький⁵⁶³. Це цілком зрозуміло, адже всі курси заперечують достатність *praecisio formalis* для розрізнення метафізичних ступенів. Їхня позиція – вислід теорії про *praecisio objectiva*. Христофор Чарнуцький про виникнення *universale formaliter* пише так:

Tunc natura aliqua fit formaliter universalis quando secundum suam essenda praedicata cognoscitur tantum et non cognoscitur secundum singularitates seu individuales differentias haec est conclusio eorum qui tenet praecisiones objectivas.

Тоді будь-яка природа стає формально універсальною, коли пізнаються лише її істотні предикати і не пізнаються окремі або індивідуальні відмінності; це висновок тих, хто підтримує об'єктивну прецизію⁵⁶⁴.

⁵⁵⁷ Яворський, арк. 113 зв.; Анонім (ДА/п42), арк. 153 зв.; Поповський, арк. 136 зв.; Чарнуцький 1, арк. 193 зв. – 194 зв.; Піновський, арк. 159; Волчанський 1, арк. 126 зв.; Волчанський 2, арк. 120 зв.; Малиновський, арк. 144 зв.; Дубневич 1, арк. 351; Дубневич 2, арк. 180; Миткевич, арк. 252; Кулябка 1, арк. 220 зв.; Кулябка 2, арк. 212; Козачинський 1, арк. 210 зв.; Козачинський 2, арк. 93 зв.

⁵⁵⁸ Hurtado de Mendoza Petrus Universa philosophia A R.P. Hurtado De Mendoza Valmesedano e Societate Jesu apud fidei Quaestiones Censore et in Salmaticensi Academia fanctae Theologiae Professore, in unum corpus redacta. Nova editio. Quinque anterioribus tertia fere parte auctior et ab ipso auctore ita recognita, novisque indicibus et aliis ornamentalibus exculpta, ut novum opus merito videri queat. – Lugduni, 1624. – P. 77 a.

⁵⁵⁹ Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga. – Lugduni, 1663. – P. 108.

⁵⁶⁰ Oviedo Franciscus Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus. (Ed. 3) – 2 vol. – Lugduni, 1663. – P. 82.

⁵⁶¹ Стефан Яворський пише, що таку позицію стосовно універсалій підтримують «...nominales: Occamus, Hurtadus, Arriaga, Vasques, Comptonus etc.» (номіналісти: Окам, Уртадо, Арріяга, Васкес, Комптон та ін.) (Яворський, арк. 113 зв.). Справді, підтверджується ця думка у творах де Мендоси і Арріяги (див. вище). Цілком імовірно, що така позиція збігається з поглядами Вільяма Оккама, оскільки останній був номіналістом, проте малоімовірно, що Оккам розв'язав її за допомогою тих самих категорій, що й єзуїтські філософи. Натомість згадувати тут ще й Габрієля Васкеса недоречно, адже нам не відомі його твори, присвячені цій проблематиці. А от твердження про те, що Томас Комптон Карлетон підтримує цю теорію, цілком хибне, бо він заперечував її (Carleton Thomas Comptonus Philosophia universa serenissimo principi Maximiliano Com. Pal. Rheni, Utriusque, Bau. Ducis. S. R. I. Archidafero Electori Dicata Munitentiae Bavairacae Auctore R. P. Thoma Comtono Carleton Cantabrigiensi Soc. Jesu. In Colleg. Angl. Leod. Sac. Teolog. Professore. – Antveriae, Apud Iacobum Maurisium, 1649. – 97–98).

Цікаво, що в курсі Анонім (ДА/п42), який значною мірою залежить від курсу Яворського, посилення на Васкеса і Комптонуса в даному контексті немає (Анонім (ДА/п42), арк. 153 зв.).

⁵⁶² Чарнуцький 2, арк. 73.

⁵⁶³ Левицький 1, арк. 202 зв.

⁵⁶⁴ Чарнуцький 1, арк. 72 зв.

Майже дослівно цю позицію викладає Іларіон Левицький⁵⁶⁵.

Отже, основна відмінність об'єктивістських поглядів від формалістських полягає в тому, в який спосіб вони пізнають загальні поняття. Формалісти вважають, що це відбувається через дію нашого розуму після повного пізнання окремих суцких, а об'єктивісти стверджують, що це стається під час самого процесу пізнання: розум пізнає деякі істотні ознаки, а інші – неістотні – залишає поза увагою.

Об'єктивістська позиція розуміння універсалій насамперед притаманна томістичній школі. Це можемо побачити на прикладі курсів Анзельма Шелла⁵⁶⁶, комплутенців⁵⁶⁷, Косми де Лерми^{568,569}. Її також приймають деякі єзуїти: Томас Комптон Карлтон⁵⁷⁰, Франсиско Соарес (молодший)⁵⁷¹, Томаш Млодзяновський⁵⁷². Найімовірніше, могилянські професори, які обстоювали *praecisio objectiva*, перебували під впливом останніх, бо вони використовують поняттєвий апарат, характерний для єзуїтських курсів, і в інших питаннях додержують тих самих поглядів, що й більшість авторів могилянських та єзуїтських курсів.

У «несиноптичних» курсах виклад проблеми дистинкцій і універсалій частково відрізняється від загальної схеми і, як ми вже зазначали, питанню про розрізнення здебільшого не присвячували окремого розділу. У деяких із курсів висвітлюють його в самому розділі про універсалії, причому автори їх не вдаються до такого докладного аналізу різновидів розрізень, як «синоптики». Якщо простежити, у який спосіб розв'язується питання про розрізнен-

⁵⁶⁵ Левицький 1, арк. 200; Левицький 2, арк. 118.

⁵⁶⁶ Schell Anselmus Cursus philosophiae aristotelico-thomisticae abbreviatus. – Augustae Vindelicorum, 1737. – Pars 1: Complectens tractatum praemilinare in Logicam Parvam seu Summulas et quinque Tractatus in Logicam Magnam. – P. 140.

⁵⁶⁷ Collegii Complutensis Fr. Disalceatorum B.M.V. De Monte Carmeli Artium Cursus Ad breviorum formam collectus in nono ordine atque faciliori stylo dispositus per F. Joannem ad Annuntiatione in Salamanticensi ejusdem Ordinis Collegio Sacra Theologiae Lectorem. – Lugduni, 1670. – T. 1: Complectens Dialecticam juxta miram doctrinam Angelici Doctoris D. Thomae, ejusdem sanctissimo Doctoris dicatus nunc primum in lucem prodit. – P. 154.

⁵⁶⁸ Lerma Cosma de Cursus philosophicus ex doctrina sapientissimi Magistri Fr. Dominici de Soto OP collecti per Fr. Cosmam de Lerma ejusdem Ordinis Sacrae Theologiae Magistrum. – Romae: Typis Nicolai Angeli Tinassii, 1659. – T. 1: Universam logicam Comprahendens. – P. 308.

⁵⁶⁹ Хоча останні підкреслюють, що універсалії виникають через абстракцію діючого розуму (intellectus agens), цього не знаходимо в могилянських курсах.

⁵⁷⁰ Carleton Thomas Comptonus Philosophia universa serenissimo principi Maximiliano Com. Pal. Rheni, Utriusque, Bau. Ducis. S. R. I. Archidafero Electori Dicata Munitentiae Bavairacae Auctore R. P. Thoma Comtono Carleton Cantabrigiensi Soc. Jesu. In Colleg. Angl. Leod. Sac. Teolog. Professore. – Antveriae, Apud Iacobum Maurisium, 1649. – p. 98.

⁵⁷¹ Soares Franciscus Lusitanus Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus. – Conimbrigae, Typis Pauli Craesbeeck, 1651. – T. 1: comprehendes logicam. – P. 41.

⁵⁷² Mlodzianowski Thomas Praelaectiones philosophiae Sive operum Tomus quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Philosophicorum, Generatione, Corruptione et Anima. Editio secunda Auctior et correctior. – Moguntiae et Dantisci, 1682. – P. 126.

ня метафізичних ступенів і, відповідно, проблема універсалій, то в «синоптичних» курсах побачимо таку картину.

У курсах Теофана Прокоповича і Георгія Кониського щодо проблеми універсалій і розрізень подано приблизно однакову теорію. Вони визнають існування трьох видів єдності: *unitas numerica*⁵⁷³ (нумерична єдність), *unitas formalis* (формальна єдність) і *unitas praecisionis*⁵⁷⁴ (єдність прецизії)⁵⁷⁵. Перша – єдність конкретного індивідуума, те саме, що і його тотожність. Друга – єдність подібностей у природі, а третя – єдність, що виникає через дію розуму, через абстрагування⁵⁷⁶. На їхню думку, *unitas formalis* є достатньою лише для утворення *universale fundamentaliter sumptum (improprium)*. Натомість для *universale formaliter sumptum (proprium)* потрібна *unitas praecisionis*⁵⁷⁷. Вони заперечують думку скотистів, що універсалії виникають через *distinctio formalis ex natura rei*, і думку томістів про *distinctio virtualis intrinseca*⁵⁷⁸. На переконання Теофана Прокоповича та Георгія Кониського, метафізичні ступені розрізняються через *distinctio rationis ratiotinatae*⁵⁷⁹ або *distinctio virtualis extrinseca (externa)*⁵⁸⁰; так виникає *universale formaliter*⁵⁸¹. Ця позиція надзвичайно близька до представленої в «синоптичних» курсах КМА. Однак постає питання, яку з двох наявних у «синоптичних» курсах позицій підтримують обидва професори? Припускаємо, що позицію об'єктивістів. Георгій Кониський стверджує, що під час виокремлення метафізичних сту-

⁵⁷³ Це поняття в українському перекладі творів Теофана Прокоповича подавали як «кількісну єдність» (Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 65), а в перекладі творів Георгія Кониського – «числову єдність» (Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 248).

⁵⁷⁴ Це поняття в українському перекладі творів Теофана Прокоповича звучить як «абстрактно-розумова єдність» (Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 65), а в перекладі творів Георгія Кониського – як «єдність відсічення» (Кониський Г. Філософські твори: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 248).

⁵⁷⁵ Прокопович, арк. 32 зв.; Кониський 2, с. 72.

⁵⁷⁶ Кониський 2, с. 72.

⁵⁷⁷ Прокопович, арк. 33; Кониський 2, с. 72–73.

⁵⁷⁸ Прокопович, арк. 38 зв. – 39; Кониський 2, с. 73.

⁵⁷⁹ Це поняття в перекладі творів Георгія Кониського подекуди подається як «дистинкція обдуманого розуму» (Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 254) або – як «дистинкція критичного розуму» (Там само. – С. 256); поняття «*distinctio rationis ratiotinantis*» було перекладено як «дистинкція обдумуючого розуму» (Там само. – С. 254). У перекладі творів Теофана Прокоповича поняття «*distinctio rationis ratiotinatae*» подається як «розрізнення об'єктивного поняття», а «*distinctio rationis ratiotinantis*» – як «розрізнення формального поняття» (Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 78.).

⁵⁸⁰ У курсі Кониський вживається термін «*distinctio virtualis extrinseca*», а в курсі Прокопович – «*distinctio virtualis externa*», що в перекладі творів Кониського передається як «зовнішня можлива дистинкція», а в перекладі творів Прокоповича він передається як «зовнішнє віртуальне розрізнення» (Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 78.) і один раз – як «зовнішня потенційна вимінність» (Там само. – 85).

⁵⁸¹ Кониський 2, с. 74.

пенів певної речі використовується як формальна, так і об'єктивна прецизія⁵⁸². Особливість позиції об'єктивістів полягає якраз у тому, що вони визнають існування обох прецизій, хоч і вважають, що для відділення метафізичних ступенів і утворення *universale formaliter sumptum* формальної прецизії недостатньо. Теофан Прокопович не вживає поняття *praeciso objectiva et formalis*, однак використовує поняття *distinctio objectiva* як синонім до *distinctio virtualis*⁵⁸³. Крім того, його позиція чітка тоді, коли він відкидає позицію тих авторів, які стверджують, що немає ніякого об'єктивного розрізнення⁵⁸⁴. Імовірно, йдеться про позицію формалістів.

Подібної думки, що й Теофан Прокопович і Георгій Кониський, дотримуються в своєму курсі Стефан Калиновський. Вивчаючи питання про розрізнення метафізичних ступенів, він розглядає три позиції – скотистів, томістів і номіналістів. Позицію перших двох заперечує⁵⁸⁵. Щодо позиції скотистів – не погоджується з можливістю *distinctio realis ex natura rei*⁵⁸⁶, а, заперечуючи позицію томістів, відкидає можливість віртуального розрізнення метафізичних ступенів⁵⁸⁷. Натомість позицію номіналістів Стефан Калиновський схвалює, однак зводить її до розрізнення метафізичних ступенів через *distinctio rationis ratiotinatae*⁵⁸⁸, при цьому не зазначає, яку прецизію він приймає. Як бачимо, під поняттям «номіналісти» Стефан Калиновський розумів не середньовічних номіналістів і окамістів, а насамперед єзуїтів, проте не найрадикальнішу їхню «фракцію», бо деякі номіналісти з Товариства Ісусового вважали поділ розумового розрізнення на *distinctio rationis ratiotinantis* і *distinctio rationis ratiotinatae* недоречним. Так стверджує, наприклад, Педро Уртадо де Мендоса⁵⁸⁹.

Однозначно формалістичну позицію обстоює Йоасаф Кроковський у своєму першому курсі (*Кроковський 1*), відкидаючи можливість розрізнення метафізичних ступенів через *distinctio formalis ex natura rei*⁵⁹⁰ і через внутрішнє віртуальне⁵⁹¹ або зовнішнє розрізнення⁵⁹². При цьому поняття «зовнішнє віртуальне розрізнення» він тлумачить так само, як і об'єктивісти. Він пише: «Non datur in creatis distinctio virtualis extrinseca seu distinctio virtualis in ordine ad praedicata contradictoria extrinseca seu

⁵⁸² Кониський 2, с. 77.

⁵⁸³ Прокопович, арк. 41 зв.

⁵⁸⁴ Прокопович, арк. 39 зв.

⁵⁸⁵ Калиновський, арк. 90 і 92.

⁵⁸⁶ Калиновський, арк. 90.

⁵⁸⁷ Калиновський, арк. 92.

⁵⁸⁸ Калиновський, арк. 96.

⁵⁸⁹ Hurtado de Mendoza Petrus *Universa philosophia...* – Lugduni, 1624 – P. 1143).

⁵⁹⁰ Кроковський 1, с. 697.

⁵⁹¹ Кроковський 1, с. 704.

⁵⁹² Кроковський 1, с. 707.

[secundo]intentionalia» («Не існує між творіннями зовнішнього віртуального розрізнення або віртуального розрізнення зовнішніх або [друго]інтенційних контрадикторних понять»)⁵⁹³. Крім того, в курсі *Кроковський 1* зазначено, з посиланням на Овіеда, що не існує *praecisio objectiva*⁵⁹⁴, а метафізичні ступені розрізняють через «*praescindere ex parte actus*» (відділення в акті пізнання)⁵⁹⁵, тобто через *praecisio formalis*.

Найцікавіше те, що в курсі *Кроковський 2* автор цілком заперечує позицію, яку займав у першому своєму курсі. Він категорично не погоджується з тим, що універсалії встановлюються через *actus confusus*⁵⁹⁶, тобто з позицією всіх «формалістів». Йоасаф Кроковський приймає *praecisio objectiva* стосовно творинь⁵⁹⁷ і вважає, що метафізичні ступені «*inter se et ab haecceitate distinguuntur ex natura re*» (розрізняються між собою й від їхньої цейності за природою речі)⁵⁹⁸. Останнє формулювання чітко засвідчує скотистичний вплив. Однак не можемо однозначно стверджувати, що Йоасаф Кроковський у другому курсі стає скотистом. Кількість розрізень він визначає так: «*Communiter quadruplex datur distinctio: realis, modalis, ex natura rei et rationis*» («За загальною думкою, існує чотири види розрізень: реальне, модальне, з природи речі й розумове»)⁵⁹⁹. Так, тут є розрізнення *ex natura rei*, яке треба розуміти як *distinctio formalis ex natura*, що додатково підтверджує «скотистичність» цього курсу. Проте, як зазначено в попередньому розділі, автор курсу *Кроковський 2*, розв'язуючи питання, є логіка *scientia speculativa* чи *practica*, дотримується позиції езуїтів.

Ще один курс, для якого характерний скотистичний вплив, – *Козачинський 3*. Однак тут ситуація ще суперечливіша, ніж у курсі *Кроковський 2*. Якщо в перших двох курсах Михайла Козачинського питання про універсалії висвітлене в дусі «формалістів», то в третьому його позиція різко змінюється. У параграфі «*Nostra sententia de universali*» («Наше твердження про загальне») він так висловлює свою думку: «*Datur universale a parte rei seu nemine cogitante. Naec sententia communiter adscribitur scotista et scotistis, quamvis Mastrius et quidam recentiores scotisae negent, eam esse Scoti*» («Існує загальне з боку речей, тобто ніким не осмислене. Цю думку переважно підтримують скотисти..., хоча Мастріо й деякі новіші скотисти заперечують, що вона належить Скоту»)⁶⁰⁰. З часом Михайло Козачинський підтверджує свою думку, наголошуючи, що універсалії мають єдність через формальну і

⁵⁹³ *Кроковський 1*, с. 707.

⁵⁹⁴ *Кроковський 1*, с. 713.

⁵⁹⁵ *Кроковський 1*, с. 717.

⁵⁹⁶ *Кроковський 2*, арк. 41 зв.

⁵⁹⁷ *Кроковський 2*, арк. 94 зв.

⁵⁹⁸ *Кроковський 2*, арк. 98.

⁵⁹⁹ *Кроковський 2*, арк. 90.

⁶⁰⁰ *Козачинський 3*, арк. 70.

суттєву єдність, а не через єдність прецизії⁶⁰¹. Однак у попередньому розділі, розглядаючи питання про розрізнення метафізичних ступенів, Михайло Козачинський має зовсім інший погляд. Посилаючись на Тому Аквінського⁶⁰², він заперечує скотистичну *distinctio formalis ex natura rei* і вважає, що метафізичні ступені розрізняють через *distinctio rationis ratiotinatae*⁶⁰³, а це характерно для більшості могилянських філософських курсів.

Геден Сломинський у питанні про універсалії підтримує позицію томістів. На його думку, метафізичні ступені розрізняються віртуально⁶⁰⁴, а універсалії виникають через абстракцію розуму⁶⁰⁵.

3.2.3. Категорія відношення

Категорія відношення (*praedicamentum relationis*) посідає особливе місце в філософських курсах КМА, у більшості з яких для неї відведено значно більше обсягу, ніж решті Аристотелевих категорій. У деяких курсах (*Малиновський, Дубневич 1*) розглядають лише одну – категорію відношення. Така особлива увага до цієї категорії-акциденту дещо дивує. Та водночас цей факт дуже показовий і відповідає філософській ситуації того часу.

Категорія відношення, як і інші Аристотелеві категорії, вирізняється тим, що допускає неоднозначність інтерпретацій. Згідно з Аристотелем, цією категорією є не саме відношення, а те (якесь суще), що існує завдяки відношенню до чогось іншого (другого сущого) (ба)⁶⁰⁶. Звідси грецьке слово «*to pros ti*», яке вживає Аристотель для найменування цієї категорії, доцільніше українською мовою перекласти як «співвіднесене», а не «відношення»⁶⁰⁷. Однак розуміння цієї категорії поступово змістилося з об'єкта, який перебуває у відношенні до іншого, на відношення між цими двома об'єктами. Це зумовило те, що грецький термін «*to pros ti*» латиною перекладали і як «*ad aliquid*» (до іншого), і як «*relatio*» (відношення).

Розглядаючи категорію відношення, могилянські професори філософії були свідомі цієї інтерпретаційної двозначності. Хоча термін «*to pros ti*» вони найчастіше передають як «*relatio*»⁶⁰⁸, спочатку все-таки зазначають, що існують два види категорії відношення – *relatio concreta* (конкретне відношення)

⁶⁰¹ Козачинський 3, арк. 71–71 зв.

⁶⁰² Козачинський 3, арк. 64 зв.

⁶⁰³ Козачинський 3, арк. 77 зв.

⁶⁰⁴ Сломинський, арк. 99 зв.

⁶⁰⁵ Сломинський, арк. 102.

⁶⁰⁶ Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 66.

⁶⁰⁷ У російському перекладі тексту «Категорій» (видааному у зібранні Аристотелевих творів у серії «Философское наследие») цей термін передано як «соотнесенное» (Там само. – С. 66).

⁶⁰⁸ Термін «*ad aliquid*» уживається дуже рідко.

і *relatio abstracta* (абстрактне відношення), кожен з яких тлумачиться по-різному.

Конкретне відношення – це інтерпретація відношення, значно ближча до первинного Аристотелевого розуміння цієї категорії. Тому для визначення цього підвиду категорії відношення могилянські професори використовують саме дефініцію з тексту «Категорій» Аристотеля. Стефан Яворський формулює визначення так: «*Relatio ab Aristotlica definitur esse id cuius totum esse est ad aliud*» («Відношення Аристотель визначає як те, чиє все буття є стосовно іншого») ^{609,610}. Подібні формулювання й в інших курсах ⁶¹¹. Натомість абстрактне відношення було визначено як «*Ratio referendi unum ad aliud*» («Підставу відносити одне до іншого») ^{612,613}. Цим формулюванням послуговуються також інші професори ⁶¹⁴.

Звичайно, в усіх курсах в основному тексті розділу «*De relatione*» більшу увагу приділяють саме абстрактному відношенню, однак інтерпретація категорії відношення як *relatio concreta* позначилася на подальшому сприйнятті цієї категорії та філософських проблемах, що тут постають. Це вплинуло і на термінологічний апарат, який використовували для опису цієї категорії.

Отже, відповідно до позиції могилянських професорів, кожне відношення складається з двох елементів: з *subjectum*, або *fundamentum remotum* (суб'єкта, або віддаленої основи) – це те, що відноситься, і *terminum*, або *terminum remotum* (терміна, або віддаленого терміна) – те, до чого щось відноситься. Наприклад, у відношенні подібності білої стіни *A* до іншої білої стіни *B*, суб'єктом буде *A*, а терміном – *B*. Якщо такий приклад сформулювати навпаки, як відношення подібності між стіною *B* і стіною *A*, то суб'єктом уже буде *B*, а терміном *A*. Як бачимо, різниця між цими поняттями радше номінальна, однак це справджується не в усіх випадках.

Крім віддаленої основи (суб'єкта) і віддаленого терміна, в кожному відношенні є ближня основа і ближній термін – *fundamentum proximum*, або *ratio fundandi* (підстава основування) і *terminum proximum*, або *ratio terminandi* (підстава термінування). Ближня основа (підстава основування) – те, завдяки

⁶⁰⁹ Це визначення справді походить із тексту «Категорій» Аристотеля, воно ближче до перекладу Морбека («*Ad aliquid autem talia dicuntur, quaecumque ipsa quod sunt aliorum esse dicuntur vel quomodo dicuntur aliter ad alterum*» (6a)), ніж до перекладу Боеція («*Ad aliquid vero talia dicuntur quaecumque hoc ipsum quod sunt aliorum dicuntur, vel quomodolibet aliter ad aliud*» (6a)).

⁶¹⁰ Яворський, арк. 148.

⁶¹¹ Кроковський 1, арк. 727; Анонім (ДА/п42), арк. 194 зв.; Поповський, арк. 167 зв.; Чарнуцький 1, арк. 213 зв.; Чарнуцький 2, арк. 90 зв.; Левицький 1, арк. 229; Левицький 2, арк. 198 зв.; Дубневич 2, арк. 218 зв.; Козачинський 1, арк. 260; Козачинський 2, арк. 111.

⁶¹² Яворський, арк. 148.

⁶¹³ У жодному з курсів немає посилання на автора цього визначення.

⁶¹⁴ Анонім (ДА/п42), арк. 194 зв.; Поповський, арк. 167 зв.; Чарнуцький 1, арк. 213 зв.; Чарнуцький 2, арк. 90 зв.; Левицький 1, арк. 229; Малиновський, арк. 176; Левицький 2, арк. 198 зв.; Дубневич 2, арк. 218 зв.; Миткевич, арк. 304 зв.; Козачинський 1, арк. 260; Козачинський 2, арк. 111; Кониський 2, с. 93.

чому суб'єкт відноситься до терміна. Близький термін (підстава термінування) – те, завдяки чому до терміна відноситься суб'єкт. Наприклад, у відношенні батьківства між батьком Антоном і сином Петром Антон є суб'єктом, а Петро – терміном. Здатність народжувати (*generitas*) – підстава основоування, здатність бути народженим (*nativitas*) – підстава термінування. І навпаки, у відношенні синівства Петра до батька Антона суб'єктом буде Петро, а терміном – Антон, підставою основоування – здатність бути народженим і підставою термінування – здатність народжувати.

Суб'єкт і термін у будь-якому визначенні називаються *extrema* (в однині *extremum*) – крайніми членами.

Цей термінологічний апарат, найімовірніше, походить від західних філософів «другої» схоластики. Ми бачимо його вже у творах Педра Уртада де Мендоси⁶¹⁵ і Родріга Арріяги⁶¹⁶. Очевидно, цю термінологію було розроблено задовго до Уртадо де Мендоси і, мабуть, ще до Франсиска Суареса, адже він у *«Disputationes Metaphysicae»* вільно користується цими термінами, хоч і не подає їхнього визначення⁶¹⁷.

Термінологічний апарат курсів могилянських професорів розроблено у зв'язку з потребою розв'язати філософські й теологічні проблеми, пов'язані з категорією відношення. Перш ніж перейти до висвітлення цих проблем, зупинимось на ще одному пункті – поділі категорії відношення.

Насамперед розглянемо особливості поділу, зумовлені деякими нюансами термінологічного апарату. Так, відношення може бути *mutua* (взаємним) і *nonmutua* (невзаємним). Взаємним вважають таке відношення, коли обидва крайні *члени* (*extrema*) в певний спосіб відносяться один до одного чи взаємодіють між собою. Таким чином, відношення батьківства є взаємним, тому що у відношенні перебувають як батько до сина, так і син до батька. Натомість відношення зору й баченого (*visus et visibile*) невзаємне, бо лише зір відноситься до баченого, а бачене, на думку професорів КМА, аж ніяк не відноситься до зору. Особливість такого розрізнення полягає у внесенні деяких змін до найменування крайніх: у взаємному відношенні його крайні називаються *correlativa* (співвідносними), у невзаємному – лише суб'єкт називається *relativum* (відносним), а термін не має особливої назви.

Узаємне відношення поділяють на два види: *relatio aequiparantiae* (відношення співзвучності) й *relatio disquiparantiae* (відношення неспівзвучності). Якщо обидва співвідносні іменуються однаковим словом, то це відношення співзвучності, якщо різними – неспівзвучності. Наприклад, відношення

⁶¹⁵ *Hurtado de Mendoza Petrus* *Universa philosophia...* – Lugduni, 1624. – P. 1274.

⁶¹⁶ *Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga.* – Lugduni, 1663. – P. 115.

⁶¹⁷ *Suárez, Francisco. Disputationes Metaphysicae / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Michael Renemann [Електронний документ].* – (<http://homepage.ruhr-unibochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>). – disp. 47.

подібності стіни *A* до стіни *B* називається відношенням співзвучності, а відношення батьківства між батьком Антоном і сином Петром – відношенням неспівзвучності.

Крім того, відношення поділяють на реальне і розумове. Цей поділ нічим не відрізняється від поділу розрізень (*distinctiones*) на реальні й розумові, про що йшлося в попередньому підрозділі. Також реальне відношення поділяють на *relatio secundum esse* (відношення, відповідне буттю) і *relatio secundum dici* (відношення, відповідне мовленню). Перше – звичайне реальне відношення між двома окремими речами, а друге – хоч і належить до категорії реальних відношень, насправді є дуже близьким до розумових. Так, коли дві сутності перебувають у відношенні між собою завдяки домовленості, конвенції, можна вважати, що між ним є *relatio secundum dici*. Наприклад, відношення між учителем і учнем – *relatio realis secundum dici*. Два інші поділи, найімовірніше, походять від Франсиска Суареса, бо він розробив їх у «*Disputationes metaphysicae*». І хоч Суарес, викладаючи *relatio secundum dici*, посилається на «Метафізику» Авіцени й стверджує, що останній уже використовував цей термін, однак він принципово не погоджується з Авіценою щодо вживання цього терміна: для Авіцени *relatio secundum dici* є ніщо інше, як *relatio rationis*, що абсолютно неприйнятно для Суареса, який послуговується цим терміном у тому самому значенні, що й професори КМА⁶¹⁸.

У могилянських курсах подибуємо ще близько десяти різновидів поділу категорії відношення, проте жоден з них не відіграє особливої ролі. Істотне значення має поділ категорії відношення на предикаментальне або категоріальне відношення (*relatio praedicamentalis seu categorialis*) і трансцендентальне відношення (*relatio transcendentalis*). У зв'язку з цим точилося багато суперечок між різними схоластами, тому професори КМА вважали за доцільне прояснити ситуацію.

Як видно з етимології слова, предикаментальне або категоріальне відношення – це таке відношення, яке найбільше відповідає певному поняттю як категорії. Натомість слово *трансцендентальне* (або *трансцендентне*)⁶¹⁹ походить від дієслова *transcendo* – переважати, перевершувати, переходити. Йдеться про перевершення всіх родів будь-якого сущого (*transcendit omnia rerum genera*). У схоластичній філософії виокремлювали низку понять *transcendentalia*, здатних предикуватися до всього сущого. Могилянські професори визнають такі трансценденталії: *res* (рiч), *ens* (сущє), *unum* (єдинє), *bonum* (добре), *aliquid* (щось), *verum* (iстинне)⁶²⁰. Так, про будь-що можемо сказати, що воно є рiччю, сущим тощо. За аналогією до терміна *трансценден-*

⁶¹⁸ Ibid.

⁶¹⁹ Більшість професорів послуговується терміном *transcendentalis*, термін *transcendens* як синонімом до *transcendentalis* уживає тільки Георгій Кониський (*Кониський 2*, с. 93).

⁶²⁰ Щоб легше запам'ятовувати ці поняття (**R**es, **E**ns, **U**num, **B**onum, **A**liquid, **V**erum), використовували мнемограму «REVBAV»; у могилянських рукописах буква **V** позначала і **V**, і **U**.

талія, трансцендентальне відношення – це відношення, характерне для будь-якого суцього. Щоб краще зрозуміти це, як приклад візьмемо поняття «створіння» (*creatura*)⁶²¹. Будь-яке створіння передбачає відношення до творця. Відношення до творця – неодмінна умова сутності (*essentia*) створіння. Звідси, трансцендентальне відношення – це відношення, зумовлене самою сутністю суб'єкта. У курсах професорів КМА розрізняють два види суцщих: відносні (*relativus*) та абсолютні (*absolutus*). Відносні суцци – це такі, які для свого існування передбачають існування чогось іншого, тоді як абсолютні цього не передбачають. Про відносність деяких понять переконуємося завдяки їхньому звучанню; так, поняття «створіння» (*creatura*) вказує на існування «творця» (*creator*). Натомість поняття «людина» (*homo*), на перший погляд, абсолютне, та насправді його треба розуміти як відносне, оскільки воно суб'єктивується до поняття «створіння». Отже, трансцендентальне відношення характерне для всіх суцщих, окрім Бога.

Розрізнення понять предикаментального і трансцендентального відношення не так однозначно сприймали в схоластичній філософії XVII–XVIII ст. Могилянські професори наводять велику кількість способів розрізнення цих понять, притаманних різним філософським течіям того часу.

Перший спосіб розрізнення полягає в тому, що предикаментальне відношення передбачає актуальне існування терміна, натомість для трансцендентального таке існування не обов'язкове. Це твердження, приписуване томістам, заперечують усі могилянські професори, які його наводять⁶²².

Другий спосіб розрізнення зводиться до того, що предикаментальне відношення обмежене лише категорією відношення, натомість трансцендентальне поширюється й на інші категорії, тобто може охоплювати відношення, які зазвичай позначаються, наприклад, категорією кількості або якості. Це твердження приписують скотистам⁶²³, а могилянські професори відкидають його⁶²⁴.

Третій спосіб розрізнення полягає в тому, що предикаментальне відношення потребує терміна з підставою термінування, зате в трансценденталь-

⁶²¹ Для перекладу латинського слова *creatura* вживаємо слово «створіння», а для *creatio* – «творення».

⁶²² Анонім (*ДА/п42*), арк. 209; *Поповський*, арк. 181 зв. – 182; *Чарнуцький 1*, арк. 229; *Чарнуцький 2*, арк. 99; *Піновський*, арк. 195 зв.; *Малиновський*, арк. 189; *Левицький 2*, арк. 212; *Дубневич 2*, арк. 228 зв.; *Миткевич*, арк. 314 зв.; *Козачинський 1*, арк. 270.

⁶²³ Христофор Чарнуцький формулює його так: «*Secunda sententia scotistarum, qui communiter docunt differre relationem praedicamentalem a transcendentali per hoc, quod praedicamentalis continetur in solo praedicamento ad aliquid jam vero transcendentalis vagatur per plura praedicamenta*» («Друга думка скотистів, які загалом навчають, що предикаментальне відношення відрізняється від трансцендентального тим, що предикаментальне стосується лише категорії відношення, натомість трансцендентальне – інших категорій») (*Чарнуцький 1*, арк. 229–229 зв.).

⁶²⁴ *Яворський*, арк. 160; Анонім (*ДА/п42*), арк. 209 зв.; *Поповський*, арк. 181 зв.–182; *Чарнуцький 1*, арк. 229 зв.; *Чарнуцький 2*, арк. 99; *Малиновський*, арк. 189; *Левицький 2*, арк. 212 зв.; *Миткевич*, арк. 315.

ному відношенні цей термін може фігурувати під іншим поглядом, наприклад, як суб'єкт, об'єкт чи ціль. Дане твердження в деяких курсах приписують Кастану, Суаресу, Альбертіні⁶²⁵ і відкидають усі професори КМА, які його подають⁶²⁶, крім Йоасафа Кроковського (у другому курсі)⁶²⁷.

Четвертий спосіб, який наводить лише Йоасаф Кроковський у першому курсі⁶²⁸, зводиться до того, що в предикаментальному відношенні суб'єкт і термін мають бути реально різними, тоді як для трансцендентального відношення ця мова не обов'язкова.

П'ятий спосіб, котрий наводить і заперечує Амвросій Дубневич (*Дубневич 2*), полягає в тому, що предикаментальне відношення завжди взаємне (*mutua*), а трансцендентальне – невзаємне⁶²⁹. Це твердження Амвросій Дубневич приписує Уртадові⁶³⁰ та іншим найновішим (*recentiores*).

Шостий спосіб розрізнення предикаментального і трансцендентального відношення полягає в тому, що для існування предикаментального відношення неодмінне існування як суб'єкта, так і терміна, натомість трансцендентальне відношення існує в самому суб'єкті. Це розрізнення приймають усі професори КМА досліджуваного періоду, котрі розглядають згадану проблему⁶³¹. Єдиний виняток – курс *Кроковський 2*, де про таке розрізнення не сказано нічого⁶³². Здебільшого могилянські професори не уточнюють, кому саме воно належить, констатуючи лише його загальноприйнятність (*est communis*). Однак у курсі *Дубневич 2* зазначено, що це розрізнення притаманне єзуїтським філософам і теологам Родрігові Арріязі та Мартинові де Еспарсі-і-Артїєді: «*Doce(n)t Ariaga, Esparza et communius ceteri philosophi insignissimi*» («Як навчають Арріяга, Еспарса й інші найвідоміші філософи») ^{633,634}.

Можливо, це розрізнення походить від Мартина де Еспраси-і-Артїєди, бо в курсі Родріга Арріяги нам не вдалося знайти його. Арріяга особливу увагу

⁶²⁵ *Чарнуцький 1*, арк. 229 зв.; *Малиновський*, арк. 189.

⁶²⁶ *Яворський*, арк. 160 зв.; *Анонім (ДА/n42)*, арк. 209 зв.; *Поповський*, арк. 182; *Чарнуцький 1*, арк. 229 зв.; *Чарнуцький 2*, арк. 99; *Піновський*, арк. 195 зв.; *Малиновський*, арк. 189; *Дубневич 2*, арк. 278 зв.; *Миткевич*, арк. 315; *Козачинський 1*, арк. 271.

⁶²⁷ *Кроковський 2*, арк. 118.

⁶²⁸ *Кроковський 1*, с. 747.

⁶²⁹ *Дубневич 2*, арк. 229; *Козачинський 1*, арк. 271.

⁶³⁰ Мабуть, він мав на увазі Педро Уртадо де Мендосу.

⁶³¹ *Кроковський 1*, с. 745; *Яворський*, арк. 159; *Анонім (ДА/n42)*, арк. 207 зв. і 210; *Чарнуцький 1*, арк. 228 і 230; *Чарнуцький 2*, арк. 98 зв. і 99 зв.; *Волчанський 2*, арк. 151; *Левицький 1*, арк. 239 зв. і 241; *Малиновський*, арк. 187 зв. і 190; *Левицький 2*, арк. 212 зв.; *Дубневич 2*, арк. 229; *Миткевич*, арк. 312–316 зв.; *Козачинський 1*, арк. 271; *Козачинський 2*, арк. 116.

⁶³² На противагу першому курсові Йоасафа Кроковського, де він наводить і приймає дане твердження (*Кроковський 1*, с. 745).

⁶³³ У рукописі курсу Дубневича (ДА/49, арк. 229) подибуємо слово *docet*, хоча з контексту зрозуміло, що має бути *docent*. Цієї помилки вже немає в рукописі курсу Михайла Козачинського (126п/70, арк. 271), де це посилення переписано дослівно.

⁶³⁴ *Дубневич*, арк. 229.

зосереджує на тому, що трансцендентальне відношення, на відміну від предикаментального, притаманне суб'єктові есенційно⁶³⁵. Одначе професори КМА це розрізнення тлумачать по-особливному.

Про те, що поняття трансцендентального відношення позначає відношення, притаманне суб'єктові есенційно, уже згадувалося. Саме таке розуміння впливає з етимології терміна «трансцендентальний», про нього пишуть майже всі найвизначніші філософи «другої» схоластики, багато професорів КМА. Скажімо, Амвросій Дубневич у першому курсі висловлює таку думку: «*Dantur verae relationes transcendentales quae sunt essentialibus rebus*» («Існують справжні трансцендентальні відношення, суттєві щодо речей») ⁶³⁶. Те саме знаходимо й у Георгія Кониського:

Relatio transcendentalis est ordo in ipsa rei essentia inclusum sed ipsa rei absolutae entitas ex sua essentia et natura ad aliud ordinata, ut anima dicit transcendentalem ordinem ad corpus, pars ad totum et causa ad effectum.

Трасцендентальне відношення – це внутрішній порядок у самій сутності речі, але сама сутнісність абсолютної речі згідно зі своєю сутністю й природою чомусь іншому підпорядкована. Так, душа трансцендентально стосується тіла, частина [стосується] цілого, та причина – наслідку⁶³⁷.

Подібні твердження трапляються й в інших курсах⁶³⁸. Однак у деяких із них (наприклад, у курсах *Яворський, Чарнуцький 1, Чарнуцький 2*) про цю властивість взагалі не згадано. Розглядаючи трансцендентальне відношення, ці автори відштовхувалися від того, що воно відрізняється від предикаментального тим, що існує в самому суб'єкті. Навіть більше, у Стефана Яворського і Христофора Чарнуцького знаходимо висловлювання: «*Neque haec est differentia harum relationum, quia transcendentalis necessario connectitur cum*

⁶³⁵ Родриго Арріяга пише: «Ultimo tandem relata alia dicitur transcendentalis quae ita est de essentia subjecti, ut sit illi adaequaté identificata, unde etiam provenit ut sine illa neque esse neque intelligi perfecte possit: vg Relatio actus ad suum objectum, unionis ad terminum, creaturae ad Deum, potentiae ad actus possibles. Alia est praedicamentalis, illa scilicet, quae non est adaequate identificata subjecto, ideoque saepe potest separari a fundamento et termino. vg relatio patris in Petro respecto Antonii, poterant enim ambo existere in rerum natura, quin Petrus esset pater Antonii, aut est contrario. Item relatio similis in albedine vg inter Petrum et Joannem, quia potest uterque existere sine albedine, immo haec albedo sine similitudine cum altera. Ita fere explicat Hurtadus hanc differentiam supra paragraphus 91» («Нарешті останнє відношення називається трансцендентальним, якщо адекватно ідентифікується з сутністю суб'єкта, з якої також виникає, так що без нього не може ні існувати, ні досконалим бути пізнаним, наприклад, відношення дії до свого об'єкта, єдності до терміна, відношення до Бога, можливості до можливих дій. Інше є предикаментальним, тобто таким, що не ідентифікується адекватно до суб'єкта, тому часто може бути відділене від фундаменту й терміна, наприклад, відношення батьківства Петра щодо Антонія, – обидва можуть існувати у природі речей, без того, щоб Петро був батьком Антонія або навпаки. Так само й відношення подібності білого, наприклад між Петром і Іваном, тому що обидва можуть існувати без білості, втім, як і біле без подібності до них обох. Приблизно так пояснює Уртадо що відмінність у параграфі 91») (*Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus... – Lugduni, 1663. – P. 116*).

⁶³⁶ Дубневич 1, арк. 367.

⁶³⁷ Кониський 2, арк. 93.

⁶³⁸ Кроровський 1, с. 445; Волчанський 1, арк. 156 а; Волчанський 2, арк. 151; Дубневич 1, арк. 367; Кулябка 1, арк. 277 зв.; Кулябка 2, арк. 266 зв.

suo subjecto» («Також не є відмінністю між цими відношеннями те, що трансцендентальне неодмінно пов'язане зі своїм суб'єктом») ⁶³⁹, або критику такого твердження: «Recentiores docens relationem transcendentalem per hoc differre a praedicamentalis, quia transcendentalis necessario connectitur cum suo subjecto» («Найновіші навчають, що трансцендентальне відношення відрізняється від предикаментального тим, що трансцендентальне неодмінно пов'язане із суб'єктом») ⁶⁴⁰. Як розцінювати це судження? Чи неодмінна пов'язаність – одне й те саме, що й суттєва?

Ситуацію водночас прояснює і додатково ускладнює курс Платона Малиновського, в якому трансцендентальне відношення він визначає так: «Relatio transcendentalis est entitas per se ipsam respiciens aliud» («Трансцендентальне відношення – це сутнісність, що сама по собі стосується іншого») [Малиновський, арк. 187 зв.], а потім, подаючи різні думки щодо розрізнення предикаментального і трансцендентального, стверджує: «Quarto, docent aliqui recentiores relationem transcendentalem per hoc differre a praedicamentali, quia transcendentalis necessario connectitur cum suo subjecto... Haec quarto loco allata differentia relationis transcendentalis a praedicamentali non est recta» («По-четверте, деякі найновіші навчають, що трансцендентальне відношення відрізняється від предикаментального, адже трансцендентальне неодмінно пов'язане зі своїм суб'єктом... Ця четверта думка про відмінність трансцендентального відношення від предикаментального не правильна») ⁶⁴¹. На нашу думку, у фразі «*entitas per se ipsam respiciens aliud*» зворот «*per se ipsam*» означає «суттєво» (*essentialiter*). Виходить, що в цьому контексті суттєва і неодмінна пов'язаності – це різні речі, або ж Малиновський надавав іншого значення слову «*per se ipsam*».

Тому можливі дві гіпотези: або в питанні про те, що трансцендентальне відношення притаманне суб'єктові суттєво (есенційно), думки професорів КМА розділились – одні погоджуються з цим твердженням, інші заперечують, або всі могилянські професори підтримують його, проте не всі чітко експлікують, надаючи словам «суттєво» і «неодмінно» різних значень ⁶⁴². Яка з цих гіпотез правильна, покажуть подальші дослідження.

Щодо предикаментального відношення ситуація не набагато простіша. У схоластиці XVII–XVIII ст. існувало багато взаємовиключних концепцій, на як наші професори хотіли дати відповідь.

⁶³⁹ Яворський, арк. 160 зв.

⁶⁴⁰ Чарнуцький 2, арк. 99.

⁶⁴¹ Малиновський, арк. 189–189 зв.

⁶⁴² Зазвичай термін «*necessarius*» вживається як антонім до терміна «*contingens*», тоді його аж ніяк не можна ототожнювати з «*essentialis*». У нашому випадку, очевидно, про це значення не йдеться. А що могилянські професори використовують терміни «*essentialis*» і «*necessarius*» як синоніми, засвідчує те, що Стефан Яворський уживає паралельно вирази «*connotum extrinsecum necessario requisitum*» (Яворський, арк. 149) і «*connotatum extrinsecum essentialiter requisitum*» (Яворський, арк. 150).

Перше питання полягає в тому, чи існує предикаментальне відношення об'єктивно в реальності (поза суб'єктом і терміном, узятими разом з підставами основи й термінування).

Могилянські професори пишуть, що, коли розв'язували цю проблему, з'явилася три течії. Згідно з першою, предикаментальне відношення є акцидентом чи модусом, реально доданим до основи й терміна, взятих разом з підставами основи й термінування – «[Aliqui philosophi] docent relationem praedicamentalem talem esse aliquem modum realiter supperadditum fundamento et termino cum ratione fundandi et terminandi» («[Деякі філософи] навчають, що таке предикаментальне відношення – це певний модус, реально доданий до основи й терміна, з підставами основи й термінування») ⁶⁴³. До цієї групи, на думку професорів КМА, належать «Capreolus, Bannes, Cajetanus et alii thomistae item plurimi scotistae duce Scoto cui adhaerit Wasques, Amicus, Pallavicinus, Ruvius, Maurus» (Капреолус, Баньес, Кастан та інші томісти, а також численні скотисти під проводом Скота; до них належать також Васкес, Аміко, Палавічіно, Рувіо, Маурус) ⁶⁴⁴. Таку позицію професори КМА відкидають ⁶⁴⁵.

Друга група вважає, що предикаментальне відношення – це позасуттєва формальність, формально з природи речі відділена від основи й терміна, разом з підставою основи й термінування взятих. Сюди відносять насамперед скотистів, хоча деякі професори КМА залічують і Педра Фонсеку. Так, у курсі *Чарнуцький 1* стверджується: «Alii docent, ex quibus Fonseca, relationem praedicamentalem esse aliquam formalitatem extra essentialem formaliter ex natura rei distinctam a fundamento et termino complete sumptis» («Інші, до яких належить Фонсека, навчають, що [предикаментальне] відношення – це певна позасуттєва формальність, що формально з природи речі відділяється від основи й терміна, разом узятих») ⁶⁴⁶. З цієї позицією професори КМА також не погоджуються ⁶⁴⁷.

До третьої групи належать передусім відомі єзуїтські філософи й теологи Педро Уртадо де Мендоса, Родріго Арріага і Франсиско Овієдо. На їхню думку, предикаментальне відношення не є чимось, що існує поза основою й терміном, комплектно взятими ⁶⁴⁸.

⁶⁴³ *Чарнуцький 1*, арк. 215.

⁶⁴⁴ *Чарнуцький 1*, арк. 215.

⁶⁴⁵ *Кроковський 1*, с. 741; *Яворський*, арк. 156; *Анонім (ДА/п42)*, арк. 204; *Поповський*, арк. 177; *Чарнуцький 2*, арк. 92; *Піновський*, арк. 192; *Волчанський 1*, арк. 153; *Волчанський 2*, арк. 145 зв.; *Левицький 1*, арк. 230 зв.; *Малиновський*, арк. 184; *Левицький 2*, арк. 200 зв.; *Дубневич 1*, арк. 363; *Дубневич 2*, арк. 225 зв.; *Миткевич*, арк. 307; *Кулябка 1*, арк. 263 зв.; *Кулябка 2*, арк. 253 зв.; *Козачинський 2*, арк. 114.

⁶⁴⁶ *Чарнуцький 1*, арк. 215.

⁶⁴⁷ *Кроковський 1*, с. 741; *Чарнуцький 1*, арк. 216; *Чарнуцький 2*, арк. 93 зв.; *Малиновський*, арк. 185; *Левицький 2*, арк. 200 зв.; *Дубневич 2*, арк. 225 зв.; *Миткевич*, арк. 309; *Козачинський 2*, арк. 114.

⁶⁴⁸ *Чарнуцький 1*, арк. 215.

Переважає більшість авторів «синоптичних» могилянських курсів підтримує останню позицію⁶⁴⁹. Єдиний професор, який заперечує її, – Стефан Яворський. Проте важко сказати, яку з перелічених позицій він обстоює. У шостому пункті (*Reiciunt aliorum sententiae*) розділу про категорію Стефан Яворський відкидає третю⁶⁵⁰, і першу позиції⁶⁵¹, при цьому не можна підтвердити, що він симпатизував скотистам, адже їхню позицію навіть не згадує.

Проблему існування предикаментального відношення об'єктивно в реальності (поза основою і терміном) можна перефразувати так: може відношення як категорія існувати реально чи лише номінально. Це питання дуже близьке до проблеми універсалії. Тому немає нічого дивного в тому, що могилянські професори, які підтримали номіналістичне розв'язання проблеми універсалії, підтримують його й щодо категорії відношення.

Друга проблема тісно пов'язана з першою й впливає, мабуть, із неї. Якщо сприймаємо категорію відношення як те, чие буття є стосовно чогось іншого (так, як її визначав Аристотель), то постає питання, чи не включене це відношення імпліцитно в саму основу. У могилянських професорів воно дістало позитивну відповідь стосовно трансцендентального відношення. Щодо предикаментального відношення ситуація значно складніша. Поняття «предикаментальне відношення» охоплює різноманітні відношення між реальними речами. Ці відношення повсякчас змінюються, оскільки мінливими є самі речі. У певні моменти існування та сама річ може вступати у взаємодію з різними речами й припиняти її. Якщо ми стверджуємо, що предикаментальне відношення імпліцитно включене до основи, то це означає ігнорування терміна, повну пасивність речі щодо інших речей. Таке твердження можливе з погляду оказіоналізму, проте аж ніяк не схоластики.

Однак таких радикальних думок з-поміж діячів «другої» схоластики ніхто не висловлював. Група схоластів, яких професори КМА називають конотистами, обстоюють теорію, на перший погляд подібну до наведеної вище, проте значно «софістикованішу». До неї, на думку могилянських професорів, належав насамперед Суарес.

Суть теорії конотистів подає Христофор Чарнуцький:

Connotatae docent quibus adhaerit magnus Suarez quod [relatio] praedicamentalis nihil aliud est in re quod ipsum et solum fundamentum sumptum cum ratione fundandi. Terminum autem relationis dicunt purum esse connotatum extrinsecum intrinsece tamen essentialiter requisitum ad esse relationis non autem partem intrinsecam.

Конотисти, до яких належить великий Суарес, навчають, що предикаментальне відношення є нічим іншим, як основою, взятою разом із підставою основування.

⁶⁴⁹ Чарнуцький 1, арк. 215; Чарнуцький 2, арк. 92 зв.; Левицький 1, арк. 231 зв.; Малиновський, арк. 184–185; Левицький 2, арк. 200 зв.; Дубневич 2, арк. 225 зв.; Миткевич, арк. 307–309; Козачинський 1, арк. 266 зв.; Козачинський 2, арк. 114; Козачинський 3, арк. 84 зв.

⁶⁵⁰ Яворський, арк. 155 зв.

⁶⁵¹ Яворський, арк. 156.

Також кажуть, що термін – лише зовнішній конотат, внутрішньо й суттєво затребуваний для буття відношення, а не внутрішній конститутив⁶⁵².

Аби зрозуміти особливість позиції конотистів, варто зосередитися на двох поняттях: «*constitutivum intrinsecum*» (внутрішній конститутив) і «*connotatum extrinsecum necessario (essentialiter, intrinsece) requisitum*» (зовнішній конотат, неодмінно (суттєво, внутрішньо) затребуваний). Проблема розрізнення їх постає з іншого філософського питання. Як з'ясувати, які сутності неодмінні (затребувані) для буття конкретного суцього? Стефан Яворський аналізує цю проблему на двох прикладах. Перший – це людина, для її буття має існувати Бог, другорядні причини, матерія й форма, неодмінне існування її єдності й елементів тощо⁶⁵³. Другий приклад – із галузі теології, сакрамент священства, для нього потрібні матерія і форма, намір святителя, здатність висвячуваного бути священником, намір висвячуваного, хрещення висвячуваного, чинна хіротонія святителя (єпископа), хрещення єпископа тощо. Чи можна вважати все це й багато іншого конститутивними елементами для сакраменту священства чи для буття людини⁶⁵⁴? Щоб відповісти на це питання, потрібно розробити поняття «конститутиву» (внутрішнього конститутиву). Могилянські професори визначають його так:

Constitutivum intrinsecum seu pars alicujus denominationis vel totius illud est quo solo praecise ablato et manentibus per possibile vel impossibile aliiis requisitis objectibus ad esse rei, eo ipso tollitur denominatio immediate et formaliter.

Внутрішнім конститутивом є або вся деномінація, або її частина, якщо вона була детально взята, й інші потрібні для буття речі об'єкти, визначені через можливе і неможливе. Таким чином, деномінація виноситься безпосередньо й формально⁶⁵⁵.

Це визначення повторюється в більшості курсів з посиланням на Кардинала де Луго, Руїса⁶⁵⁶, Переса⁶⁵⁷, Моравського⁶⁵⁸, Еспарсу^{659,660}.

Виходячи з такої дефініції, у поданому прикладі про людину конститутивом буде її матерія і форма. А все інше, що також, безумовно, потрібне для існування людини, є «суттєво затребуваним зовнішнім конотатом».

⁶⁵² Чарнуцький I, арк. 218 зв.

⁶⁵³ Яворський, арк. 149.

⁶⁵⁴ Проблема визначення, потрібного для чинності певного сакраменту, була дуже актуальною в посттридентський період. Тому для кожного з сакраментів визначили матерію і форму, які вважалися його конститутивними елементами. Наприклад, для сакраменту хрещення матерією є вода, а формою – слова того, хто хрестить: «Хрещасться раб Божий...».

⁶⁵⁵ Яворський, арк. 149 зв.

⁶⁵⁶ Не знаємо, якого Руїса він мав на увазі: в епоху «другої» схоластики їх було 4 – 3 єзуїти й один франсисканець.

⁶⁵⁷ Мабуть, ідеться про єзуїта Антоніо Переса, хоча в той час було відомо близько 10 інших Пересів.

⁶⁵⁸ Яворський, арк. 149 зв.

⁶⁵⁹ Чарнуцький, арк. 219.

⁶⁶⁰ Усі наведені авторитети, крім Яна Моравського, здебільшого писали теологічні, а не філософські твори.

Постає питання, стосовно якого думки схоластів розділилися: що таке внутрішній конститутив і суттєво затребуваний зовнішній конотат у категорії відношення? Конотисти вважають, що конститутивом є тільки основа, взята разом з підставою основування, а термін – лише суттєво затребуваний зовнішній конотатив. Представники другої групи, до якої могилянські професори залічують єзуїтських філософів Родріга Арріягу і Франциска Овієда, переконані, що внутрішнім конститутивом є й основа, і термін, проте роблять таке розрізнення: відношення може бути *concreto sumpta* (конкретно взятим) і *abstracto sumpta* (абстрактно взятим). У *concreto sumpta* внутрішнім конститутивом буде основа разом з підставою основування й термін з підставою термінування, а в *abstracto sumpta* внутрішнім конститутивом буде лише підстава основування й термінування.

У суперечці «конотистів» і «неконотистів» більшість могилянських професорів підтримує позицію останніх, тобто позицію Арріяги й Овієда, однак автори двох «синоптичних» курсів *Волчанський 1* і *Дубневич 1* додержують протилежної думки. Дуже цікавим є те, що обидва автори, викладаючи філософію наступного року, різко змінюють свої погляди.

Йосиф Волчанський у першому курсі (за 1715/1716–1716/1717 навч. роки) так пише про внутрішній конститутив: «*Relatio praedicamentalis non constituit(ur) adaequate in fundamento et termino complete sumpti seu quod idem est non componitur ex fundamento et termino sed adaequate identificatur soli fundamento*» («Предикаментальне відношення не встановлюється з цілісно взятих основи й терміна і так само не складається з основи й терміна, але адекватно ідентифікується лише з основою»)⁶⁶¹. У другому курсі він висловлює цілком протилежну думку:

Relatio praedicamentalis sumpta in concreto adaequate identificatur tam termino quam fundamento sumptis complete cum ratione fundandi et terminandi est contra connotatistas.

Відношення, взяте предикаментально, адекватно й конкретно ідентифікується як з терміном, так і з основою, цілісно взятими, [тобто] з підставою основування й термінування – це проти конотистів^{662,663}.

Така радикальна зміна позиції дещо дивує. Одначе, мабуть, вона не випадкова. У другому курсі Йосиф Волчанський зазначає: попри те, що в першому курсі він підтримував конотистів, тепер вирішив змінити свою позицію⁶⁶⁴. При цьому додатково не обґрунтовує своєї думки. В Амвросія Дубневича ситуація подібна: у першому курсі він висловлюється на користь ко-

⁶⁶¹ *Волчанський 1*, арк. 153 зв.

⁶⁶² *Волчанський 2*, арк. 147 зв.

⁶⁶³ У твердженні йдеться про відношення *in concreto sumpta*, однак на наступній сторінці ідентичне твердження й про відношення *in abstracto sumpta* (*Волчанський 1*, арк. 148 зв.).

⁶⁶⁴ *Волчанський 2*, арк. 147.

нотистів⁶⁶⁵, а в другому – пише абсолютно протилежне⁶⁶⁶, до того ж ніяк не коментує цього.

Крім уже описаних, у розділі про категорію відношення аналізується низка вузьких питань, вибір яких, на нашу думку, досить тісно пов'язаний з важливістю цієї категорії для розв'язання теологічних проблем: чи існують реальні відношення між особами в Бозі⁶⁶⁷, чи існують у Бозі, крім персональних відношень між особами, реальні відношення до створінь⁶⁶⁸, чи трансцендентальні відношення є перед суттєвими (*primo essentiales*) в абсолютних речах (*res absolutes*), чи може Бог бути основою предикаментального відношення під час другого приходу (*in tempore advenientum*)⁶⁶⁹ та ін. На нашу думку, аналіз цих питань можливий тільки за умови комплексного дослідження філософських і теологічних курсів професорів КМА.

---

⁶⁶⁵ Дубневич 1, арк. 363 зв.–364.

⁶⁶⁶ Дубневич 2, арк. 222 зв.–223 зв.

⁶⁶⁷ Яворський, арк. 146.

⁶⁶⁸ Яворський, арк. 146 зв.

⁶⁶⁹ Чарнуцький 1, арк. 226 зв.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Як бачимо з аналізу, на переважну більшість могилянських курсів досліджуваного періоду найістотніше впливала єзуїтська філософська школа, що позначилось як на «синоптичних» курсах, де вона абсолютно домінує, так і на «несиноптичних», яких торкається лише частково.

Не можна стверджувати, що в «синоптичних» курсах представлена однакова філософська доктрина: помічаємо незначні відмінності у розв'язанні майже всіх аналізованих питань. Так, щодо питання про матеріальний об'єкт логіки вирізняється позиція Сильвестра Піновського; під час розв'язання проблеми об'єкта атрибуції у «синоптичних» курсах окреслюється 5 варіантів відповіді; даючи відповідь на питання, чи є логіка *scientia practica* чи *speculativa*, професори поділяються на два табори; у питанні про те, чи потрібна логіка іншим наукам, серед «синоптичних» авторів можемо виокремити три позиції. Щодо розрізнення й універсалії диференціювання дещо зменшується – тут «синоптичні» курси поділяються на дві категорії: формалістські й об'єктивістські, з кількісною перевагою формалістів. Належність до того чи того табору впливає на розв'язання різноманітних питань: у який спосіб розрізняються метафізичні ступені, як треба ставитися до віртуального розрізнення, яка природа універсалій та ін. У вирішенні питань, пов'язаних з категорією відношення, також немає однотайності серед авторів «синоптичних» курсів.

На нашу думку, така загальна подібність і водночас різноманітність у деталях зумовлена внутрішньою ситуацією в єзуїтській філософській школі. У цей період філософія, представлена єзуїтами, була далека від концептуальної єдності. Франсиско Суарес – безумовно, найоригінальніший і найталановитіший філософ єзуїтської школи, – попри те, що на початку XVII ст. був у великій пошані між єзуїтами, не вважався беззаперечним лідером. Ні єзуїти, ні могилянські професори не позиціонували свою філософію як суаресіанство, на противагу домініканцям, які обстоювали томізм, чи францисканцям, що вважали себе скотистами. Як бачимо з переглянутих підручників домініканських і францисканських авторів, усередині цих течій також не було цілковитої згоди, проте, видається, що єзуїтська школа вирізняється найбільшою неоднорідністю концепцій. Саме ця неоднорідність значною мірою відобразилася на могилянських філософських курсах.

На нашу думку, некоректно говорити про оригінальний синтез різноманітних концепцій, до якого вдавалися могилянські професори, як про це пишуть багато сучасних дослідників. Якщо в могилянських курсах трап-

ляється поєднання концепцій, притаманних епохам Античності, Середньовіччя й Нового часу, то цей синтез є не стільки виявом власних філософських шукань, скільки впливом особливостей філософії «другої» схоластики, яка поєднувала в собі всі ці елементи.

Нам не вдалося помітити якихось концептуальних моментів, які вирізняли б могилянські філософські курси з-поміж їхніх європейських аналогів. У філософських курсах ми виявили тільки одне питання, що вказує на неприйняття загальної концепції через належність автора до православної віри – питання ознаки реального розрізнення між продуцентом і продукованим у курсі *Малиновський*. Однак ця відмінність свідчить радше про певне поняттєве непорозуміння, ніж про власну філософську доктрину, базовану на православному світогляді.

Ми не знайшли ніяких ознак впливу платонізму чи неоплатонізму, хіба що визнання в курсах *Калиновський* і *Кониський 2* можливості існування ідей у Божественному розумі. Проте ця думка притаманна більшості схоластичних авторів того часу, яких важко запідозрити в неоплатонізмі. Крім того, всі професори досліджуваного періоду зауважують неможливість існування ідей Платона і позиціонують себе як аристотеліки чи перипатетики. Таке позиціонування характерне насамперед для єзуїтської школи і пов'язане з тим, що вимогу поділяти аристотелівську філософію було зафіксовано в основних нормативних документах Товариства Ісусового – в «Конституціях ТІ» і в «Ratio Studiorum». При цьому в них немає вказівки підтримувати одну з провідних філософських шкіл того часу, відтак єзуїти, як і могилянці, вважали себе перипатетиками, хоч, звичайно, не в античному значенні цього слова, а «найновішими» (*recentiores*) перипатетиками. Не дивно, що в усіх випадках, коли могилянські професори не уточнюють, кому належить думка, яку вони обстоюють, покликаються на *recentiores*.

Важко визначити, хто з єзуїтських філософів найбільше впливав на професорів КМА. На нашу думку, безпосереднього впливу жодного з визначних єзуїтських філософів XVI–XVIII ст. на могилянських професорів немає. Припускаємо, що професори КМА ознайомилися з такими відомими мислителями, як Франсиско Суарес чи Родріго Арріяга, не читаючи їхні тексти, а через посередництво професорів польських єзуїтських колегій, на курси яких спиралися.

Достеменно не відомо, в який спосіб той чи той професор КМА готувався до своїх лекцій, але із загальних спостережень над досліджуваними курсами логіки можемо зробити таке припущення. Готуючи власні лекції, професори найчастіше починали писати текст не «з нуля». Здебільшого спочатку обирали один готовий курс (назвемо його *базовий курс*), який міг бути прочитаний у КМА або в якомусь іншому навчальному закладі (переважно єзуїтському) і вносили до нього свої правки. Це було обов'язковим етапом, тому що, на на-

шу думку, кожен з професорів того часу ставився до курсу, який читав, як до власного надбання. Однак правки мали різний характер. Це могли бути певні концептуальні зміни, коли конкретний професор не погоджувався з автором базового курсу, або ж суто формальні, коли змінював, наприклад, «*Paragraphus*» на «*Articulus*». Іноді використовували не один базовий курс, а два чи й більше, тоді власний курс того автора був компіляцією цих курсів. Очевидно, такий спосіб підготовки до лекцій не є власне могилянською особливістю, він був характерний для інших тогочасних закладів, хоча цю думку потрібно додатково підтвердити на конкретних фактах. Чи можливо, що хтось із професорів КМА, готуючи власний курс, не послуговувався ніяким базовим курсом? Це малоімовірно. Може, він не завжди чітко дотримувався базового курсу й час від часу інтерпретував його по-своєму. Дopusкаємо таку думку, адже між деякими курсами, де зафіксовано значну текстуальну тотожність, часто трапляються перефразування. У деяких випадках, наприклад, під час порівняння курсів *Кониський 2* і *Прокопович*, помічаємо істотну змістовну подібність, однак ніяких дослівних текстуальних збігів немає. Можливо, Георгій Кониський користувався курсом Теофана Прокоповича тільки як опорним текстом, та не вдавався до переписування. Саме такі випадки, на наше переконання, мають становити великий інтерес для подальших досліджень. Проте, щоб виявити їх, потрібно з'ясувати, яким базовим курсом користувався конкретний професор КМА. Завдання оприаявити всі базові тексти для кожного з могилянських філософських курсів надзвичайно складне, а деколи й нездійсненне, адже не всі вони збереглися до нашого часу. Однак можна плідно творити в цьому напрямі, співпрацюючи з науковцями, які досліджують викладання філософії в інших навчальних закладах, скажімо, єзуїтських.

Варто зазначити, що істотно впливала єзуїтська філософія не на всі курси означеного періоду. Найбільший вплив помітний у період від 1691 до 1743 р., коли в КМА викладали «синоптичні» курси, на яких, ми переконані, позначилися курси, що їх читали в єзуїтських колегіях. Два «несиноптичні» курси цього періоду – *Прокопович* і *Калиновський*, – попри свою зовнішню неподібність до «синоптичного» шаблону, за своїм ідейним наповненням не надто відрізняються від більшості могилянських курсів.

Ситуація з курсами Йоасафа Кроковського, що в досліджуваний період передували «синоптичним» курсам КМА, дещо складніша. У першому з них (*Кроковський 1*), який за своєю структурою досить-таки відрізняється від «синоптичного» шаблону, можемо простежити домінування ідей єзуїтських філософів. Натомість у другому (*Кроковський 2*), близькому до «синоптичних» курсів, відчутний вплив скотистичних ідей.

Вплив єзуїтської філософії на курси професорів КМА можна пояснити тим, що єзуїтські колегії кількісно переважали над іншими навчальними за-

кладами на теренах, суміжних із КМА, і могилянські професори навчалися в них. Цікаво те, що ідеї єзуїтської філософії відображалися й тоді, коли Київ уже давно не належав до Речі Посполитої.

З 1743 р. помітне зростання невдоволення єзуїтською філософією. Спершу Михайло Козачинський для свого третього курсу вирішив скористатися підручником капучина Гервасія Брізаценського⁶⁷⁰. Цей підручник, попри те, що його написав францисканець, не можна назвати типово скотистичним, однак у ньому є багато скотистичних ідей.

Послідовник Козачинського Гедеон Сломинський у назві свого курсу зазначає, що він додержує ідей протестантського філософа Бартоломея Кікермана. Останній за переконанням аристотелік і з-поміж багатьох протестантських шкільних філософів був значно ближчий до аристотелізму, представленого в єзуїтських курсах. Однак і підручники Бартоломея Кікермана, і курс Гедеона Сломинського як за своїм ідейним наповненням, так і за зовнішнім оформленням надто відрізняються від загального шаблону «синоптичних» курсів КМА.

Після Гедеона Сломинського філософію в КМА викладав Георгій Кониський. Перший свій курс у 1747–1749 рр. він прочитав, додержуючи курсу Теофана Прокоповича, вказавши це на початку. Цей випадок дуже цікавий, адже могилянський професор не просто скористався надбаннями свого попередника, а відверто заявив про це, що засвідчує неабиякий авторитет Теофана Прокоповича і його філософського курсу.

Другий курс Георгія Кониського можна вважати більш «авторським», залежність від Теофана Прокоповича простежуємо, проте менш істотну, ніж у першому курсі. Попри це, курс *Кониський 2*, як і курс *Прокопович*, не є «синоптичним», але в ньому менше відхилень від ідей єзуїтських філософів, ніж у курсах *Козачинський 3* і *Сломинський*. Усі наведені курси можна тлумачити як перехідні – тобто такі, які були переломними для викладання філософії у КМА в середині XVIII ст.

Протягом 1751/1752–1752/1753 навч. років філософію в КМА читає Георгій Щербачський. У своєму курсі він послуговується підручником Едмунда Пурхотія (Пуршо) (*Edmond Pourchot* лат. *Purchotius*, 1651–1734)⁶⁷¹ – відомого французького картезіанця. Послідовник Щербицького Давид Нащинський для викладання філософії в 1753/1754–1754/1755 навч. роках використовує підручник Йогана Генріка Вінклера⁶⁷² – послідовника Кристіана Вольфа.

⁶⁷⁰ *Brisacensis Gervasius* *Cursus philosophicus brevi et clare metodo in tres tomulos distributus*. Auctore P.F. Gervasio Brisacensi Ordinis Fratrum Minorum Provinciae Helveticae. – Coloniae Agrippinae, 1734. – Т.1: Logica.

⁶⁷¹ *Purchotius V.Cl.* *Edmundus Institutionum philosophiae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophum lectionem comparatae*. – Patavii, 1751.

⁶⁷² *Winkler Jo. Henricus* *Instituiones philosophiae universae usibus academicis accommodatae* (Editio altera auctior et emendatior). – Lipsiae, 1742.

Після втручання митрополита Тимофія Щербацького Давид Нащинський змінює курс Вінклера на підручник Кристіана Баумайстера. Починаючи з 1755/1756 навч. року філософію в КМА викладають за підручником «*Institutiones philosphae*» Кристіана Баумайстера^{673,674}.

Отже, у 40-х рр. XVIII ст. проявляється невдоволення єзуїтською філософією в КМА. Чим воно було спричинене – послабленням впливу єзуїтських колегій через політичні реалії, в яких опинився Київ, чи кризою самої єзуїтської філософії, куди починають проникати картезіанські й вольфганські елементи, достеменно не відомо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що наприкінці XVII ст. – в першій половині XVIII ст. виникає традиція *систематичного* викладання філософії на теренах України. Філософські курси професорів КМА (насамперед, курси логіки) відіграють при цьому дуже важливу роль, передовсім тому, що залучають надбання західноєвропейської академічної філософії до української духовної культури.

⁶⁷³ *Baumeister Frid. Christ. Institutiones philosophiae rationis methodo Wolfii conscriptae* (Editio octava auctior et emendatior). – Vitembergae, 1744.

⁶⁷⁴ Див. про це докладніше: *Симчич М.* Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. // Київська академія. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вип. 2–3. – С. 74–75.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Рукописи

1. [Волчанський, Йосиф] Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 108п/62, арк. 1–472.
2. [Волчанський, Йосиф] Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis... – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДАп/44, арк. 1–467 зв.
3. [Волчанський, Йосиф] Philosophia universa doctrinam peripatheticam... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п164, арк. 1–472.
4. [Волчанський, Йосиф] Philosophia universa doctrinam peripatheticam... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п165, арк. 1–367.
5. [Волчанський, Йосиф] Philosophia universa doctrinam peripatheticam... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 447п/1703, том I, арк. 1–174 зв.
6. [Волчанський, Йосиф] Philosophia universa doctrinam peripatheticam... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 450п/1708, том II, арк. 301–322.
7. [Гізель, Інокентій] Opus totius philosophiae. – IP НБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п128, арк. 1–678 зв.
8. [Дубневич, Амвросій] Cursus philosophicus biannalis in orthodoxa Academia Kijovomohileana... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п200, арк. 277–528.
9. [Дубневич, Амвросій] Philosophia perypatetica juxta mentem... – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п49, арк. 1–535.
10. [Дубневич, Амвросій] Philosophia perypatetica juxta mentem... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 119п/76, арк. 1–285 зв.
11. [Дубневич, Амвросій] Philosophia peripatetica juxta mentem... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 452п/1746, арк. 1–425.
12. [Калачинський, Прокопій] Meta scientiarum, ad quam omnis rationalium discursuum intellectus... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 620/394С, арк. 1–191.
13. [Калиновський, Стефан] Cursus philosophicus in Collegio Kijovo-Mohilaeano... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 123п/83, арк. 1–338.
14. [Калиновський, Стефан] Cursus philosophicus in Collegio Kijovo-Mohilaeano... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п169, арк. 1–32.

15. [Козачинський, Михайло] *Cursus philosophicus entis naturalis...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 126п/70, арк. 5–408 зв.
16. [Козачинський, Михайло] *Cursus philosophicus entis naturalis...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 127п/47, арк. 1-295 зв.
17. [Козачинський, Михайло] *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...* – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п52, арк. 2–239.
18. [Козачинський, Михайло] *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п171, арк. 1–274.
19. [Козачинський, Михайло] *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п172, арк. 1–171 зв.
20. [Козачинський, Михайло] *Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п173, арк. 1–184.
21. [Козачинський, Михайло] *Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 128п/85, арк. 2–312.
22. [Козачинський, Михайло] *Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae...* – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/331Л, арк. 1–237.
23. [Кониський, Георгій] *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...* – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п51, арк. 1–179 зв. (С.1а-334)
24. [Кониський, Георгій] *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 635/410С, арк. I–V зв., 1–163 зв.
25. [Кониський, Георгій] *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 635/410С, арк. I–V зв., 1–163 зв.
26. [Кониський, Георгій] *Philosophia juxta numerum quatuor facultatum...* – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п565, арк. 2-104
27. [Кононович-Горбацький, Йосиф] *Subsidium logicae.* – IP НБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п126, арк. 1–446 зв.
28. [Кроковський, Йосафат] *Brevis ad Logicam Aristotelis introductio...* – ЦДІАК України, ф. 222, оп. 2, од. зб. 18а, арк. 526–748.
29. [Кроковський, Йосафат] *Disputationes logicae seu consona Organi Aristotelici* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 617/393С, арк. 1–398.
30. [Кроковський, Йосафат] *Introductio in universam Aristotelis philosophiam...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 88п/88, арк. 1–754.
31. [Кроковський, Йосафат] *Introductio in universam Aristotelis philosophiam...* – ЦДІАК України, ф. 222, опис 2, од. зб. 18а, арк. 1–525 зв.

32. [Кулябка, Сильвестр] [Philosophia] – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 125п/84, арк. 2–422 зв.
33. [Кулябка, Сильвестр] [Philosophia] – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 124п/79, арк. 1–375.
34. [Кулябка, Сильвестр] Cursus philosophicus ingenui sapientiae amatoribus... – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п50, арк. 1–820 зв.
35. [Кулябка, Сильвестр] Cursus philosophicus ingenui sapientiae amatoribus... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п169, арк. 33–587 зв.
36. [Левицький, Ларіон] Appia trita seu atrium scientiae philosophicae... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 110п/66, арк. 1–710.
37. [Левицький, Ларіон] Appia trita seu atrium scientiae philosophicae... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 111п/64, арк. 1–603.
38. [Левицький, Ларіон] Appia trita seu atrium scientiae philosophicae... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 449п/1699, том I, арк. 1–224 і том II, арк. 1–300 зв.
39. [Левицький, Ларіон] Appia trita seu atrium scientiae philosophicae... – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п45, арк. 1–417 зв.
40. [Левицький, Ларіон] Dialectica seu breve compendium initialis... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п167, арк. 1–473.
41. [Левицький, Ларіон] Dialectica seu breve compendium initialis... – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 631/406С, арк. 1–663.
42. [Левицький, Ларіон] Dialectica seu breve compendium initialis... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 451п/1697, арк. 1–251.
43. [Левицький, Ларіон] Dialectica seu breve compendium initialis... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 117п/78, арк. 4–476 зв.
44. [Левицький, Ларіон] Dialectica seu breve compendium initialis... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 116п/67, арк. 1–38 зв., 275–513.
45. [Малиновський, Платон] Olympia philosophica ad cursum biennalem... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п166, арк. 1–448.
46. [Малиновський, Платон] Olympia philosophica ad cursum biennalem... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 450п/1708, том I, арк. 1–210 зв.; том II, арк. 1–300.
47. [Малиновський, Платон] Olympia philosophica ad cursum biennalem... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 115п/75, арк. 1–264 зв.
48. [Малиновський, Платон] Olympia philosophica ad cursum biennalem... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 448п/1703, том II, арк. 1–260.

49. [Миткевич, Єронім] Liber philosophae quadripartibus id est logica, methaphysica, physica et ethica... – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п170, арк. 1–321.
50. [Невідомий автор] Certamen scientiae bienali cursu philosophico... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 118п/68, арк. 1–482.
51. [Невідомий автор] Disputationes philosophiae in alma Academia Kojovomohileana... – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п42, арк. 66–616.
52. [Невідомий автор] Philosophia scholasticis disputationibus explicata anno Domini 1782... – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 632/407С, арк. 1–161.
53. [Піновський, Сильвестр] [Physica] – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 446п/1701, арк. 65–400 зв.
54. [Піновський, Сильвестр] Disputationes philosophiae in Collegio Kievomohilaeano Roxolano... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 446п/1701, арк. 1–62.
55. [Піновський, Сильвестр] Disputationes philosophiae in Collegio Kievomohilaeano Roxolano... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 103п/60, арк. 1–216.
56. [Поповський, Інокентій] Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 442п/1706, том I, арк. 1–256 зв., том II, арк. 257–486 зв., том III, арк. 486–686 зв.
57. [Поповський, Інокентій] Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata... – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 443п/1707, том I, арк. 1–192 зв., том II, арк. 1–176, том III, арк. 1–155.
58. [Поповський, Інокентій] Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata... – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 622/396С, арк. 1–631.
59. [Поповський, Інокентій] Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 150п/18, арк. 149–597.
60. [Поповський, Інокентій] Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata... – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 544/219С, арк. 371–474.
61. [Прокопович, Теофан] [Logica] – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п43, арк. 1–54.
62. [Чарнуцький, Христофор] Manoductio ad logicam sive dialectica... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 97п/59, арк. 1–739.
63. [Чарнуцький, Христофор] Manoductio ad logicam sive dialectica... – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 98п/58, арк. 1–825.

64. [Чарнуцький, Христофор] *Manoductio ad logicam sive dialectica...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 625/400С, арк. 1–611.
65. [Чарнуцький, Христофор] *Manoductio ad logicam sive dialectica...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 624/399С, арк. 1–322.
66. [Чарнуцький, Христофор] *Manoductio ad logicam sive dialectica...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п156, арк. 1–64 зв.
67. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 100п/49, арк. 1–394 зв.
68. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 99п/71, арк. 50–254 зв.
69. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 627/403С, арк. 39–209 зв.
70. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 628п/402С, арк. 1–215 зв.
71. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 444п/1704, арк. 56–366.
72. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 445п/1705, арк. 9–528 зв.
73. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п156, арк. 65–258.
74. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п157, арк. 1–463 зв.
75. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п158, арк. 2–503 зв.
76. [Чарнуцький, Христофор] *Philosophia rationalis universa seu Logica...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п159, арк. 1–417 зв.
77. [Щербацький, Георгій] *Ad majorem Dei Ter Optimi Maximi gloriam...* – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 454п/1698, арк. 1–183 зв.
78. [Щербацький, Георгій] *Ad majorem Dei Ter Optimi Maximi gloriam...* – IP НБУВ, ф. 305, ДС/п174, арк. 1–93 зв.
79. [Яворський, Стефан] *Agonium philosophicum in arena gymnadis...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п152, арк. 1–585 зв.
80. [Яворський, Стефан] *Agonium philosophicum in arena gymnadis...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 619/397С, арк. I–XXVI і 1–161.

81. [Яворський, Стефан] *Agonium philosophicum in arena gymnadis...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 618/398С, арк. 1–309.
82. [Яворський, Стефан] *Agonium philosophicum in arena gymnadis...* – IP НБУВ, ф. 8, од. зб. 60М/42, арк. 1–576.
83. [Ярошевицький, Ларіон] *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* – IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п564, арк. 1–45 зв., 53–79.
84. [Ярошевицький, Ларіон] *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 99п/71, арк. 1–48.
85. [Ярошевицький, Ларіон] *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* – IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 444п/1704, арк. 1–54 зв.
86. [Ярошевицький, Ларіон] *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* – IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 627/403С, арк. 1–38.
87. [Dunin, Tomasz] *Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 112п/65, арк. 1–302.
88. [Kleszczański, Sebastian] *Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 87п/51, арк. 1–279 зв.
89. [Krüger, Tomasz] *Principia cursus philosophici, summula dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis...* – IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 1–179.
90. [Popiel, Stanisław] *Scientia rationalis seu logica...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 116п/67, арк. 39–272 зв.
91. [Schipper, Jan] *Rudimenta matheseos.* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 1–354 зв.
92. [Woynarowicz, Jan] *Cursus philosophicus scholasticis disputationibus expeditus...* – IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 107п/61, арк. 1–574 зв.

Стародруки

93. *Козачинський Михайло* *Philosophia Aristotelica ad Mentem Peripateticarum Tradita* – *Философия Аристотелева по умствованию перипатетиков изданная.* – Львів, 1745. – [61 арк.].
94. *Arriaga Rodericus de Cursus philosophicus auctore R. P. Roderico de Arriaga* – *Lugduni, 1663.* – [8 арк.], 240 с. – [НБУВ, Відділ історичних колекцій – колекція «Роки» у зібранні Університету св. Володимира, 1851-536].

95. *Baumeister Frid. Christ. Insititutiones philosophiae rationis methodo Wolfii conscriptae* (Editio octava auctior et emendatior). – Vitembergae, 1744. – [8 арк.], 368 с., [8 арк.] – [НБУВ, Колекція КДА, ВХХV 8/204].
96. *Brisacensis Gervasius Cursus philosophicus brevi et clare metodo in tres tomulos distributus. Auctore P.F. Gervasio Brisacensi Ordinis Fratrum Minorum Provinciae Helveticae.* – Т. 1: Logica. – Coloniae Agrippinae, 1734. – [14 арк.], 340 с. – [НБУВ, Колекція КДА, ВХХVII 9/461].
97. *Carleton Thomas Comptonus Philosophia universa serenissimo principi Maximiliano Com. Pal. Rheni, Utriusque, Bau. Duc. S. R. I. Archidafero Electori Dicata Municentiae Bavairacae Auctore R. P. Thoma Comtono Carleton Cantabrigiensi Soc. Jesu. In Colleg. Angl. Leod. Sac. Teolog. Professore.* – Antveriae, Apud Iacobum Maurisium, 1649. – 621 с. – [BN, XVII. 4.10484].
98. *Collegii Complutensis Fr. Discalceatorum B.M.V. De Monte Carmeli Artium Cursus Ad brevioram formam collectus in nono ordine atque faciliiori stylo dispositus per F. Joannem ad Annuntiatione in Salamanticensi ejusdem Ordinis Collegio Sacra Theologiae Lectorem. T. 1. Complectens Dialecticam juxta miram doctrinam Angelici Doctoris D. Thomae, ejusdem sanctissimo Doctoris dicatus nunc primum in lucem prodit.* – Lugduni, 1670. – [18 арк.], 485 с., [1 с.], [6 арк.] – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia 2201 T.1].
99. *Collegii Conibriciensis e Societate Jesu in universam dialecticam Aristotelis Stagiritae – Coloniae Agr., 1611.* – [8 арк.], 566 с., [1 арк.] – [BJ, Aug. 11027 Mag. St. Dr.].
100. *Duhamel Jo. Bapt. Philosophia vetrus et nova ad usum scholae accomodata in regia Burgundia olim pertracta.* – Т. 1. Cui logicam complectitur. – Venetiis, 1730. – [12 арк.], 451 с., [1 с.], [2 арк.] – [НБУВ, колекція КДА, ДІ 9/363].
101. *Fonseca Petrus da Commentariorum Petri Fonsecae Lusitani Doctoris Theologi Societatis Jesu in libros Metaphysicorum Aristotelis Stagiritae.* – Т. 2. Continet hic tomus quinti libri explanationem. – Lugduni, 1593. – [8 арк.], 778 с., [34 арк.] – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia 2289].
102. *Gengell Georgius SI. Admiranda Jansenismi tribus exposita tractatibus.* – Brusbergae, 1715. – [5 арк.], 252 с., [4 арк.] – [BUW, Gabinet Starych Druków, 4g.12.3.1e XVIII/II].
103. *Gengell Georgius SI. Admiranda Zvinglii et Calvinii tribus exposita tractatibus.* – Praegae, 1717. – [6 арк.], 131 с., [1 с.], [2 арк.] – [BUW, Gabinet Starych Druków, 4g.12.3.1d XVIII/II].
104. *Gengell Georgius SI. Admiranda Lutheri tribus exposita tractatibus.* – Praegae, 1714. – [6 арк.], 114 с., [4 арк.] – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 4g.12.3.1c XVIII/II].

- 105.** *Gengell Georgius SI.* Defensio Aristotelis et philosophiae peripatheticae per enervationem quinquaginta Lutheri Propositionum oppositarum Aristoteli, et suae Philosophiae. – Praegae, 1713. – [8 арк.], 119 с., [1 с.], [4 арк.] – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 4g.12.3.1b XVIII/II].
- 106.** *Gengell Georgius SI.* Defensio theologiae scholasticae contra Lutherum ultra sexaginta oppostorum theologiae tractatibus quinque comprahensa. – Leopoli, 1713. – [11 арк.], 174 с. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 4g.12.3.1a XVIII/II].
- 107.** *Hurtado de Mendoza Petrus* Universa philosophia A R.P. Hurtado De Mendoza Valmesedano e Societate Jesu apud fidei Quaestiones Censore et in Salmaticensi Academia fanctae Theologiae Professore, in unum corpus redacta. Nova editio. Quinque anterioribus tertia fere parte auctior et ab ipso authore ita recognita, novisque indicibus et aliis ornamentalis exculpta, ut novum opus merito videri queat. – Lugduni, 1624. – In-4 – 1352 с. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 13.23.4.18].
- 108.** *Krasnoдebski Adamus Qirinus* Philosophia Aristotelica – Varsaviae, 1678. – 992 с. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 28.20.3.3822; 4.20.3.87b XVII/I].
- 109.** *Lerma Cosma de* Cursus philosophicus ex doctrina sapientissimi Magistri Fr. Dominici de Soto OP collecti per Fr. Cosmam de Lerma ejusdem Ordinis Sacrae Theologiae Magistrum. – T. 1. Universam logicam Comprahendens. – Romae: Typis Nicolai Angeli Tinassii, 1659. – [8 арк.], 320 с. – [BJ, Oddział Strarych Druków, Philosophia 525 T. 1].
- 110.** *Maihat Raymundus* Summa Philosophiae Authore P. Raymundo Maihat Ordinis Praedicatorum Conventus S. Thomae Aquitanis Tholosani. – T. 1. Logicam Parvam et Magnam continens. – Tolosae, 1662. – [5 арк.], 348 с. – [BJ, Oddział Strarych Druków, Philosophia 555].
- 111.** *Mastirus Bartolomeus O.F.M. Con.* Disputationes in Organo Aristotelis Quibus ab Adversentibus tum veterum tum recentiorum jaculis Scoti Logica Vindicatur A PP. Bartolomeo Mastro Mendulensi et Bonaventura Belluto Cantanerum S. Theologiae Doctoribus et in Augusto Sancti Antonii Min. Con. Patavino Collegio Recentibus. – Venetiis, 1639. – [16 арк.], 970 с., [2 арк.] – [BJ, Oddział Strarych Druków, Philosophia 2371, II].
- 112.** *Miaskowski Hadrianus* Indtroducio in universam Aristotelis philosophiam seu Dialecticam Tribus Disputationibus explicata a R.P. Andriano Miaskowski S.J. – Sandomeriae, 1720 – [6 арк.], 278 с., [23 арк.]. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 28.20.4.6133/1; BUW 4.23.6.58 XVIII/II; BUW 4.23.6.65 XVIII/II].

- 113.** *Mlodzianowski Thomas* Praelectioniones philosophiae Sive operum Tomus quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Philosophicorum, Generatione, Corruptione et Anima. Editio secunda Auctior et correctior. – Moguntiae et Dantisci, 1682. – 215 c., 221 c., 126 c., 161c. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 28.20.3.427].
- 114.** *Morawski Joannes* Totius philosophiae principia, per quaestiones de ente in communi. Ex praelectionibus. P. Joannis Morawski SJ explicata. – Poznanie, 1666. – [18 арк.], 192 c. – [BUW, Gabinet Strarych Druków, Sd. 712.37].
- 115.** *Ostrowski Casimirus* Singulares universae rationalis scintiae controversiae per poroposita in tractatibus philosophicis P. Cazimiri Ostrowski Teol. Soc. Jesu Media ac Conclusiones Dedicisae Anno supraemi Mediatoris Nostri Dei Hominis – Sandomiriae, 17[22]. – [12 арк.], 208 c., [8 арк.] – [BUW, Gabinet Strarych Druków, 4.23.6.54 XVIII/II].
- 116.** *Oviedo Franciscus* Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus. (Ed. 3) – 2 vol – Lugduni, 1663. – 610 c., 445 c. – [BN, XVII 4.10459].
- 117.** *Poncius Joannes* Integer Philosophiae cursus ad mentem Scoti in tres partes distributus. – Roma, 1642. – [6 арк.], 774 c., [16 арк.] – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia, 2453, T. 1].
- 118.** *Purchotius V.Cl.* Edmunidus Institutionum philosophiae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophum lectionem comparatae. – Patavii, 1751. – [11 арк.], 482 c., [2 грав.], [2 арк.] – [НБУВ, Колекція КДА, VXXVII 9/500].
- 119.** *Rhodes Georgius de* Philosophia peripatetica ad veram aristotelis mentem Liber quatuor Digesta et Disputata Pharus ad theologiam scholasticam nunc primum in lucem prodit – Lugduni 1671. – [BJ, Philosophia 2697].
- 120.** *Rubio Antonius* Commentariorum in universam Aristotelis dialecticam una cum dubius et quaestionibus hac tempestate agitari solitis. Prima pars Continens Quaestiones Prooemiales, Universales, tractatus de natura entis rationis et exercitio praedicationum: praedicabilia Porphyrii et praedicamenta Arist. A patre Antotio Ruvio Rodensi, Doctore Theologo Societatis Jesu, Theologiaeque professore composita. Ad florentissimam Complutensem Academiam – Cracoviae, 1608. – [3 арк.], 578 c., [7 арк.] – [НБУВ, Зібрання КПЛ, X 5/8].
- 121.** *Schell Anselmus* Cursus philosophiae aristotelico-thomisticae abbreviatus. – Pars 1. Complectens tractatum praemilinare in Logicam Parvam seu Summulas et quinque Tractatus in Logicam Magnam. – Augustae

- Vindelicorum, 1737. – [1 грав.], [9 арк.], 228 с. – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia 751, I].
122. *Smiglecius Martinus* Logica Martini Smigleccii Societatis Iesu S. Theologiae Doctoris, Selectis Disputationibus et quaestionibus illustrata Et in duos Tomos distributa in qua Quicquid in Aristotelico organo vel cognitu necessarium vel obscuritate perplexum, tam clare et perspicue, quam solide ac nervose pertractatur. – Oxonii, 1658. – [8 арк.], 761 с., [1 с.], [34 арк.].
123. *Soares Franciscus Lusitanus* Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus – T. 1. comprehendens logicam. – Conimbrigae, Typis Pauli Craesbeeck, 1651. – [13 арк.], 271 с., [1 с.] – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia 2700].
124. *Villalva Joannes* Cursus Phylosophici juxta mentem Angelici magistri D. Thomae Aquinatis, quinti eccleisae doctoris. – T. 1. Comprahendens dialecticam et Logicam – Caesaraugi, 1715. – [8 арк.], 498 с., [3 арк.] – [BJ, Oddział Starych Druków, Philosophia 2543 T.1].
125. *Winkler Jo. Henricus* Institutuines philosophiae universae usibus academicis accommodatae (Editio altera auctior et emendatior) – Lipsiae, 1742. – [НБУВ, Колекція КДА, ВХХVII 10/530].

Дослідження

126. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1995), Т. I (1721–1750) / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., 1905. – 462 с.
127. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія в суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль.: Збруч, 1999. – 264 с.
128. *Андрушко В.О., Андрущенко М.В.* Помовський // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 439.
129. *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 с.
130. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: В 2 ч. – К., 1856. – Т. 1. – 370 с.; Т. 2. – 567 с.
131. *Безбородько Н.И.* Язык латинских трактатов украинских философов XVII века: Пособ. для студ. и аспирантов филос., филол. и истор. ф-тов. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. – 137 с.

132. *Болховитинов, митр. Евгений*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Болховитинов С. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь, 1995. – С. 36–270.
133. *Булгаков, иером. Макарий*. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – 226 с.
134. *Вишневский Д.* Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – 371 с.
135. *Вишневский Д.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Смоленске. – Вып. 1: Рукописи на латинском языке Смоленской семинарской библиотеки. – Смоленск, 1900. – 62 с.
136. *Винтер Е.* Ранне Просвітництво і християнство / Пер. з нім. В. Єрмоленка // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 287–310.
137. *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів: Просвіта, 1921. – Т. 2: Віки XVI–XVIII. – Ч. 1. – 416 с.
138. *Голубев С.* Киевская Академия во второй половине XVII и начале XVIII в. – К., 1901. – 101 с.
139. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. – Т. 1. – К., 1883. – 576 с.; Т. 2. – К., 1898. – 498 с.
140. *Голубев С.Т.* Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия) // Труды КДА. – 1900. – Октябрь. – С. 147–190; 1900. – Декабрь. – С. 567–628.
141. *Голубцов А.* К вопросу о старых академических тезисах и их значению для археологии // Богословский вестник. – 1903. – Т. 2. – № 7–8. – С. 414–430.
142. *Горський В.* XVII сторіччя в історії української філософії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 55–67.
143. *Горський В.* Європейська традиція в Києво-Могилянській академії // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 7–38.
144. *Горський В.С.* Історія української філософії: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.

145. *Горський В.С.* Alma Mater вищої освіти в Україні // Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). – Філософські нариси. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – С. 115–126.
146. *Горський В.С.* Києво-Могилянська академія в історії української філософії // Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). – Філософські нариси. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – С. 108–114.
147. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – К.: Наукова думка, 1995. – 667 с.
148. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990. – 372 с.
149. *Діденко Л.В.* Кінематично-просторово-темпоральна модель онтології Георгія Кониського // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2002. – Вип. 30. – С. 84–93.
150. *Діденко Л.В.* Онтологічно-антропологічна модель філософування Георгія Кониського: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
151. *Діденко Л.В.* Філософування по-кониськи: історико-культурологічний аналіз // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2002. – Вип. 29. – С. 80–89.
152. *Довга Л.М.* Естетика // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 635–652.
153. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 607 с.
154. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків виданих на Україні. – Кн. 1 (1574–1700). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1981. – 135 с.; Кн. 2, Ч. 1 (1701–1764). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1984. – 131 с.
155. *Захара І.С.* Стефан Яворський. – Львів: Каменяр, 1991. – 112 с.
156. *Захара І.С.* Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
157. *Захара І.С.* Києво-Могилянская академия и польская культура конца XVII – начала XVIII в. // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 225–233.
158. *Захара І.С.* Академічна філософія України (XVII – поч. XVIII ст.). – Львів, 2000. – 238 с.

159. *Захара І.С.* Курс психології Стефана Яворського // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 88–95.
160. *Захара І.С., Хижняк З.І.* Яворський // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 609–612.
161. *Ивлев В.Ю.* Логика в России (перв. пол. XVIII в.). – М.: Когито-Центр, 2000. – 170 с.
162. *Ивлев В.Ю.* Основные предпосылки формирования логики как философской дисциплины в рамках КМА и Московской славяно-греко-латинской Академии от «Логоса» к «логике». – М.: Когито-Центр, 2000. – 36 с.
163. Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII–XVIII вв.). – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.
164. *Ісаєвич Я.Д.* З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.) // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 24–34.
165. *Кагамлик С.Р., Матковська О.В., Хижняк З.І.* Чарнуцький // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 582–583.
166. *Кашуба М.* Етика як академічна дисципліна в Києво-Могилянській академії // Київська академія. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вип. 2–3. – С. 98–104.
167. *Кашуба М.* Києво-Могилянська академія в українській духовній культурі // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 68–72.
168. *Кашуба М.В.* Георгий Конисский. – М.: Мысль, 1979. – 173 с.
169. *Кашуба М.В.* Георгій Кониський – світогляд та віхи життя. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 228 с.
170. *Кашуба М.В.* Георгій Кониський і його «Філософський курс» / Передмова упорядника // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 5–61.
171. *Кашуба М.В.* Место Георгия Конисского в украинно-белорусских философских взаимосвязях // Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII–XVIII вв.). – К.: Наукова думка, 1978. – С. 135–162.

172. *Кашуба М.В.* Трактатування Георгієм Кониським проблеми матерії // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 96–102.
173. *Кондаков Н.И.* Логический словарь – М.: Наука, 1971. – 656 с.
174. *Кондзьолка В.В.* Елементи матеріалістичного сенсуалізму в філософському трактаті Інокентія Гізеля «Психологія» // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 81–87.
175. *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990.
176. *Конончук С.* Метафізичний контекст «Підручника з логіки» Йосифа Кононовича-Горбацького та барокова схоластика // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 151–156.
177. *Конончук С.* Схоластична традиція та українська філософія пізнього середньовіччя: *via antiqua* та *via moderna* в Києво-Могилянській академії // *Philosophia prima: метафізичні питання.* – К., 1998. – Вип. 1. – С. 56–79.
178. *Конончук С.Г.* Силогістика в логічних курсах Києво-Могилянської академії середини XVII сторіччя (Й.Кононович-Горбацький і С.Яворський) // *Philosophia prima: метафізичні питання: Щорічник /* Наук. ред. Я.М.Стратій. – К.: ВІПОЛ, 1999. – Вип. 2. – С. 78–99.
179. *Конончук С.В., Хижняк З.І.* Кононович-Горбацький // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМАкадемія», 2001. – С. 276–277.
180. *Коркишко А.А.* К характеристике общественно-политических воззрений И. Кононовича-Горбацкого // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 234–242.
181. *Коркішко А.А.* Про філософське спрямування курсу логіки Йосипа Кононовича-Горбацького // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 74–80.
182. *Котусенко В.* Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 83–107.

183. *Котусенко В.* Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 117–150.
184. *Кравченко О.П.* Вчення про людину у філософії Георгія Кониського і Григорія Сковороди: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / НАНУ, Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди. – К., 2006. – 20 с.
185. *Крикун В.Ю.* Логічний аналіз диспути в творчості Ф.Прокоповича // Мультиверсум: Філософ. альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2004. – Вип. 42. – С. 237–245.
186. *Крип'якевич І.* Нове шкільництво // Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1937. – С. 122–138.
187. *Кроковський, Йоасаф* // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 309–310.
188. *Л[ебединце]в П.* Многолетие, возглашенное в Киеве в начале XVIII в. // Киевская старина. – 1884. – Июль. – С. 545–546.
189. *Лебедев А.* Рукописи Церковно-Археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – 472 с.
190. *Ленин В.И.* Философские тетради // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1973. – Т. 1. – 782 с.
191. *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Б.м, Б.р. [СПб., 1880.] – 206, 18, [5] с.
192. *Линчевский М.З.* Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии // Линчевский М.З. Полн. собр. соч.: В 2 т. – К., 1906. – Т. 1. – С. 46–180.
193. *Литвинов В.Д.* До історії Києво-Могилянської академії // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С.103–108.
194. *Литвинов В.Д.* Зв'язки українських і німецьких просвітників на поч. XVIII ст. // Філософська думка. – 1970. – № 4. – С. 107–116.
195. *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – К.: Наукова думка, 1984. – 154 с.
196. *Литвинов В.Д.* Про деякі риси гуманізму та просвітництва в українській філософії початку XVIII ст. (Геофан Прокопович) // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 103–108.

197. *Лихачев Д.С.* Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков. – Ленинград: Наука, 1983. – 639 с.
198. *Ломонос-Ровна Г.* З історії філософії в Києво-Могилянській колегії («Підручник логіки Й. Кононовича-Горбацького») // Наукові записки (Ін-т філософії АН УРСР). – 1961. – Т. VII. – С. 24–39.
199. *Маковский А.О.* История логики. – М.: Недра, 1967. – 502 с.
200. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
201. *Мень, протоиерей Александр.* Библиологический словарь. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. – Т. 3: (Р–Я). – 528 с.
202. *Микитась В.Л., Колесник С.О.* Миславський Симон Григорович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 365–366.
203. *Мірчук І.* Історія української філософії // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. (Перевидання в Україні). – К.: Ін-т української археографії АН України, 1994. – Т. 2. – С. 718–724.
204. *Мірчук І., Маркусь В.* Філософія // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. (Перевидання в Україні). – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3509–3512.
205. *Москаленко Ф.Я.* Учение об индуктивных выводах в истории русской логики. – К.: Изд-во КГУ, 1955. – 219 с.
206. Нариси історії філософії на Україні / АН УРСР, Ін-т філософії; Ред. кол.: Д.Х.Острянин та ін. – К.: Наукова думка, 1966. – 655 с.
207. *Неретина С.С.* Латинско-русский словарь философских терминов [Електронний документ]. – ([pttp://antology.rchgi.spb.ru/slovar/diction.html](http://antology.rchgi.spb.ru/slovar/diction.html)). Перевірено 12.01.2007.
208. *Ничик В.М.* Актуальные проблемы изучения философского наследия Киево-Могилянской академии // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 107–115.
209. *Ничик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в. – К.: Наукова думка, 1978. – 298 с.
210. *Ничик В.М.* Киево-Могилянская академия и болгарская культура // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 79–103.

211. *Ничик В.М.* Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной філософії // *Філософська думка в Києві: Історико-філософський очерк.* – К.: Наукова думка, 1982. – С. 105–148.
212. *Ничик В.М.* Роль Києво-Могилянської академії в розвитку просвітництва східнослов'янських народів. – Минск: Наука і техніка, 1985. – С. 409–412.
213. *Ничик В.М.* Феофан Прокопович. – М.: Мисль, 1977. – 192 с.
214. *Ничик В.М.* Філософія і психологія Києво-братської школи в контексті східнослов'янського відродження // *Проблеми філософії.* – 1988. – № 74. – С. 83–91.
215. *Ничик В.М., Рогович М.Д.* Изучение системы Коперника в Киево-Могилянській академії // *Николай Коперник: К 500-летию со дня рождения.* – М.: Наука, 1973. – С.136–140.
216. *Ничик В.М., Рогович М.Д.* Натурфілософія або фізика: Феофан Прокопович // *Історико-астрономічні дослідження.* – М.: Наука, 1975. – Вип. XII. – С.357–368.
217. *Ничик В.М., Рогович М.Д.* Феофан Прокопович в рукописних збірниках XVIII в. // *Русська література.* – 1976. – № 2.
218. *Ничик В.М., Роменець В.А.* Перші отечественні посібники по філософії і психології на Україні в початку XVII століття // *Філософські науки.* – 1986. – № 6. – С. 112–117.
219. *Ничик В.* Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини // *Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін.* – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 77–98.
220. *Ничик В.М.* Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 51 с.
221. *Ничик В.М.* Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського й білоруського народів // *Філософська думка.* – 1974. – № 5. – С. 67–80.
222. *Ничик В.М.* Вступні уваги // *Від Вишенського до Сковороди.* – К.: Наукова думка, 1972. – С. 3–8.
223. *Ничик В.М.* Григорій Сковорода і філософські традиції Києво-Могилянської академії // *Філософія Григорія Сковороди.* – К.: Наукова думка, 1972. – С. 123–196.
224. *Ничик В.М.* Дмитро Чижевський і новітні дослідження філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії // *Діалог культур: Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського.* – К., 1997. – С. 28–40.

225. Нічик В.М. До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії // Від Вишенського до Сковороди. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 54–74.
226. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 252 с.
227. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія як чинник формування філософії Г.С.Сковороди // Тези доповідей респ. наук. конф., присвяченої 250-річчю від дня народження Г.С.Сковороди (1722–1794). – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1972. – С. 33–34.
228. Нічик В.М. Культурна і церковна діяльність П. Могили та процес національного відродження України // Церква і національне відродження. – К.: Ін-т національних відносин і політології, 1993. – С. 342–355.
229. Нічик В.М. Перший професор гебраїстики в Києво-Могилянській академії // Філософська думка. – 2001. – № 3. – С.71–92.
230. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 328 с.
231. Нічик В.М. Проблема людського розуму і волі в творах Петра Могили // Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: Дніпро, 1998. – С. 18–37.
232. Нічик В.М. Реформаційні і гуманістичні ідеї в братських школах // Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 235–300.
233. Нічик В.М. Сковорода і етико-гуманістичний напрям у вітчизняній філософії // Григорій Сковорода' 250. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 116–124.
234. Нічик В.М. Феофан Прокопович в оцінці російських мислителів і письменників // Філософська думка. – 1978. – № 1. – С. 80–92.
235. Нічик В.М. Філософія в Київській братській школі // Філософська думка. – 1982. – № 2. – С.54–66.
236. Нічик В.М. Філософські попередники Г.С.Сковороди // Філософська думка. – 1985. – № 2. – С. 69–80.
237. Нічик В.М. Філософські попередники Г.С.Сковороди в Києво-Могилянській академії: До 250-річчя від дня народження Г.С.Сковороди // Філософська думка. – 1972. – № 2. – С. 45–59.
238. Нічик В.М., Горський В.С., Литвинов В.Д. Проти буржуазно-націоналістичного тлумачення розвитку філософської думки на Україні епохи феодалізму // Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 26–100.

239. Нічик В.М., Рогович М.Д. Про неточності у життєписах Ф. Прокоповича // Філософська думка. – 1975. – № 2. – С. 117–127.
240. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вища школа; Знання, 1999. – 544 с.
241. Огородник І.В., Огородник В.В., Русин М.Ю., Диденко В.Ф. Философская мысль восточных славян: Биобиблиогр. словарь / Науч. ред. Л.В.Губерского. – К.: Вид-во Верх. Ради, 1999.
242. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – 326 с.
243. Описание рукописного отдела Библиотеки Академии Наук СССР. Рукописи латинского алфавита XVI–XVII вв. / Составитель И.Н.Лебедева. – Ленинград, 1979. – Т. 6. – С. 288.
244. Очерки по истории логики в России: Сборник / Под ред. П.И.Никитина. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 258 с.
245. П[етров] Н. Рукописи Иркутской Духовной Семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – Октябрь. – С. 305–312.
246. Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст. / Пер. с лат., вст. ст. и примеч. М.В.Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987. – 527 с.
247. Панибратцев А.В. Просвещение разума. Становление академической науки в России. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2002. – 624 с.
248. Панибратцев А.В. Философия в Московской славяно-греко-латинской академии (первая четверть XVIII в.). – М., 1997. – 152 с. – [Електронний документ]. – (<http://www.auditorium.ru/books/4086/>). Перевірено 24.02.2007.
249. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні (кінця XVI – першої третини XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1984. – 128 с.
250. Паславський І.В. Критика метафізики томізму у натурфілософії Й.Кроковського // Філософська думка. – 1976. – № 5. – С. 94–108.
251. Паславський І.В. Між Сходом і Заходом: Нариси з політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994. – 143 с.
252. Паславський І.В. Проблема універсалій в «Логіці» Й.Кроковського // Філософська думка. – 1973. – № 5. – С. 60–65.
253. Паславський І.В. Розвиток логічних ідей у вітчизняній філософії другої половини XV ст. // Філософська думка. – 1986. – № 6. – 45–55 с.
254. Пелех П.М. З історії вітчизняної психології XVII ст. // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.). – К.: Радянська школа, 1952. – С. 5–79.

255. *Пелех П.М.* Психологія в Київській академії в XVIII ст. // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.). – К.: Радянська школа, 1952. – С. 80–122.
256. *Петров Н.И.* Киевская Академия во второй половине XVII века. – К., 1895. – 171 с.
257. *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в музее церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874–1878. – 683. – CVI с.
258. *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Т. 1. – М., 1892. – 321 с.; Т. 2. – М., 1894. – 294 с.; Т. 3. – М., 1904. – 307 с.
259. *Плечкайтис Р.* Схоластическая логика и ее распад в Литве: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Вильнюс, 1962. – 19 с.
260. *Плечкайтис Р.М.* Українські філософські рукописи XVII–XVIII ст. у Литві // Філософська думка. – 1971. – № 1. – С. 110–116.
261. *Подокшин С.О., Rogovich М.Д.* До джерел вищої освіти // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 35–47.
262. *Попов П.С., Стяжкин Н. И.* Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 222 с.
263. *Попович М. В.* Нарис історії культури України. – К.: Арек, 1999. – 727 с.
264. *Попович М.В.* Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. – К.: Наукова думка, 1979. – 243 с.
265. Проблема людини в українській філософії XVI–XVII ст. / Захара І.С., Кашуба М.В., Любашенко В.І., Матковська О.В., Попова Н.Л. – Львів: Логос, 1998. – 240 с.
266. *Прокопович Ф.* Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – 514 с.
267. *Прядко Н.А.* Людина у контексті релігійно-філософської рефлексії І. Гізеля: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Київський нац. унів. ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
268. *Рогович М.Д.* Мирозрение М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.: Дисс. ... канд. филос. наук. – К., 1978. – 197 с.

- 269.** Розклад середньовічного церковно-теологічного світогляду. Філософія у Києво-Могилянській академії (XVII – перша пол. XVIII ст.) // Історія філософії на Україні: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1: Філософія доби феодалізму. – С. 266–339.
- 270.** *Свириденко О.П.* Становлення новітньої філософії в Києво-Могилянській академії (XVIII ст.). Георгій Кониський // Мультиверсум: Філосо. альманах: Зб. наук. пр. / Голов. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2000. – Вип. 18. – С. 66–73.
- 271.** *Семчишин М.* Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. – 2-ге фототипне видання. – К.: Друга ріка; Фенікс, 1993. – 550 с.
- 272.** *Симчич М.* Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. // Київська академія. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вип. 2–3. – С. 74–85.
- 273.** *Симчич М.* Курси логіки в Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 108–117.
- 274.** *Симчич М.* Могилянці в західних університетах // Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. Горський В.С. (голова) та ін. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 269–286.
- 275.** *Симчич М.* Специфіка навчального процесу та викладання філософії в Києво-Могилянській академії // Sententiae: Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівське товариство). – Вінниця: Універсум-Вінниця; Київ: Критика, 2004. – Вип. 9. – С. 145–155.
- 276.** *Симчич М.В.* Визначення джерельної бази для дослідження викладання філософії у Києво-Могилянській академії у XVII–XVIII ст. // Магістеріум: Історико-філософські студії. – 2006. – Вип. 23. – С. 43–48.
- 277.** *Симчич М.В.* До питання про “авторськість” філософських курсів XVII–XVIII ст. // Наукові записки НаУКМА. – К., 2004. – Т. 39: Київська академія. – С. 15–19.
- 278.** *Симчич М.В.* До проблеми ідентифікації рукописних курсів професорів КМА (XVII–XVIII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – К., 2004. – Т. 25: Філософія і релігієзнавство. – С. 69–73.
- 279.** *Скрипник З.Е.* Філософія просвітництва в Києво-Могилянській академії // Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій / За ред. Ю.М.Вільчинського. – К.: ВІПОЛ, 1994. – С. 50–61.

280. *Сотниченко П.А.* Бібліотека Києво-Могилянської академії. Філософські джерела // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI–XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 47–54.
281. *Сотниченко П.А.* К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек: Сб. науч. трудов / Под ред. М.В.Варфоломеевой. – М., 1987. – С. 87–115.
282. *Стратий Я.М.* Концепция человека в «Трактате о душе» И.Гизеля // Проблемы философии. – К., 1987. – Вып. 74. – С. 91–97.
283. *Стратий Я.М.* Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII в. – К.: Наукова думка, 1981. – 208 с.
284. *Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – 348 с.
285. *Стратий Я.* Значення поняття *gesta ratio* у могилянських правових концепціях XVII–XVIII ст. // Київська академія. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2006. – Вип. 2–3. – С. 56–62.
286. *Стратий Я.* Києво-Могилянська академія // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 279–280.
287. *Стратий Я.* Києво-Могилянська академія та державно-правові концепції в Україні XVII–XVIII ст. // Практична філософія. – 2002. – № 2. – С. 166–178.
288. *Стратий Я.* Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії // Київські обрії: Історико-філософські нариси. – К.: Стилос, 1997. – С. 61–75.
289. *Стратий Я.М.* І. Гізелє про співвідношення природи і мистецтва // Філософська думка. – 1976. – № 2. – С. 96–106.
290. *Стратий Я.М.* Проблема часу у філософських курсах Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії // Філософська думка. – 1977. – С. 87–100.
291. *Стратий Я.М.* Специфіка розробки натурфілософської проблематики у Києво-Могилянській академії // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні східнослов'янських народів: Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 26–30.
292. *Стратий Я.М.* Філософія Києво-Могилянської академії // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 575–611.

293. *Стратій Я.М.* Філософія у Києво-Могилянській академії // Київ в історії філософії України / В.С.Горський, Я.М.Стратій, А.Г.Тихолаз, М.Л.Ткачук. – К.: Вид. дім «КМ Академія»; ТОВ «Університетське видавництво “Пульсари”», 2000. – С. 74–129.
294. *Стратій Я.М.* Філософія у Києво-Могилянській академії // Історія філософії в Україні: Підручник / М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 138–166.
295. *Стяжкин Н.И., Силаков В.Д.* Краткий очерк общей и математической логики. – М.: Высшая школа, 1962. – 87 с.
296. *Суарес Ф.* Комментарий на книги Аристотеля «О душе». Введение (фрагмент) / Пер. и прим. Д.В.Шмоница // *Verbum: Альманах*. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2001. – Вып. 5: Образы культуры и стили мышления: иберийский опыт. – С. 174–183.
297. *Суарес Ф.* Метафизические рассуждения. – Т. 1: Рассуждения I–V / Пер. Г.В.Вдовиной; Вступ. ст. Г.В.Вдовиной и Д.В.Шмоница. – М.: Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. – 776 с.
298. *Суарес Ф.* Метафизические рассуждения. Рассуждение II О сущностной природе, или понятии сущего / Пер. с лат. и коммент. Г.В.Вдовиной // *Вопросы философии*. – 2003. – № 10. – С. 140–156.
299. *Суториус К. В.* Варлаам Голенковский, наместник Александро-Невской лавры (1716–1721), и его записи философского и богословского курсов, прочитанных в Киевском коллегииуме Стефаном Яворским (1691–1696) // *Ucrainica Petropolitana*. – СПб., 2006. – Вып. 1. – С. 74–89.
300. *Табачников І.А.* З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст. (Стефан Яворський і Феофан Прокопович) // З історії філософської думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 3–33.
301. *Татаркевич В.* Суарес і модернізація схоластики // Татаркевич В. Історія філософії: В 3 т. – Львів: Свічадо, 1997. – Т. 2. – С. 36–41.
302. *Терновский Ф.* Стефан Яворский // *Труды КДА*. – 1864. – Январь. – С. 36–74.
303. *Титов Ф.* Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – 2-е изд., дополн. – К.: Гопак, 2003. – 688 с.
304. *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: Друкарня ВУАН, 1924. – 433 с.

- 305.** *Ткачук М.* Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні // *Філософська думка*. – 2000. – № 4. – С. 37–56.
- 306.** *Ткачук М. Л.* Київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст.: методологічні проблеми дослідження. – К.: ВІПОЛ, 2000. – 247 с.
- 307.** *Ткачук М.* Філософська спадщина Києво-Могилянської академії: стратегії дослідження // *Україна ХVІІ століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик*. – К.: Критика, 2005. – С. 73–82.
- 308.** *Ткачук М.* Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного диспуту // *Релігійна філософська думка в Києво-Могилянській академії / Редкол. В.С.Горський (голова) та ін.* – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 117–150.
- 309.** *Федів Ю. О.* Історія української філософії: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. – К., 1994. – 146 с.
- 310.** *Федів Ю. О., Мозгова Н. Г.* Історія української філософії: Навч. посіб. – К.: Україна, 2000. – 511 с.
- 311.** *Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк / В. Д. Белодед, В. А. Буслинский, А. К. Бычко и др.* – К.: Наукова думка, 1982. – 357 с.
- 312.** *Філософія в Києво-Могилянській академії // Філософська думка*. – 1978. – № 6. – С. 80–91.
- 313.** *Філософія в Києво-Могилянській академії: Йосип Кононович-Горбацький (Розділ 9. Передикаменти) / Вступ. ст. М. Д. Роговича; Пер. з латин. А. А. Корокішка; Спец. ред. М. В. Кашуби; Філософ. ред. В. С. Лісового // Філософська думка*. – 1972. – № 1. – С. 90–101.
- 314.** *Філософія в Києво-Могилянській академії: Йосип Кононович-Горбацький ([Логіка] Другий трактат) / Вступ. ст. В. С. Лісового; Переклад А. А. Коркішка; Спец. і філософ. ред. М. Д. Роговича // Філософська думка*. – 1972. – № 2. – С. 81–93.
- 315.** *Філософія в Києво-Могилянській академії: Йосип Кононович-Горбацький (Оратор Могилянський) / Вступ. ст., пер. з латин., спец. і філософ. ред. М. Д. Роговича // Філософська думка*. – 1972. – № 3. – С. 86–99.
- 316.** *Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Яворський (Змагання перипатетиків) / Вступ. ст., пер. з латин. І. С. Захари; Філософ. ред. В. М. Нічик // Філософська думка*. – 1971. – № 2. – С. 98–110.
- 317.** *Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Яворський (§ 2. Чи має матерія власне існування...) / Вступ. ст. І. С. Захари і В. Д. Литвинова;*

Пер. з латин. І.С.Захари; Спец. ред. М.В.Кашуби; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1971. – № 3. – С. 95–107.

- 318.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Теофан Прокопович ([Т.-Г.З. Баєр] Життєпис Теофана Прокоповича) / Вступ. ст. В.М.Нічик і В.С.Бишовця; Пер. з латин. та пояснення М.Д.Роговича; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1970. – № 3. – С. 92–107.
- 319.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Теофан Прокопович (Дві перші і найголовніші основи математики...) / Вступ. ст. О.А.Січкарь; Пер. з латин. Ю.Ф.Мушака; Мат. ред. та пояснення О.А.Січкарь // Філософська думка. – 1970. – № 5. – С. 98–110.
- 320.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Теофан Прокопович (Про риторичне мистецтво...) / Вступ. ст. І.В.Іваня; Переклад Ю.Ф.Мушака; Філософ. ред. І.В.Іваня, пояснення М.Д.Роговича // Філософська думка. – 1970. – № 6. – С. 90–101.
- 321.** Філософія в Києво-Могилянській академії; Теофан Прокопович (Про риторичне мистецтво...) / Вступ. ст. О.С.Компан; Пер. з латин. І.В.Павславського; Спец. ред. В.П.Маслюка та І.І.Андрійчука; Прим. М.Д.Роговича // Філософська думка. – 1971. – № 1. – С. 97–109.
- 322.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Теофан Прокопович: (Фізика. Книжка четверта) / Вступ. ст. В.М.Нічик; Пер. Я.М.Гайдукевича; Спец., філософ. ред. і пояснення І.С.Захари і В.В.Конзьолки // Філософська думка. – 1970. – № 4. – С. 94–106.
- 323.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Георгій Кониський (Філософія природи або фізика. – Кн. 5) / Вступ. ст. і пер. з латин. М.В.Кашуби; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1969. – № 2. – С. 100–111.
- 324.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Інокентій Гізель (Праця з загальної філософії) / Вступ. ст. М.Д.Роговича; Дешифр. Н.І.Безбородько; Пер. з латин. М.Д.Роговича; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1970. – № 1. – С. 100–114.
- 325.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Калиновський (Короткий вступ до загальної філософії) / Вступ. ст. В.М.Нічик; Пер. з латин. В.П.Маслюка; Спец. ред. М.Д.Роговича; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1969. – № 3. – С. 89–102.
- 326.** Філософія в Києво-Могилянській академії: Стефан Яворський (Про чуттєву душу) / Вступ. ст. і пер. з латин. І.С.Захари; Спец. ред. М.В.Кашуби; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1971. – № 4. – С. 90–102.

327. Філософська думка в Києво-Могилянській академії: Мануйло Козачинський (Книга друга. Про раціональне знання або велику логіку...) / Вступ. ст. і пер. з латин. М.Д.Роговича; Філософ. ред. В.М.Нічик // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 98–116.
328. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К.: Пульсари, 2002. – 243 с.
329. Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки / В.С.Горський, В.М.Нічик, В.Д.Литвинов та ін. – К., 1987.
330. Франко І. Южнорусская литература (Статья к словарю Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона) // Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 101–161.
331. Франко І. Історія української літератури // Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–372.
332. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
333. Харлампович К.В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославию, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898. – XIII, 524, LXII с.
334. Хегельмайер Х.-В. Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні / Пер. з нім. та публікація О.М.Дзюби // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 95–99.
335. Хижняк З. На шляхах історії // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; Зав. ред. В.С.Брюховецького. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 11–18.
336. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1981. – 445 с.
337. Черник Л.З. Арістотелізм у Києво-Могилянській академії: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2000. – 16 с.
338. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.
339. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 3–162.
340. Чистович І. Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868. – 752 с.

341. *Шевченко В.І.* Ф.Прокопович і Г.Гегель: дві версії діалектики // Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. – К.: Вид. дім «КМ Akademia», 1995. – С. XX.
342. *Шевченко І.* Сутність людини у працях професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // Філософська думка. – 2000. – № 5. – С. 123–135.
343. *Шевченко І.М.* Місце теології в структурі освіти Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Голов. ред. В.В.Лях. – К.: Центр духовної культури, 2001. – Вип. 22. – С. 134–142.
344. *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів: Свічадо, 2005. – 337 с.
345. *Шмонин Д.В.* В тени Ренессанса. Вторая схоластика в Испании. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – 278 с.
346. *Шмонин Д.В.* О философии иезуитов, или «Три крупницы золота в шлаке схоластики» (Молина, Васкес, Суарес) // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 141–152.
347. *Шмонин Д.В.* Фокус метафизики. Порядок бытия и опыт познания в философии Франсиско Суареса. – СПб.: Изд-во СПбГИ (ТУ), 2002. – 201 с.
348. *Щурат В.* Українські жерела до історії філософії: Історико-філософський начерк. – Львів, 1908. – 32 с.
349. *Яворський С.* Філософські твори / Пер. з латин. І.С.Захари. – К.: Наукова думка, 1992. – 629 с.
350. *Яковенко Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – сер. XVIII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 11–27.
351. *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce (Studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego). – Kraków: Wydawnictwo księży jezuitów, 1933. – 538 s.
352. Catholic Encyclopedia [Електронний документ]. – (www.newadvent.org/cathen). Перевірено 10.02.2007.
353. *Clarke F.P.* St.Thomas on «Universals» // The Journal of Philosophy, Vol. 59, No. 23, American Philosophical Association Eastern Division Symposium Papers To be Presented at the Fifty-Ninth Annual Meeting, New York City, December 27–29, 1962 (Nov. 8, 1962). – P. 720–725.
354. *Darowski R.* Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku. – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994. – 409 s.

- 355.** *Darowski R.* Studia z filozofii Jezuitów w Polsce w XVII i XVIII wieku. – Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1998. – 372 s.
- 356.** De ratione atque institutione per sex patres deputatos Romae anno 1585 conscripta iudicium congregationis provinciae Poloniae mandato R.P.N. ad eundem finem celebratae Vilnae anno 1586 mensibus octobri, novembri et decembri, et januarii sequente // Piechnik L. Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599). – Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Igantianum», 2003. – S. 161–243.
- 357.** *Encyklopedia* wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 / Oprac. Ludwik Grzebień SJ. – Kraków, Wydział filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Institut kultury religijnej, Wydawnictwo WAM, 1996. – 882 s.
- 358.** *Jabłonowski A.* Akademia Kijowsko-Mohylanska. – Kraków, 1899–1900. – 357 s.
- 359.** *Jezuicka ars educandi* (Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ. – Kraków: Wydawnictwo WAM, Księży Jezuiti, 1995. – 288 s.
- 360.** *Lohr Charles H.* Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authors A-B. *In: Studies in the Renaissance*, Vol. 21 (1974). – P. 228–289; Authors C. *In: Renaissans Quarterly*, Vol 28, No. 4 Studies in the Renaissance Issue (Winter, 1975). – P. 689–741; Authors D-F. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 29, No. 4 (Winter, 1976). – P. 714–745; Authors G-K. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 30 No. 4. Studies in the Renaissance (Winter, 1977). – P. 681–741; Authors L-M. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 31 No. 4 (Winter, 1978). – P. 532–603; Authors N-Ph. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 32 No. 4 (Winter, 1979). – P. 529–580; Authors Pi-Sm. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 33, No. 4 (Winter, 1980). – P. 623–734; Authors So-Z. *In: Renaissance Quarterly*, Vol. 35 No. 2 (Summer, 1982). – P. 164–256.
- 361.** *Mišić A.* Metafizika (skripta za studente). – Zagreb: FFDI, 1996. – 124 s.
- 362.** *Mora J.F.* Suarez and Modern Philosophy // *Journal of the History of Ideas*. – Vol. 14. – No. 4 (Oct., 1953). – P. 538–547.
- 363.** *Monumenta paedagogica Societatis Iesu / Edidit ex integro refecit novisque textibus auxit Ladislaus Lukacs S. I. – T. 1. (1540–1556). – Romae: Apud «Monumenta Historica Soc. Iesu», 1965. – XXVII, 34*, 684 p.; T. 2 (1557–1572). – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1974. – XXIV, 59*, 1040 p.; T. 3. (1557–1572). – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1974. – XXVIII, 8*, 694 p.; T. 4. (1573–1680). – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981. – XXVI, 29*, 887 p.; T. 5. Ratio studiorum. 1586, 1591–1592, 1599. – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu,*

1986. – XXVIII, 36*, 470 p.; T. 6. *Collectanea de Rationem Studiorum Societatis Iesu (1582–1587)*. – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1992. – XII, 44*, 534 p.; T. 7. *Collectanea de Rationem Studiorum Societatis Iesu (1588–1516)*. – Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1992. – XVI, 712 p.
- 364.** *Natoński B.* Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji // *Wiek XVII – Kontrreformacja – Barok: Prace z historii kultury / Pod red. J.Pelca.* – Wrocław, 1970. – S. 309–337.
- 365.** *Ogonowski Z.* *Filozofia szkolna w Polsce XVII wieku.* – Warszawa: PWN, 1985. – 176 s.
- 366.** *Piechnik L.* *Dzieje Akademii Wileńskiej.* – Tom 1: Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1984. – 263 s.; Tom 2: Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1983. – 313 s.; Tom 3: Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655–1730. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1987. – 261 s.; Tom 4: Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1990. – 307 s.
- 367.** *Piechnik L.* *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)* – Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Igantianum», 2003. – 264 s.
- 368.** *Prior A. N.* (uredio) *Historija logike.* – Zagreb: Naprijed, 1970. – 254 s.
- 369.** *Ross J.F.* *Suarez on “Universals”* // *The Journal of Philosophy*, Vol. 59, No. 23, American Philosophical Association Eastern Division Symposium Papers To be Presented at the Fifty-Ninth Annual Meeting, New York City, December 27–29, 1962 (Nov. 8, 1962). – P. 736–748.
- 370.** *Rungaldier E., Macan I.* *Analiticka filozofija jezika (skripta za studente).* – Zagreb: FFDI, 1997. – 54 s.
- 371.** *Sherwood F.W.* *Francisco Suárez* // *Transactions of the Grotius Society*, Vol. 12, Problems of Peace and War, Papers Read before the Society in the Year 1926 (1926). – P. 19–29.
- 372.** *Slowiński J.* *Razwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku: Studium paleograficzne.* – Lublin, Agencja wydawniczo-handlowa AD, 1992. – 226 s.
- 373.** *Suárez, Francisco.* *Disputationes Metaphysicae / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Michael Renemann [Електронний документ].* – (<http://homepage.ruhr-unibochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>). Перевірено 15.03.2007.

- 374.** *Thomas de Vio, Cajetan.* Commentarium super Opusulam De Ente et Essentia Thomae Aquinatis. – Romae: Ex Pontificina Officina Typographica, 1907. – 247 s.
- 375.** Scholasticon. Ressources en ligne pour l'étude de la scolastique moderne (1500–1800): auteurs, textes, institutions. [Електронний документ]. – (<http://www.ulb.ac.be/philo/scholasticon>). Перевірено 15.03.2007.
- 376.** *Vasylchenko A.* Apprehensio simplex in the Kiev-Mohyla Academy // *Theoria* (Revista de Teoria, Hystoria y Fundamentos de la Ciencia) / *Sociedad de Lógica, Metodología y Filosofía de la Ciencia en España y a la Sociedad Española de Filosofía Analítica.* – Vol. 14, Número 34, Enero 1999. – P. 11–24.
- 377.** *Winterton Fr.* Philosophy among the Jesuits // *Mind*, Vol. 12, No. 46. (Apr., 1887). – P. 254–274.
- 378.** *Wise J.E.* Jesuit School Beginnings // *History of Educations Quarterly*, Vol. 1, No. 1 (Mar., 1961). – P. 28–31.

ДОДАТОК А **СТИСЛИЙ ОПИС КУРСІВ ФІЛОСОФІЇ, ЩО** **ВИКЛАДАЛИСЬ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ** **АКАДЕМІЇ В XVII–XVIII СТ.**

Порядок формалізованого опису курсів

Курси описуються в хронологічному порядку за такою схемою. Спершу подається роки викладання, потім – ім'я викладача. Роки викладання записують так: спочатку навчальний рік, у якому було почато курс, потім через тире навчальний рік, у якому його закінчено. Навчальний рік записують через скісну риску (так само, як це пишемо тепер), оскільки навчальний рік у Києво-Могилянській академії тривав від вересня одного року до червня наступного. *Назву курсу* подано мовою оригіналу, а переклад – у відповідній примітці. Часто назва курсу, з деякими варіаціями, збережена в кількох рукописах; у такому разі її подаємо за тим рукописом, у якому, на нашу думку, вона збережена найповніше. При цьому рукопис, за яким подана назва, та номер аркуша вказуємо в примітці. Якщо важлива для атрибуції інформація міститься в різних рукописах, назву відтворюємо за кількома рукописами, про що зазначається в примітці. Якщо у філософському курсі не було назви, яка стосувалася б усього курсу (її замінювала назва діалектики), тоді поле з назвою курсу лишається порожнім.

Після назви курсу в описі зазначено аббревіатуру установи, де зберігається конкретний рукопис та номер фонду, відтак номер одиниці зберігання (справи), тобто шифр рукопису. Далі – номери аркушів курсу, адже в одному рукописі подекуди подано кілька курсів. Аркуші вказано за *найновішою* фоліацією або пагінацією⁶⁷⁵. Якщо в рукописі прийнята фоліація, використовується скорочення «арк.», якщо пагінація – «с.».

Зважаючи на те, що часто виникає потреба користуватися дореволюційними дослідженнями з історії КМА, де вміщені старі шифри рукописів навчальних курсів, у дужках після скорочення «ст. ш.» подано старий шифр, під скороченням «о.к.ф.» (опис курсів філософії) – номер, під яким фігурує рукопис в описі філософських курсів, що його створили в радянські часи

⁶⁷⁵ Часто в рукописах фоліація чи пагінація не має усталеного оформлення – її виконали олівцем працівники бібліотеки. Деколи вони вважають за доцільне змінювати фоліацію: витираючи гумкою старі написи, роблять нові. Така практика негативно позначається на описі курсів, оскільки часто номери аркушів, що їх правильно вказали попередні дослідники, не відповідають сучасній фоліації чи пагінації.

Я. Стратій, В. Андрушко і В. Литвинов; у примітці коротко висвітлено історію атрибуції рукопису.

Оскільки історія атрибуції подається в примітці, ми відмовилися від використаного в цій книжці запису посилань (щоб не переобтяжувати примітку). Позаяк кількість попередніх описів могилянських курсів не дуже велика, для них прийнято скорочення, що базуються на прізвищі автора (або назві твору) і році видання⁶⁷⁶.

До переліку рукописів із цілком збереженим курсом унесено тільки ті, що ми переглянули *de visu*. Інформацію про рукописи, які були нам недоступні, але є відомості про те, що в них також збережений даний курс, подано в примітці. Виняток – курс 1745/1746–1746/1747 навч. років, який зберігається в бібліотеці Казанського університету, та ми маємо його фотокопію в повному обсязі⁶⁷⁷.

Назви основних розділів філософського курсу подано латинською мовою згідно з порядком викладу структурних частин філософського курсу (він деколи відрізняється від записаного в наявному рукописі⁶⁷⁸). Перед назвою частини курсивом подано її «статус» (*діалектика, логіка, фізика, метафізика, етика*). Назви записано відповідно до рукопису, в якому вона найкраще збережена. У квадратних дужках зазначено шифри й аркуші всіх рукописів, у яких ця частина збережена. Якщо наявна точна інформація про дату початку і/або закінчення певної частини філософського курсу, вказано відповідні дати (день, місяць, рік). Завершується опис указівкою, на якій підставі його атрибутовано.

⁶⁷⁶ *Петров Н.И.* Киевская Академия во второй половине XVII века. – К., 1895. будемо позначати «Петров 1895»; *Петров Н.И.* Описание рукописей, находящихся в Музее церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874–1878. – «Петров (Академия)»; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Т. 1. – М., 1892; Т. 2. – М., 1894; Т. 3. – М., 1904. – «Петров (Киев) 1892–1904»; *Вишневский Д.* Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – «Вишневский 1903»; *Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – «Описание 1982».

⁶⁷⁷ Фотокопію зробив і надав нам К.Суторіус, за що ми йому дуже вдячні.

⁶⁷⁸ Те, що частини рукопису деколи зшиті в хибному порядку, можна пояснити помилкою інтролігатора, не зовсім обізнаного з особливостями викладацького процесу. До деяких рукописів палітурку було виготовлено через десятки років після написання їх, скажімо, рукописи, які належали Михайлівському монастиреві, оправили за вказівкою єпископа Іринія Фальківського в 1810 р., про що є згадка, наприклад, у рукописі 442п/1706.

**Курс 1639/1640 навчального року⁶⁷⁹,
викладач Йосиф Кононович-Горбацький**

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п126, арк. 1–446 зв. (ст. ш. Аа.1276;
о.к.ф. № 1)⁶⁸⁰ – діалектика, логіка.

Зміст:

Діалектика: «Subsidium logicae»⁶⁸¹ [Мел.м./п126, арк. 1–69 зв.] кін.
1.11.1639⁶⁸².

Логіка: «Controverisiae logicales in universam Aristotelis Stagiritae organi
constructionem»⁶⁸³ [Мел.м./п126, арк. 70–443 зв.] кін. 26.06.1640⁶⁸⁴.

Зміст: «Index totius logicae»⁶⁸⁵ [Мел.м./п126, арк. 444–446 зв.].

Підстави для атрибуції:

Напис у кінці діалектики: «Atque haec sufficient de modis sciendi, quod
cedat ad honorem Dei O[ptimi] M[maximi] Beatissimaeque Mariae
Virginis, nec non utilitatem studiosorum, Anno 1639 Novembris 1 Feria
6-ta secundum vetus Calendarium sub R[reverendo] In Ch[risti] P[at]re]
Jo[sapho] K[ononowicz] H[orbacki] P[rofessore] philosophiae»⁶⁸⁶
[Мел.м/п126, арк. 68 зв.].

⁶⁷⁹ Деякі дослідники вважають (*Конончук С.В., Хижняк З.І.* Кононович-Горбацький // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 276–277), що цей курс читався протягом трьох навч. років – від 1639/1640 до 1641/1642. Ми ж не можемо так стверджувати. Дата написання змісту – 22 лютого 1643 р. (Мел.м./п126, арк. 446 зв.) не є достатньою підставою для встановлення часу прочитання курсу. Цікаво також те, що зміст оформлено не в Києві, а в Замості.

⁶⁸⁰ **Історія атрибуції:** Рукопис було атрибутовано як філософський курс Йосифа Кононовича-Горбацького; описав його М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 232). Пізніше його характеризує В. Андрушко в «Описании философских курсов...». Тут трапляються деякі неточності. Так, зазначається, що логіка почата на арк. 88 і закінчується на арк. 443 зв. Насправді початок її на арк. 70 (Описание 1982. – С. 152). Також автори, наводячи замітку, якою закінчується логіка, пишуть, що вона міститься на аркуші 471 зв. (Описание 1982. – С. 152), тоді як вона міститься на 443 зв. Крім того, описуючи структуру курсу, автори не помітили, що зшиток з аркушами 340–351 зв. поміняно місцями зі зшитком 352–363 зв., таким чином восьма контроверсія («De posteriori resolutione» – «Про “Другу аналітику” Аристотеля») передує сьомій («De priori resolutione» – «Про “Першу аналітику” Аристотеля») (Описание 1982. – С. 154).

⁶⁸¹ «Вступ до логіки» (Назва за Мел.м/п126, арк. 1).

⁶⁸² Дата за Мел.м/п126, арк. 69 зв.

⁶⁸³ «Логічні суперечності щодо універсальної структури “Органону” Аристотеля Стагірити» (Назва за Мел.м/п126, арк. 70).

⁶⁸⁴ Дата за Мел.м./п126, арк. 443 зв.

⁶⁸⁵ «Зміст всієї логіки» (Назва за Мел.м/п126, арк. 444).

⁶⁸⁶ «І цього хай буде достатньо про способи пізнання, що має служити на честь Н[айліпшого] і Н[айбільшого] Бога та Найблаженнішої Диви Марії, а також на користь спраглих до знання року 1639, 1 листопада, feria 6, відповідно до старого календаря, під керівництвом в[сечесного] в Хр[исті] о[тця] Й[осифа] К[ононовича]-Г[орбацького], п[рофесора] філософії».

Напис у кінці логіки: «Atque haec sufficient de logica ad majorem Dei Ter Optimi Maximi gloriam Beatissimaeque Mariae Virginis et principis Rossiae sancti Wladimiri ac patriarcharum nostrorum Antonii et Theodosii Pieczariensium sanctorum laudem, ecclesiae Sanctae orientalis augmentum et ornamentum, Roxolanorumque candidatorum philosophiae utilitatem, qui variis iisque iniquis fatis nos agitato fuisse sciunt, hunc laborem nostarum boni consulunt. Finitum est illud opus anno post Christi natum 1640, feria 6-ta, 26 die Junii, Kijoviae, quod audivi sub R[everendo] in Christo patre Josepho Kononovicz Horbacki tum professore philosophiae»⁶⁸⁷ [Мел.м./п126, арк. 443 зв.].

Курс 1645/1646–1646/1647 навчальних років, викладач Інокентій Гізель

Назва:

«Opus totius philosophiae»⁶⁸⁸.

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п128, арк. 1–678 зв. (ст. ш. Аа.1270; о.к.ф. № 3)⁶⁸⁹ – повний курс.

⁶⁸⁷ «І цього хай буде достатньо про логіку на більшу славу Тричінайліпшого, Найбільшого Бога і Блаженнішої Диви Марії і князя Русі святого Володимира, на хвалу святих патріархів наших Антонія і Теодосія Печерських, на приріст і прикрасу святої східної церкви, а також на користь роксоланських кандидатів філософії, котрі знають, які нещастя і труднощі нам довелося пережити, нехай поставляться поблажливо до цієї нашої праці. Закінчено цей твір у Києві 26 червня року 1640 після Різдва Христового, який я прослухав під керівництвом усеченого в Христі отця Йосифа Кононовича-Горбацького, на той час професора філософії».

⁶⁸⁸ «Твір з усієї філософії».

⁶⁸⁹ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував і описав як курс Інокентія Гізеля М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 233). Пізніше був опрацьований в «Описании философских курсов...». У цій праці під номером 2 описано ще один курс Інокентія Гізеля, збережений в ІР НБУВ, ф. 303, од. зб. Мел.м./п127 (Описание 1982. – С. 154). В «Описании философских курсов...» зазначається, що курс прочитав Інокетій Гізель у Києво-Могилянській академії в 1645–1646 навч. році з посиланням на опис Петрова, де про згаданий курс написано: «№127 (Аа, 1272) Диалектика и Логика на латинском языке in 4° на 197 листах, составляющая собственно Логіку, как первую часть курса. Рукопись писана тою же рукою, какою и нижеследующая [мається на увазі рукопис Мел.м./п128. – М.С.] и раньше этой последней вероятно в 1645–1646 учебном году» (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 233). У замітці М. Петров ніде не згадує, що це курс Інокентія Гізеля, однак у передмові до опису рукописів Милецького монастиря він пише, що збережено два курси Гізеля під номерами 127 і 128 (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 231).

Переглянувши рукопис Мел.м./п127, ми помітили, що в ньому немає ніяких даних, які могли б указувати на авторство Інокентія Гізеля (немає вказівки, ні про навчальний заклад, де його викладали, ні про рік викладання). Крім того, він цілком відрізняється від курсу з рукопису Мел.м./п128. Припущення М. Петрова про те, що його, імовірно, викладали в 1645/1646 навч. році в КМА, очевидно, хибне, оскільки в даний час Інокентій Гізель викладав курс з рукопису Мел.м./п128, а ці курси зовсім різні. Навіть більше, атрибутувати курс, збережений у рукописі

Зміст:

Діалектика: «Introductio ad logicam»⁶⁹⁰ [Мел.м./п128, арк. 2–61].

Логіка: (без назви) [Мел.м./п128, арк. 63–278].

Фізика: (без назви) [Мел.м./п128, арк. 279–618].

Метафізика: «Tractatus metaphysicus»⁶⁹¹ [Мел.м./п128, арк. 619–678 зв.].

Підстави для атрибуції:

Збережено два записи, з яких можна встановити роки викладання курсу в КМА (1645/1646–1646/1647) та ім'я викладача (Інокентій Гізель):

у кінці логіки – «Finitus per reverendum patrem Innocentium Giesel in almo Collegio Mohilano Kiiovensius rectorem ejusdem collegii et professorem philosophiae, anno 1646 mense Aprilis die 6-ta, veteri stylo, tunc mihi deducenti anno a natu 19»⁶⁹² [Мел.м./п128, арк. 278]⁶⁹³;

у кінці метафізики – «Totum opus hoc perfectum est per reverendum patrem Innocentium Giesel, professorem philosophiae et rectorem collegii Ciovensis anno 1647 mense Junii 23-tio vetero stylo, meo tunc anno 21-mo a natu»⁶⁹⁴ [Мел.м./п128, арк. 678 зв.].

***Курс 1684/1685–1685/1686 навчальних років,
викладач Йоасаф Кроковський***

Назва:

«Introductio in universam Aristotelis philosophiam brevi methodo nobili juventuti Polonae tradita Anno a partu virgineo tradita 1684»⁶⁹⁵.

Мел.м./п127, як курс Гізеля на основі того, що почерк, яким він записаний, збігається з почерком рукопису Мел.м./п128, не зовсім доречно. Отже, ми не маємо ніяких підстав стверджувати, що рукопис Мел.м./п127 є записом філософського курсу Інокентія Гізеля.

⁶⁹⁰ «Вступ до логіки».

⁶⁹¹ «Метафізичний трактат».

⁶⁹² «Закінчений у благодатній Київській Могилянській колегії завдяки всесесному отцеві Інокентієві Гізелю, ректорові цієї колегії і професорові філософії 6 квітня 1646 року за старим стилем, тоді мені йшов 19-й рік».

⁶⁹³ В «Описаних філософських курсов...» цей запис хибно позначено як такий, що міститься наприкінці логіки в рукописі Мел.м./п127, коли насправді він є в рукописі Мел.м./п128 (Описання 1982. – С. 156).

⁶⁹⁴ «Увесь цей твір закінчено завдяки всесесному отцеві Інокентієві Гізелю, професорові філософії і ректорові Колегії Київської, 23 червня 1647 року за старим стилем, 21 року від мого народження».

⁶⁹⁵ «Вступ до загальної Аристотелевої філософії, стисло викладений шляхетній польській молоді 1684 року того, хто народжений від Діви» (Назва за РНБ, Ф. Нов.Д.С. 6739, арк. 1 – про цей рукопис див. примітку 698).

Збережений у рукописах:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 88п/88, С. 1–754 (ст. ш. Лавра Х.88; о.к.ф. № 4)⁶⁹⁶ – діалектика і незакінчена логіка;

ЦДІАУК України, ф. 222, опис 2, од. зб. 18а, арк. 1–525 зв. (ст. ш. Общество Нестора-Летописца № 9)⁶⁹⁷ – повний курс⁶⁹⁸.

Зміст:

Вступ: «Prooemium»⁶⁹⁹.

Діалектика: «Compendium compendii logicae seu introductio Aristotelicae»⁷⁰⁰ [88п/88, С. 1–288; 18а, арк. 3–88].

Логіка: «Rationis philosophia sub auspiciis Beatissimae Virginis Annunciatae congregationis Kijovo-Mohilaeanae advocatae et divini Vladimiri Rossiaci patroni inchoata Anno 1685»⁷⁰¹ [88п/88, С. 297–764, 18а, арк. 89–264] зак. 10.10.1685⁷⁰².

Фізика: «Physica seu philosophia naturalis»⁷⁰³ [18а, арк. 265–503 зв.].

Метафізика: «Disputatio ad Metaphysicam spectans»⁷⁰⁴ [18а, арк. 504–525 зв.].

Підстави для атрибуції:

Як видно з назви великої логіки рукопису 88п/88, курс було прочитано в Києво-Могилянській академії; велику логіку почато в 1685 р., але цього недостатньо, щоб установити роки викладання курсу. Маючи дані з титульної сторінки діалектики в рукописі РНБ Ф. Нов.ДС.

⁶⁹⁶ **Історія атрибуції:** М. Петров, описуючи рукопис, не вказує ім'я його викладача (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 39). У книжці, яка вийшла через рік після цього, М. Петров визнає, що даний курс виклав Йоасаф Кроковський у 1685/1686 навч. році (Петров 1895. – С. 44). В. Андрушко, атрибутуючи цей рукопис, кваліфікує його як анонімний. В «Описании курсов философии...» в назві великої логіки замість року 1685 написано 1687 і зазначено, що діалектика розміщена на *аркушах* 1–287, а логіка – на 295–763, тоді як їх розміщено на *сторінках* 1–288 і 297–763 (в рукописі прийнята пагінація, а не фоліація).

⁶⁹⁷ У рукописі зшиті два філософські курси, прочитані в КМА: перший – повний курс 1684/1685–1685/1686 навч. років (арк. 1–525 зв.) і другий – логіка й частина фізики 1686/1687–1687/1688 навч. років (арк. 526–748). Рукопис описав Сергій Маслов у праці «Описание рукописей Исторического общества Нестора-Летописца». В описі фонду 222 ЦДІАК України цей рукопис визначено як філософський курс, прочитаний у КМА в 1685–1686 рр.

⁶⁹⁸ Крім рукописів ІР НБУВ і ЦДІАК України, за відомостями петербурзького дослідника К. Суторіуса, список курсу зберігається в РНБ під шифром Ф. Нов.ДС. 6739. Ми маємо фотокопії титульної сторінки та арк. 2–10 згаданого рукопису, на основі порівняння яких з рукописом ІР НБУВ 88п/88 можемо стверджувати, що це списки одного курсу.

⁶⁹⁹ «Вступ» (Назва за 88п/88, арк. 1).

⁷⁰⁰ «Короткий виклад нариса логіки, або Аристотелів вступ» (Назва за 88п/88, С. 8).

⁷⁰¹ «Філософія пізнання, започаткована під покровом Найблаженнішої Діви, заступниці Києво-Могилянської конгрегації і божественного Володимира, захисника Русі, 1685 року» (Назва за 18а, арк. 89).

⁷⁰² Дата за 18а, арк. 264.

⁷⁰³ «Фізика, або філософія природного» (Назва за 18а, арк. 265).

⁷⁰⁴ «Диспут, що розглядає метафізику» (Назва за 18а, арк. 504).

6739, можемо стверджувати, що курс почато в 1684 р., а велику логіку чомусь почато із запізненням⁷⁰⁵ – приблизно в січні-лютому 1685 р. Цю думку підтверджує дата закінчення логіки (10 жовтня 1685 р.⁷⁰⁶). На основі рукописів 617/393С і 18а можемо встановити, що наступний філософський курс у КМА розпочато в 1686/1687 навч. році, а попередній викладено в 1684/1685–1685/1686 навч. роках.

На жодному зі збережених рукописів не зазначено прізвища викладача, який читав його. Оскільки ми знаємо роки викладання курсу, ім'я викладача визначимо за допомогою додаткових архівних джерел.

В ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 659/450С збережений рукопис з риторичного курсу, читаний у КМА, починаючи з 1689 р.⁷⁰⁷. На 144 аркуші його є молитва до св. Йоасафа, присвячена Йоасафу Крюковському, ігуменові Святомикільського Пустинного монастиря, який до цього двічі викладав курс філософії в Києво-Могилянській академії: «Orationes gratulatoriae nominis S.Jaosaphi habitae ad admodum reverendum p. Joasaphum Krokowski igumenum monasteri S.Nikolai dicti Pustini in collegio Kojovo-Mohilaeano duorum philosophiae cursum lectorem protunc sacre theologiae ibidem profesorem»⁷⁰⁸. Зважаючи на те, що курс почато в 1689 р., через рік після закінчення останнього з відомих курсів філософії, і цього часу було недостатньо для того, аби закінчити ще один філософський курс (який тривав щонайменше 2 роки), можна припустити, що в цей час Крюковський читав теологію вже другий рік⁷⁰⁹. Очевидно, філософські курси, прочитані в КМА у 1684/1685–1685/1686 і 1686/1687–1687/1688 навч. роках, виклав саме Йоасаф Крюковський. Малоімовірно, що він міг зробити перерву у своїй викладацькій діяльності і прочитати два філософські курси не поспіль⁷¹⁰.

⁷⁰⁵ Майже в усіх могилянських курсах філософії, щодо яких ми маємо інформацію, логіка починалась у жовтні-листопаді того самого року, в якому розпочато курс.

⁷⁰⁶ Найчастіше логіка в КМА закінчувалась у травні-червні першого навчального року.

⁷⁰⁷ Це засвідчує титульна сторінка рукопису «Rhetor roxolanus ad mentem suae patriae eruditus nobilique juventuti in collegio Kijovensi ad usum productus per fratrem Joannicum Walawski anno eruditi perorante in Betleemio verbo divino mundi 1689» («Роксоланський ритор, просвітлений духом своєї батьківщини і створений в Києво-Могилянській колегії для використання шляхетною молоддю через брата Йоанікія Валавського, просвітленого року 1689, після того, як Божественне слово було висловлене для світу в Вифлємі»).

⁷⁰⁸ «Подячні промови святому Йоасафові, виголошені на честь усечеснішого отця Йоасафа Крюковського, ігумена Святомикільського Пустинного монастиря, що двічі був викладачем філософії в Києво-Могилянській колегії, а на даний момент є професором теології в цій колегії».

⁷⁰⁹ На жаль, теологічний курс Йоасафа Крюковського не зберігся. На думку М. Петрова, це перший теологічний курс, прочитаний у КМА (Петров 1895. – С. 47–48).

⁷¹⁰ Те, що курси 1684/1685–1685/1686 і 1686/1687–1687/1688 навч. років зшиті в одному рукописі 18а, додатково підтверджує, що вони сприймалися як одне ціле, тому, найімовірніше, їх прочитав один викладач..

**Курс 1686/1687–1687/1688 навчальних років,
викладач Йоасаф Кроковський⁷¹¹**

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописах:

ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 617/393С, арк. 1–398 (ст. ш. Софія 393; о.к.ф. № 5)⁷¹² – логіка, фізика;

ЦДІАК України, ф. 222, оп. 2, од. зб. 18а, арк. 526–748 (ст. ш. Товариство Нестора-Літописця № 9) – діалектика, логіка, частина фізики.

Зміст:

Діалектика: «Brevis ad Logicam Aristotelis introductio et quaestionum ejusdem compendium ex libris philosophorum depromptum et ad formam debitam in Collegio Kijvomohilaeano redactum anno Domini 1686»⁷¹³ [18а, арк. 526–582 зв.] кін. 17 листопада⁷¹⁴.

Логіка: «Disputationes logicae seu consona Organi Aristotelici disputatione Roxolanae Juventuti in Collegio Kijovo-Mohilaeano tradita et per sententias sapientium doctorum menti Aristotelis annuentium explicata anno Domini 1686»⁷¹⁵ [18а, арк. 583–723 зв.; 617/393С, арк. 1–132 зв.].

Фізика: (без назви) [617/393С, арк. 164–398 і 133–160 зв.].

Підстави для атрибуції:

З титульних сторінок логіки і фізики відомо, що курс прочитано в Києво-Могилянській академії у 1686/1687–1687/1688 навч. роках.

⁷¹¹ Можливо, саме цей курс описав Макарій Булгаков у книжці «История Киевской Академии» (Булгаков, іером. Макарій. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – С. 67–68), атрибутований його як імовірний курс Йоасафа Кроковського прочитаний у 1686–1687 рр. На жаль, ми не знаємо, який з рукописів був у розпорядженні дослідника.

⁷¹² М. Петров у праці «Киевская академия во втор. пол. XVII в.» хибно стверджує, що в цьому рукописі записаний той самий курс, що й у 88п/88 (Петров 1895. – С. 44).

В описі рукописів Софійського монастиря, який вийшов на дев'ять років пізніше, такого отожднення вже немає – тут рукопис атрибутовано як курс Йоасафа Кроковського, проте помилково трактат про метеори кваліфіковано як частину логіки, а метафізику – як частину фізики (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 265).

Автори «Описания курсов философии...» також погоджуються, що цей курс належить Йоасафу Кроковському, та під час опису припускаються деяких неточностей: після назви логіки написано «лл. 131–132», проте незрозуміло, чи ці аркуші стосуються лише назви логіки чи всієї великої логіки. Якщо припустити перше, то насправді назва великої логіки розміщена на арк. 1, якщо друге – то велика логіка розміщена на арк. 1–132 зв. Крім того, в описі немає трактату про метеори (617/393С, арк. 133–160 зв.).

⁷¹³ «Короткий вступ до Аристотелевої логіки і стислий виклад його досліджень, узятий із книг філософів і відповідно в Києво-Могилянській колегії упорядкований 1686 року Господнього» (Назва за 18а, арк. 526).

⁷¹⁴ Дата за 18а, арк. 583 зв.

⁷¹⁵ «Логічні диспути, або співзвучне розмірковування над аристотелівським “Органом”, відкрите роксоланській молоді в Києво-Могилянській колегії і пояснене через твердження учених-однодумців згідно із замислом Аристотеля 1686 року Господнього» (Назва за 18а, арк. 583).

Викладача встановлено на тих самих підставах, що й у попередньому курсі.

Курс 1691/1692–1692/1693 навчальних років, викладач Стефан Яворський

Назва:

«Agonium philosophicum in arena gymnadis Mohilaeanae Kijovensis Orthodoxa Rossiacis agonothetis apertum ad majorem ejus gloriam, qui olim gyganthaeo passu mortalitatis nostrae ingressus fuerat stadium novus ex comprehensore viator patris unigena ad augendum hyperduliae cultum beatissimae ejus matris per montana Judeae olim festinantis anno Domini 1691 die 7 septembris»⁷¹⁶.

Збережений у рукописах⁷¹⁷:

- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п152, арк. 1–585 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII. 1. 69; о.к.ф. № 9)⁷¹⁸ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 619/397С, арк. I–XXVI і 1–161 (ст. ш. Софія 397; о.к.ф. № 10)⁷¹⁹ – діалектика і логіка;
- IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 618/398С, арк. 1–309 (ст. ш. Софія 398; о.к.ф. № 8)⁷²⁰ – неповна фізика;
- IP НБУВ, ф. 8, од. зб. 60М/42, арк. 1–576 (о.к.ф. № 7)⁷²¹ – повний курс.

⁷¹⁶ «Філософське змагання, відкрите на арені Києво-Могилянського гімназіуму для руських православних борців на більшу славу того, хто колись вступив гігантським кроком на нашу смертну дистанцію, як подорожній, єдинокровний син Отця, щоб збільшити почитання діянь найблаженнішої Його матері, яка колись поспішала по горбах Юдеї року Господнього 1591, 7-го вересня» (Назва за 60М/42, арк. 1).

⁷¹⁷ Крім рукописів IP НБУВ, за даними К. Суторіуса, зберігаються два списки курсу С. Яворського в РНБ Ф. СПбДА БП/9 і Ф. Нов. ДС 6745.

⁷¹⁸ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував М. Петров, не встановивши особу викладача (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 246–247). В «Описании курсов философии...» автори чомусь аналізують лише діалектику й логіку, а щодо фізики й метафізики не подають ніяких даних (Описание 1982. – С. 179–180).

⁷¹⁹ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував М. Петров як курс Стефана Яворського (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 265–266), такої думки дотримуються також Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 180–181).

⁷²⁰ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував М. Петров як курс Стефана Яворського (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 265). Так само його було атрибутовано й в «Описании курсов философии...» (Описание 1982. – С. 178).

⁷²¹ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували й описали Я. Стратій і В. Андрушко в «Описании курсов философии...», але вони не згадують, що в даному рукописі, крім фізики й метафізики, є також діалектика й логіка (Описание 1982. – С. 175–178).

Зміст:

Діалектика: «Introductio ad logicam vulgo dialecticam»⁷²² [ДС/п152, арк. 2–30; 619/397С, арк. I–XXVI; 60М/42, арк. 2–25 зв.] поч. 7.09.1619⁷²³.

Логіка: «Agonii peripatetici cursus primus seu logica iuxta mentem peripateticorum principis Aristotelis Stagiritae in arena gymnadis orthodoxo Rossiacis octobris 2»⁷²⁴ [ДС/п152, арк. 36–187 зв.; 619/397С, арк. 1–161; 26–171 зв.]⁷²⁵ поч. 2.10.1691 – кін. 8.04.1692⁷²⁶.

Фізика: «Agonii peripatetici cursus secundus seu physica iuxta mentem peripateticorum»⁷²⁷ [ДС/п152, арк. 188–565; 60М/42, арк. 172–548 зв.].

Метафізика: «Agonii peripatetici cursus tertius seu metaphysica in arena gymnadis Mohylaeana Kijovienis orthodo Rossiacis agonothetis tradita»⁷²⁸ [ДС/п152, арк. 566–585 зв.; 60М/42, арк. 549–576].

Підстави для атрибуції:

Як видно з назви, курс почато в КМА восени 1691 р. Звідси визначаємо, що це курс 1691/1692–1692/1693 навч. років. Однак у жодному з рукописів ІР НБУВ немає відомостей про викладача⁷²⁹.

У статті Пилипа Терновського «Стефан Яворський» згадується, що панегірик «Pełna neubywającey chwaly w herbowym xięuści», надрукований 1691 р. у Києві, в Лаврській друкарні, підписав Стефан Яворський, префект шкіл Києво-Могилянських і професор філософії⁷³⁰. Цей панегірик не вдалося знайти в бібліотеках Києва. Відповідно до каталогу Яким Запаса й Ярослава Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981), під номером 671 фігурує панегірик Стефана Яворського «Pełnia xiężusa w kleynocie swiaccatego z trzech luminarzów», надрукований у Лавр-

⁷²² «Вступ до логіки, власне діалектики» (Назва за ДС/п152, арк. 2).

⁷²³ Дата за 60М/42, арк. 1.

⁷²⁴ «Перший курс перипатетичного змагання, або логіка, за задумом князя перипатетиків Аристотеля Стагирита на арені православно-руського гімназіуму, [прочитаний] 2 жовтня» (Назва за ДС/п152, арк. 36).

⁷²⁵ Дата за 60М/42, арк. 26.

⁷²⁶ Дата за 60М/42, арк. 171 зв.

⁷²⁷ «Другий курс перипатетичної боротьби, або фізика, за задумом перипатетиків [викладений]» (Назва за ДС/п152, арк. 188).

⁷²⁸ «Третій курс перипатетичної боротьби, або метафізика, викладена православно-руським борцям на київській Могилянській арені» (Назва за ДС/п152, арк. 566).

⁷²⁹ Логіку з курсу Стефана Яворського переклав українською мовою й видав І. Захара як перший том зібрання філософських творів Стефана Яворського (наступні томи так і не вийшли) (*Яворський С.* Філософські твори / Пер. з латин. І.С. Захари. – К.: Наукова думка, 1992). Крім того, рукописи ІР НБУВ курсу Стефана Яворського проаналізовано в «Описаних філософських курсов...» (Описание 1982. – С. 175–180), але в жодному з цих видань не зазначено, на якій підставі їх атрибутовано як курси Стефана Яворського.

⁷³⁰ *Терновский Ф.* Стефан Яворский // Труды КДА. – 1864. – Январь. – С. 59.

ській друкарні 1691 р.⁷³¹. За даними каталогу, ця книжка зберігається в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка, в Російській державній бібліотеці й у бібліотеці Осолінських у Вроцлаві. Найімовірніше, що у статті П. Терновського та каталозі Я. Запасака й Я. Ісаєвича йдеться про один і той самий панегірик. Тож можна стверджувати, що саме Стефан Яворський, префект і викладач філософії в КМА у 1691 р., прочитав курс 1691/1692–1692/1693 навч. років.

Додатково підтверджує те, що курс належить Стефану Яворському, запис у рукописі № 51 (ст. ш. 6746) з фонду 522 (Новгородська семінарія), який зберігається в РНБ, де на арк. 439 написано: «sub doctissimo reverendo patre p: Stephano Jaworski huiusce cursus philosophici professore»^{732,733}.

Курс 1693/1694–1694/1695 навчальних років, викладач, імовірно, Прокопій Калачинський

Назва:

«Meta scientiarum, ad quam omnis rationalium discursuum intellectus, Aristotelico decertans agone, coronatur, sub augustissimis omni vero expetitis novae cunctorum desideriorum Metae Mariae natalitiis, nobili Roxolanae juventuti ad eruditum stagiritae palaestrae certamen in olympo Mohylaeano Kijoviensi Anno ex quo aeterna sapientia in Olympo Golgotae ad metam crucis gloriosae decertavit 1693 proposita»⁷³⁴.

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 620/394С арк. 1–191 (ст. ш. Софія 394, о.к.ф. № 11)⁷³⁵ – діалектика, частина логіки і частина фізики.

⁷³¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1981. – Кн. 1 (1574–1700). – С. 105.

⁷³² «Під керівництвом усечесного о[тця] Стефана Яворського, викладача цього самого курсу».

⁷³³ Див.: *Суториус К.В.* Варлаам Голенковський, наместник Александро-Невской лавры (1716–1721), и его записи философского и богословского курсов, прочитанных в Киевском коллегииуме Стефаном Яворским (1691–1696) // *Ucrainica Petropolitana*. – СПб., 2006. – Вып. 1. – С. 88.

⁷³⁴ «Мета науки, до якої коронований кожен розум раціональних дискурсів, який бореться на аристотелівському змаганні... викладена шляхетній роксоланській молоді до освіченого змагання стагіритських палестрів на Києво-Могилянському Олімпі 1693 року від тоді, коли Вічна Мудрість на Олімпі Голгофи змагалася до мети – славного розп'яття» (Назва за 620/394С, арк. 1).

⁷³⁵ *Історія атрибуції:* Макарій Булгаков (*Булгаков, иером. Макарий*. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – С. 63) помилково відніс рукопис до 1670 р.; М. Петров у книжці «Киевская Академия во второй половине XVII века» приписує курс Прокопію Калачинському (Петров 1895. – С. 55), але в каталозі «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» не

Зміст:

- Вступ:* «Praeambulum in universam Philosophiam»⁷³⁶ [620/394С арк. 2 зв].
Діалектика: (без назви) [620/394С арк. 3–81 зв].
Логіка: «Discursus in universam rationalem Philosophiam seu logicam aeternae Sophiae ejus dinivissimae Matri in gloriam laudem et honorem sacrați anno Domini 1693 die 27-ma octobris»⁷³⁷ [620/394С арк. 82–165 зв].
Фізика: (без назви) [620/394С арк. 168–191].

Підстави для атрибуції:

З титульної сторінки курсу зрозуміло, що його викладали в КМА з 1693 р. Усі частини курсу (діалектику, логіку й фізику) написано одним почерком. Тож немає сумніву, що курс прочитано в КМА у 1693/1694–1694/1695 навч. роках. М. Петров у книжці «Киевская Академия во второй половине XVII в.», посилаючись на списки 1760 р. [Петров 1895. – С. 55], зазначає, що курс, імовірно, читав Прокопій Калачинський. Ці списки, що містять інформацію про ігуменів Києво-Братського монастиря, ректорів, префектів і викладачів Київської академії, знайшов 1894 р. В. Серебренников в Архіві Київської духовної консисторії. На думку М. Петрова, їх написано за ректорства Самуїла Миславського (1759–1768 рр.) і подекуди виправлено його рукою [Петров 1895. – С. 129]. Ці списки опубліковано як додаток II до згаданої книжки М. Петрова [Петров 1895. – С. 129–135]. Однак тут ми не знайшли вказівок на те, що в 1693–1695 рр. філософію викладав Прокопій Калачинський.

Курс приблизно 1700 р., викладач невідомий

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 301. ДА/п42, арк. 1–616 (ст. ш. Цер.-арх. музей о.4.6; о.к.ф. № 123)⁷³⁸ – діалектика, логіка, фізика, метафізика.

зазначає, хто був його автором (Петров 1892–1904. – Т. 3. – С. 266). Я. Стратій і В. Андрушко подають рукопис як анонімний (Описание 1982. – С. 181).

⁷³⁶ «Вступ до загальної філософії» (Назва за 620/394С).

⁷³⁷ «Міркування щодо загальної філософії пізнання, або логіки, присвячені Вічній Мудрості та її Божественній Матері на славу, честь і похвалу 27 жовтня 1639 року Господнього» (Назва за 620/394С, арк. 82).

⁷³⁸ **Історія атрибуції:** В описі М. Петрова не згадується місце викладання записаного курсу. Автор зазначає, що частини курсу «propositae et explicate anno Domini 1700 et sequenti», при чому пропускає першу частину напису, де сказано про КМА (Петров 1874–1878. – С. 22). Д. Вишневський вважає, що цей рукопис є списком курсу Інокентія Поповського 1699–1702 рр. (Вишневський 1903. – С. 189). Така думка хибна, оскільки текст рукопису ДА/п42 і рукописів 442п/1706, 443п/1707, 622/396С відрізняються. Я. Стратій і В. Андрушко стверджують, що цей курс створено поза КМА (Описание 1982. – С. 331).

Зміст:

Діалектика: (без назви) [ДА/п42, арк. 1–51].

Логіка: «Disputationes philosophiae in alma Academia Kojovomohileana Rossiacae Juventuti Propositae et explicate anno Domini 1700 et sequenti»⁷³⁹ [ДА/п42, арк. 66–244 зв.].

Фізика: «Secunda pars philosophiae nempe philosophia naturalis seu physica»⁷⁴⁰ [ДА/п42, арк. 249–589].

Метафізика: «Pars tertia philosophiae nempe metaphysica, scientia ultanaturalis»⁷⁴¹ [ДА/п42, арк. 591–616].

Підстави для атрибуції:

Як видно з назви логіки, курс прочитано в КМА. Не встановлені точні роки викладання курсу та ім'я професора, який його викладав. Оскільки 1700 р. в КМА курс читав І.Поповський (див. наступний курс), а в Академії не практикували читати два філософські курси водночас, час викладання курсу в 1700 р., як записано на титульній сторінці логіки, викликає великий сумнів⁷⁴². Можливо, його прочитали перед курсом І.Поповського наприкінці XVII ст.; непряма підстава для такого твердження – значна текстуальна подібність з курсом С.Яворського.

***Курс 1699/1700–1700/1701 1701/1702 навчальних років,
викладач Інокентій Поповський***

Назва:

«Universa philosophia comentariis scholasticis illustrata doctrinam peripateticam complectens ingenuo roxolano auditori exposita»⁷⁴³.

Збережений у рукописах:

– ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 442п/1706, том I, арк. 1–256 зв., том II, арк. 257–486 зв., том III, арк. 486–686 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1706; о.к.ф. № 13)⁷⁴⁴ – повний курс;

⁷³⁹ «Філософські диспути у благодатній Києво-Могилянській академії, запропоновані й пояснені руській молоді 1700 року Господнього і наступного».

⁷⁴⁰ «Друга частина філософії, а саме філософія природи, або фізика».

⁷⁴¹ «Третя частина філософії, або метафізика, наука про надприродне».

⁷⁴² Як показав аналіз змісту, цей курс текстуально базується на курсі Стефана Яворського 1691/1692–1692/1693 навч. років, так само, як і курс Інокентія Поповського 1699/1700–1700/1701–1701/1702 навч. років. Проте подібність його з курсом Стефана Яворського значно істотніша, ніж із курсом Інокентія Поповського.

⁷⁴³ «Загальна філософія, що містить перипатетичне вчення, прикрашена шкільними коментарями, викладена шляхетним роксоланським слухачам» (Назва за 622/336С, арк. 1).

⁷⁴⁴ **Історія атрибуції:** див. наступну примітку.

- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 443п/1707, том I, арк. 1-192 зв., том II, арк. 1-176, том III, арк. 1-155 (ст. ш. Мих. мон. 1707; о.к.ф. № 14)⁷⁴⁵ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 622/396С, арк. 1-631 (ст. ш. Софія 396; о.к.ф. № 12)⁷⁴⁶ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 150п/18, арк. 149-597 (ст. ш. Лавра VII.18, о.к.ф. № 124)^{747,748} – фізика й метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 544/219С, арк. 371-474 (ст. ш. Софія 219; о.к.ф. (немає))^{749,750} – уривки фізики й метафізики⁷⁵¹.

Зміст:

Діалектика: «Micrologos seu parva logica vulgo dialectica rationis scientiae praeambula»⁷⁵² [622/396С, арк. 2–41; 442п/1706, том I, арк. 1–48; 443п/1707, том I, арк. 1–30].

Логіка: «Philosophiae pars prima vulgo logica seu scientia rationis»⁷⁵³ [622/396С, арк. 41–215; 442п/1706, том I, арк. 48–256; 443п/1707, том I, арк. 31–192 зв.].

Фізика: «Pars secunda»⁷⁵⁴ [622/396С, арк. 215–587; 442п/1706, том I, арк. 256 зв., том II, арк. 257–486 зв., том III, арк. 487–646; 443п/1707, том II, арк. 1–176, том III, арк. 1–122; 150п/18, арк. 149–550 зв.; 544/219С, арк. 371–430] кін. 25.10.1701⁷⁵⁵.

⁷⁴⁵ **Історія атрибуції:** Обидва рукописи 442п/1706 та 443п/1707 описав М. Петров, не вказуючи про його авторство (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 141). Д. Вишневський атрибутував їх як курс Інокентія Поповського (Вишневський 1903. – С. 189). Так само їх визначили й автори «Описання курсов філософії...» (Описание 1982. – С. 185–186).

⁷⁴⁶ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував як курс Інокентія Поповського М. Петров (Петров 1892–1904. – Т. 3. – С. 268), Д. Вишневський (з опискою – вказано старий шифр 366, а не 396) (Вишневський 1903. – С. 189) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 182–185).

⁷⁴⁷ Рукопис є конволютом: містить курс контрверсійної теології, прочитаний 1702 р. (арк. 1–147 зв.), курс фізики й метафізики Інокентія Поповського (арк. 149–597).

⁷⁴⁸ **Історія атрибуції:** М. Петров у своєму описі не встановлює автора курсу (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 52), Д. Вишневський відносить фізику до курсу Інокентія Поповського (Вишневський 1903. – С. 189), а Я. Стратій і В. Андрушко вважають, що її було викладено не в КМА (Описание 1982. – С. 331).

⁷⁴⁹ Рукопис є конволютом: містить два теологічні трактати за 1701 р. (арк. 1–203 зв.), курс риторики за 1698 р. (арк. 206–366 зв.), останню частину з фізики курсу Інокентія Поповського (арк. 371–430) і метафізику цього ж професора майже в повному обсязі (арк. 431–474).

⁷⁵⁰ **Історія атрибуції:** М. Петров не називає автора уривків філософського курсу (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 234), у працях Д. Вишневського та Я. Стратій і В. Андрушка його не описано.

⁷⁵¹ Крім рукописів ІР НБУВ, за даними К. Суторіуса, один зі списків курсу Інокентія Поповського зберігається в БАН, ф. Арх. ДС 271.

⁷⁵² «Мікрологос, або мала логіка, власне діалектика. Вступ до науки про пізнання» (Назва за 622/336С, арк. 2).

⁷⁵³ «Перша частина філософії, власне логіка, або наука про розумове».

⁷⁵⁴ «Частина друга».

⁷⁵⁵ Дата за 150п/18, арк. 550 зв.

Метафізика: «Cursus peripatetici tertia pars seu metaphysica»⁷⁵⁶
[622/396С, арк. 588–631; 442п/1706, том III, арк. 646 зв. – 686 зв.;
443п/1707, том III, арк. 124–155 зв.; 150п/18, арк. 551–597 зв.;
544/219С, арк. 431–474] кін. 27.07.1702⁷⁵⁷.

Підстави для атрибуції:

У жодному з рукописів ІР НБУВ немає ніяких відомостей про викладача цього курсу. Єдине, про що можна довідатися, – те, що його прочитано в українському (роксоланському) навчальному закладі. Спираючись на дати, проставлені на сторінках рукопису, можна визначити час викладання курсу: початий 1699 р. – зазначено на титульній сторінці 442п/1706, том. I, арк. 1 і закінчений 27 липня 1702 р. – дата за 442п/1706, том. III, арк. 686 зв. Ніде не згадується також, що курс прочитано в КМА.

Натомість у рукописі БАН, ф. Арх.ДС, од. зб. 271 зберігся повний текст назви цього курсу, на підставі чого можемо встановити особу викладача: «Universa philosophia commentariis scholasticis illustrata doctrinam peripateticam complectens ingenuo auditori Roxolano exposita 1699 inchoata sub reverendo admodum in Christo patre Innocentio Popowski sacrosanctae theologiae doctore Romano publico et ordinario protunc philosophiae magistro»⁷⁵⁸ [БАН, ф. Арх.ДС, од. зб. 271, арк. 1]. Підтвердити те, що Інокентій Поповський був викладачем філософії в КМА, також можна за допомогою додаткових джерел: так, С. Голубев у статті «Гедеон Одорський (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII ст.)» цитує документ, що зберігався на той час в Архіві Міністерства юстиції – «Дела Правительственного Сената по Малороссийской экспедиции» № кн.5/1732, л. 107-108. Це прохання академічної корпорації до митрополита на захист своїх прав, датоване травнем 1701 р. і підписане так: «Академии Его царского пресветлого величества Киевской, префект школ, учитель наук философских и богословских, иеромонах Иннокентий Поповский именем и прочих всех учащих отцов учителей» [Голубев 1900–1901. – 1900. – Декабрь. – С. 569, 603–604].

Постає запитання: чому цей курс, який обсягом не відрізняється від інших філософських курсів, читали не два навчальні роки, а три? Відповідь можемо знайти в листі митрополита Варлаама Ясинського до Стефана Яворського від 29 травня 1701 р., який цитує С. Голубев у

⁷⁵⁶ «Частина третя перипатетичного курсу, або метафізика».

⁷⁵⁷ Дата за 442п/1706, том. III, арк. 686 зв.

⁷⁵⁸ «Загальна філософія, що містить перипатетичне вчення, прикрашена шкільними коментарями, викладена шляхетним роксоланським слухачам, започаткована 1699 року під керівництвом усечеснішого в Христі отця Інокентія Поповського, римського публічного й ординарного доктора святої теології, на той час учителя філософії».

публікації⁷⁵⁹. У листі митрополит скаржиться, що після того, як Йосифа Туробойського забрали до Москви, нема кому замінити викладача філософії Інокентія Поповського і тому цей останній змушений читати свій курс аж три роки.

Курс 1702/1703–1703/1704 навчальних років, викладач Христофор Чарнуцький

Назва: (замість назви повного курсу подається назва діалектики).

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 97п/59, арк. 1–739 (ст. ш. Лавра X.59; о.к.ф. № 27)⁷⁶⁰ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 98п/58, арк. 1–825 (ст. ш. Лавра X.58; о.к.ф. № 28)⁷⁶¹ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 312, од. зб. 625/400С, арк. 1–611 (ст. ш. Софія 400; о.к.ф. № 15)⁷⁶² – повний курс;

⁷⁵⁹ Голубев С.Т. Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия) // Труды КДА. – 1900. – Октябрь; 1901. – Декабрь. – С. 404.

⁷⁶⁰ **Історія атрибуції:** М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 41) та Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С. 189) атрибутували рукопис як курс Христофора Чарнуцького. В роботі М. Петрова бачимо непослідовність: описуючи рукопис ДС/п156, він у першому томі каталогу «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» висловлює думку, що рукопис, імовірно, належить Іларіону Ярошевицькому (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 248), однак у другому томі (опис рукопису 97п/59) зазначає, що рукописи 97п/59 і ДС/п156 – один курс (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 41). Це можна пояснити тим, що лаврські рукописи, до яких належить 97п/59, описано пізніше, ніж рукописи Духовної семінарії і за цей час дослідник змінив свої погляди щодо атрибуції рукопису ДС/п156.

В «Описании курсов философии...» курс приписано Христофору Чарнуцькому, але виокремлено зміст лише фізики й метафізики.

⁷⁶¹ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибутує рукопис як курс Христофора Чарнуцького (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 41), такої самої думки і Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С. 189). В «Описании курсов философии...» сказано: «Курс идентичен с предыдущим [рукописом 97п/59. – М.С.] и оба они отличаются от остальных курсов» (Описание 1982. – С. 206), при цьому структуру його не подано.

⁷⁶² **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував Д. Вишневський як філософський курс Христофора Чарнуцького за 1702–1704 навч. роки. М. Петров чомусь атрибутує його як курс Йосифа Туробойського (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 269). Дуже важко пояснити таку атрибуцію, адже текст рукопису до найменших деталей збігається з текстом рукописів 97п/59 і 98п/58, які М. Петров атрибутував як курс Христофора Чарнуцького. Мабуть, причина цієї помилки в тому, що на час складання каталогу «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» рукописи 97п/59 і 98п/58 зберігались у бібліотеці Києво-Печерської лаври, а рукописи 624/399С і 625/400С – у бібліотеці Софійського монастиря. М. Петров, імовірно, не порівняв ці курси, а звернув увагу лише на дату початку курсу – 1702 р. – рік, яким датується курс, що його прочитав у Москві Йосиф Туробойський «Agonium philosophicum in arena orthodoxo-roxolanae Palladis ejusdem palestritis pietate et diligentia duplici velofaventibus divini pneumatis ethessis bino annorum circula decurrendum apertum a reverendo patre Josepho Turoboyski AA [artium] LL[liberium] et

- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 624/399С, арк. 1–322 (ст. ш. Софія 399; о.к.ф. № 16)⁷⁶³ – діалектика й логіка;
- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п156, арк. 1–64 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.56; о.к.ф. [немає])^{764,765} – діалектика⁷⁶⁶.

Philosophiae professore Anno 1702 Octobris die 12» (Да/п564, арк. 81). Однак дивно, чому М. Петров у 1904 р., коли вийшла друком третя частина каталогу «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве», не враховує результатів Д. Вишневського, який правильно атрибував рукописи 624/399С і 625/400С у праці «Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст.» (1703 р.). Помилку М. Петрова повторили автори «Описания курсов философии...», приписавши Йосифу Туробойському як викладачеві КМА чотири рукописи 625/400С, 624/399С, ДС/п154, ДС/п155 (Описание 1982. – С.186–195).

У рукописах ДС/п154 і ДС/п155 міститься один текст, зовсім відмінний від курсу, поданого в рукописах 625/400С, 624/399С. Якщо погодитись із атрибуцією Я. Стратій і В. Андрушка, постають питання: навіщо Туробойський одночасно читав два зовсім різні філософські курси в КМА, і на основі чого згадані автори приписують рукописи ДС/п154 і ДС/п155 Й. Туробойському, адже в жодному з них не згадується його ім'я? Відповідь знаходимо в каталозі М. Петрова, де обидва рукописи атрибутовано як курс Йосифа Туробойського (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 1. – С. 147, 148).

М. Петров атрибував рукописи ДС/п154 і ДС/п155 як курс Йосифа Туробойського на тій підставі, що тексти цих рукописів збігаються з текстом рукопису ДА/п564, в якому на титульній сторінці (арк. 81) зазначено, що його виклав Йосиф Туробойський. Проте, в «Описание курсов философии...» рукопис ДА/п564 пропущено.

Філософський курс «Agonium philosophicum in arena orthodoxo-roxolanae Palladis...», збережений у рукописах ДС/п154, ДС/п155 та ДА/п564 (арк. 81–177), слід атрибуувати як рукопис філософського курсу Йосифа Туробойського, прочитаний у Московській Слов'яно-греко-латинській-академії, оскільки Йосифа Туробойського в 1701 р. перевели до Москви на посаду префекта й викладача філософії (*Голубев С.Т.* Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия) // Труды КДА. – 1901. – Декабрь. – С. 404).

⁷⁶³ **Історія атрибуції:** див. попередню примітку.

⁷⁶⁴ У рукописі збережена діалектика з курсу Христофора Чарнуцького за 1702/1703–1703/1704 навч. роки (арк. 1–64 зв.) і логіка з його курсу за 1704/1705–1705/1706 навч. роки (арк. 65–258).

⁷⁶⁵ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибував цей рукопис як імовірний курс Іларіона Ярошевицького (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 1. – С. 248), що, на нашу думку, неправильно. Д. Вишневський пише, що в курсі збережена логіка з першого курсу Христофора Чарнуцького і подає назву діалектики (Вишневский 1903. – С. 190). Що він розумів під словом «логіка», невідомо, але така атрибуція не зовсім вдала. В «Описание курсов философии...» цього рукопису немає (Описание 1982. – С.152–340).

⁷⁶⁶ Крім рукописів ІР НБУВ, за свідченням петербурзького дослідника К. Суторіуса, курс Христофора Чарнуцького за 1702/1703–1703/1704 навч. роки міститься ще в одному рукописі БАН під шифром Q 140. А за даними Д. Вишневського, фізика з курсу Христофора Чарнуцького була у фондах Софійського монастиря зі старим шифром 401 (Вишневский 1903. – С. 190). В описі М. Петрова нам не вдалося знайти рукопис із таким шифром (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 3). Оскільки праця Д. Вишневського вийшла на рік раніше, ніж третій том опису М. Петрова, де проаналізовано фонди Софійського монастиря, імовірно, що до цього часу згаданий рукопис міг зникнути. Можливо також, що у книжці Д. Вишневського помилка, і він мав на увазі не рукопис із шифром 401, а 421 (тобто 626/421С). Робимо таке припущення, тому що даний рукопис в описі М. Петрова поданий поряд із двома попередніми рукописами курсу Христофора Чарнуцького і, на його думку, за змістом відповідає їм (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 3. – С. 269). Рукопис 626/421С також не зберігся, його немає в ІР НБУВ з 1956 р., хоча в 1982 р. його описали Я. Стратій і В. Андрушко й атрибуували як немогилянський курс (Описание 1982. – С. 332).

Зміст:

Діалектика: «Manoductio ad logicam sive dialectica generosae juventuti ad rationalem philosophiam exporrecta et rectae rationis tramite in majorem primi et ultimi termini nostri Dei ter optimi maximi gloriam et ingentem stagiritarum utilitatem exemplis a peverendo patre Christophoro Czarnucki 97п/59 illustrata anno Aeternae Incarnatae Sapientiae 1702 septembris octavo»⁷⁶⁷ [97п/59, арк. 1–62; 98п/58, арк. 1–63, 625/400С, арк. 1–55; 624/399С, арк. 1–77 зв.; ДС/п156, арк. 1–64 зв.], поч. 8.09.1702⁷⁶⁸ – зак. 22.10.1702⁷⁶⁹.

Логіка: «Organum Aristotelis seu aurea scientiarum clavis ad universam rationalis philosophiae portam assertionibus et disputationibus in collegio Kijovomohileano adornata ac generosis mentibus felicissime exporrecta Anno incarnatae sapientiae 1702 octobri die 23»⁷⁷⁰ [97п/59, арк. 63–275; 98п/58, арк. 64–332 зв.; 625/400С, арк. 56–260 зв.; 624/399С арк. 78–332 зв.], поч. 23.10.1702⁷⁷¹ – зак. 12.05.1703⁷⁷².

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica disputationibus in academo Kihovomohileani collegii ad majorem Dei Ter Optimi, Maximi gloriam et pretiosissimae Dei Parentis sanctorumque patronorum Rosiae nempe Antonii et Theodosii Piezeriensium illustrata et generosis stasitis exporrecta ab anno incarnati verbi 1703, 14 maii usque ad annum 1704»⁷⁷³ [97п/59, арк. 276–551; 98п/58, арк. 333–739 зв.; 625/400С, арк. 263–554 зв.], поч. 14.05.1703 – зак. 7.04.1704⁷⁷⁴.

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica disputationibus atque questionibus illustrata in Collegio Kijovomohileano anno incarnatae sapientiae 1704, die 7 Aprilis»⁷⁷⁵ [97п/59, арк. 651 зв.–739 зв.; 98п/58, арк. 739–825 зв.; 625/400С, арк. 555–611], поч. 7.04.1704.

⁷⁶⁷ «Підручник з логіки, або діалектика, викладене шляхетній молоді перед раціонального філософією на полі Києво-Могилянському рівною стежиною розуму, на більшу славу першої й останньої мети нашої – Бога, тричі найкращого, найбільшого – і висвітлене на велику користь люду стагіритського через приклади всесесним отцем Христофором Чарнуцьким в році Вічної Втіленої Мудрості 1702, 8 вересня» (Назва за 97п/59, арк. 1).

⁷⁶⁸ Дата за 97п/59, арк. 1.

⁷⁶⁹ Дата за 624/399С, арк. 77 зв.

⁷⁷⁰ «Органон Аристотеля, або Золотий ключ наук до дверей універсальної філософії пізнання, прикрашений твердженнями й диспутами в Києво-Могилянській колегії, найласкавіше викладений шляхетним умам 23 жовтня 1702 року Втіленої Мудрості».

⁷⁷¹ Дата за 625/400С, арк. 56.

⁷⁷² Дата за 635/400С, арк. 260.

⁷⁷³ «Філософія природи, або фізика, через диспути в академічній Києво-Могилянській колегії на більшу славу Бога, тричі найліпшого й найбільшого, і найдорожчої Богородиці, і святих захисників Русі, а саме Теодосія й Антонія Печерських, висвітлена і благородним школярам викладена року Втіленого Слова 1703, 14 травня, і аж до 1704».

⁷⁷⁴ Дата за 98п/58, арк. 739 зв.

⁷⁷⁵ «Філософія надприродного, або метафізика, висвітлена через диспути і питання в Києво-Могилянській колегії року Втіленої Мудрості 1704, 7 квітня» (Назва за 625п/400С, арк. 555).

Підстави для атрибуції:

Належність курсу Х.Чарнуцькому підтверджує титульна сторінка діалектики з рукопису 97п/59 (див. вище назву курсу).

Курс 1704/1705–1705/1706 навчальних років, викладачі Іларіон Ярошевицький і Христофор Чарнуцький

Після закінчення філософського курсу 1702/1704 навч. року Христофор Чарнуцький став префектом, а філософію замість нього почав читати Іларіон Ярошевицький, який, закінчивши діалектику і щойно почавши викладати велику логіку, помер, про що згадано в рукописах ДА/п564 і 99п/71⁷⁷⁶. Продовжує незавершений курс Христофор Чарнуцький, почавши велику логіку спочатку, оскільки Іларіон Ярошевицький прочитав лише кілька сторінок.

Курс Іларіона Ярошевицького

Назва:

«Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae ea methodo, qua traditur in scholis complectens inchoatus sub R[everendissimo] P[at]re] Hilarione Jaroszewicki in collegio Kijovomohileano anno argumentati servi Dei Homini 1704 Die 8va Septembris»⁷⁷⁷.

Збережений у рукописах:

– ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п564, арк. 1–45 зв., 53–79 (ст. ш. Цер.–арх. музей Муз.149; о.к.ф. [немає])^{778,779} – діалектика, початок великої логіки;

⁷⁷⁶ «Sit finis logicae nostrae non finitis prooemialibus ejusdem, cum primum 5tae quaestionis prooemialis punctum dictanti Magistro ultimum fecit punctum vitae, philosophicum ordinem et dispositionem interrumpens verenda magistra mors» – «Це кінець логіки нашої, [однак] незакінчений вступ до неї, коли перший пункт п'ятого питання диктував учитель, зробив останній пункт свого життя, [коли] філософський порядок і настанову перервала страхітлива вчителька-смерть» – ДА/п564, арк. 79;

«Reverendo in Christo patri Hilarioni Jaroszewicki in Kiovensi Collegio quinque annos et sexto anno incepto cursu philosophiae finivit cursum vitae suae post dialecticam, anno 1705 mense Novembre die...» – «Всечесний у Христі Іларіон Ярошевицький у Київській колегії п'ять років [викладав], почавши шостий рік курсом філософії, закінчив курс свого життя після діалектики року 1705, місяця листопада, дня...» – 99п/71, арк. 1 зв.

⁷⁷⁷ «Філософський курс, що охоплює доктрину Аристотеля Стагірити за тим методом, яким викладається у школах, початий під керівництвом усечеснішого отця Іларіона Ярошевицького в колегії Києво-Могилянській 8 вересня 1704 року, коли Людина стала Божою слугою» (Назва за ДА/п564, арк.1).

⁷⁷⁸ Цей рукопис – конволют, у якому зібрано діалектику (арк. 1–45 зв.), логіку (арк. 53–79) Іларіона Ярошевицького, філософський словничок (арк. 46–52) і діалектику й логіку (арк. 81–177) Йосифа Туробойського.

⁷⁷⁹ **Історія атрибуції:** М. Петров розглядав цей рукопис як конволют із курсів Іларіона Ярошевицького і Йосифа Туробойського (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 547–548). Такої самої

- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 99п/71, арк. 1–48 (ст. ш. Лавра Х.71; о.ф.к. № 30)^{780,781} – діалектика;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 444п/1704, арк. 1–54 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1704; о.к.ф. № 29, 22)^{782,783} – діалектика;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 627/403С, арк. 1–38 зв. (ст. ш. Софія 403; о.к.ф. № 20)^{784,785} – діалектика.

Зміст:

Діалектика: (без назви) [Да/п564, арк. 1–45 зв.; 99п/71, арк.1–48 зв.; 444п/1704, арк. 1–54 зв.; 627/403С, арк. 1–38.], поч. 08.09.1704⁷⁸⁶.

Велика логіка: «*Philosophia universa in partes tres logicam scilicet, physicam et metaphysicam distributa Deo scientiarum Domino in personis trino in natura uni sacra, incarnatae Sapientiae parentis honoris dicata*»⁷⁸⁷ [ДА/п564, арк. 53–79].

Підстави для атрибуції:

Указівка в назві курсу в рукописі ДА/п564, арк. 1 (див. назву курсу).

думки і Д. Вишневський, який насамперед зосереджував увагу на частині, що належала Іларіону Ярошевицькому у зв'язку з тематичною особливістю його праці (Вишневський 1903. – С.191). В «Описанні курсов філософії...» цього рукопису немає (Описание 1982. – С.152–340).

⁷⁸⁰ У рукописі зібрано діалектику Іларіона Ярошевицького (арк. 1–48) і логіку з другого курсу Христофора Чарнуцького (арк. 50–254 зв.).

⁷⁸¹ **Історія атрибуції:** у каталозі М. Петрова в описі цього рукопису подано лише назву курсу Іларіона Ярошевицького та запис про його смерть (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 41). Д. Вишневський атрибує діалектику як курс Іларіона Ярошевицького, а логіку – як другий курс Христофора Чарнуцького (Вишневський 1903. – С.191–193). Натомість В. Андрушко вважає, що і діалектика, й логіка належали Іларіону Ярошевицькому (Описание 1982. – С. 207).

⁷⁸² Рукопис містить діалектику Іларіона Ярошевицького (арк. 1–54 зв.) і велику логіку та метафізику з другого курсу Христофора Чарнуцького (арк. 56–366).

⁷⁸³ **Історія атрибуції:** М. Петров, описуючи цей рукопис, не зазначає, хто викладав його. Крім того, наявна описка в шифрі рукопису: замість 444 написано 544 (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 142). Д. Вишневський приписує діалектику Іларіону Ярошевицькому, а логіку – Христофору Чарнуцькому, про метафізику взагалі не згадує (Вишневський 1903. – С. 192). А Я. Стратій і В. Андрушко вважають, що як діалектика, так і логіка й метафізика належать Христофору Чарнуцькому (Описание 1982, с. 206), що слушно щодо логіки й метафізики, зате неправильно щодо діалектики.

⁷⁸⁴ У рукописі міститься діалектика Іларіона Ярошевицького (арк. 1–38) та логіка, фізика й метафізика з другого курсу Христофора Чарнуцького (арк. 39–654 зв.).

⁷⁸⁵ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибуєвав рукопис як курс Христофора Чарнуцького, що помилково щодо діалектики, наявної в цьому рукописі (Петров (Київ) 1892–1904 – Т. 3. – С. 269). На думку Д. Вишневського, діалектика належить Іларіону Ярошевицькому, а інша частина рукопису відноситься до другого курсу Христофора Чарнуцького (Вишневський 1903. – С. 191–192). Я. Стратій і В. Андрушко повторюють помилку М. Петрова, приписуючи діалектику Іларіону Ярошевицького Христофору Чарнуцькому (Описание 1982. – С. 196).

⁷⁸⁶ Дата на титульній сторінці ДА/п564, арк. 1.

⁷⁸⁷ «Загальна філософія, поділена на три частини, тобто логіку, фізику й метафізику, оскільки Бог Господь усіх наук в особах потрібний, у природі святий одинарний, на честь Вічної Втіленої Мудрості висловлена» (Назва за ДА/п564, арк. 53).

Курс Христофора Чарнуцького

Назва: (немає, наявна лише титульна сторінка логіки).

Збережений у рукописах:

- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 100п/49, арк. 1–394 зв. (ст. ш. Лавра Х. 49; о.ф.к. № 21)⁷⁸⁸ – логіка, фізика, метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 99п/71, арк. 50–254 зв. (ст. ш. Лавра Х.71; о.к.ф. № 30)⁷⁸⁹ – логіка;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 627/403С, арк. 39–209 зв. (ст. ш. Софія 403; о.к.ф. № 20)⁷⁹⁰ – логіка, фізика, метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 628/402С, арк. 1–215 зв. (ст. ш. Софія 402; о.к.ф. № 26)⁷⁹¹ – неповна фізика;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 444п/1704, арк. 56–366 (ст. ш. Мих. мон. 1704; о.к.ф. № 29)⁷⁹² – логіка, метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 445п/1705, арк. 9–528 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1705; о.к.ф. № 182)⁷⁹³ – фізика (без початку), початок метафізики;
- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п156, арк. 65–258 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.56; о.к.ф. [немає])⁷⁹⁴ – логіка;
- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п157, арк. 1–463 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.58; о.к.ф. № 24)⁷⁹⁵ – фізика й метафізика;

⁷⁸⁸ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував М. Петров (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 41) як курс Христофора Чарнуцького. Такої самої думки і Д. Вишневський, який уважає, що цей рукопис – «это чуть ли не автограф Чарнуцкого» (Вишнеvский 1903. – С. 192). Рукопис був власністю Христофора Чарнуцького, після смерті якого його передали до Києво-Печерської лаври, про що є відповідний запис (Див. «Підстави для атрибуції»). Як курс Христофора Чарнуцького розглядають його й автори «Описання курсов философии...». Однак у цьому описі наявна незначна помилка: в замітці, що починається словами «Finitus philosophiae biennalis cursus...» пропущено слова «sub auspiciis Magni Ducis Ioannis Mazera» (Описание 1982. – С. 199) (Текст замітки див. у «Підставах для атрибуції»).

⁷⁸⁹ Про зміст цього рукопису та історію його атрибуції див. примітки 781, 782.

⁷⁹⁰ Про зміст цього рукопису та історію його атрибуції див. примітки 785, 786.

⁷⁹¹ **Історія атрибуції:** М. Петров визначає цей рукопис як незакінчену фізику з курсу Христофора Чарнуцького (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 270). Такої самої думки дотримуються Д. Вишнеvський (Вишнеvский 1903. – 192), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 201).

⁷⁹² Про зміст цього рукопису та історію його атрибуції див. примітки 783, 784.

⁷⁹³ **Історія атрибуції:** М. Петров так описує рукопис: «Философский сборник на латинском языке, in 4°, без начала и конца, на 528 листах, писанный тою же рукою, какою и рукопись № 444-м [444п/1704. – М.С.]. В сборнике заключается вторая часть философского курса – физика» (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 142). Д. Вишнеvський зазначає, що фізика належить до другого курсу Христофора Чарнуцького (Вишнеvский 1903. – С. 192). Я. Стратій і В. Андрушко відносять цей рукопис до курсів філософії, створених не в Києві, і, описуючи рукопис, повторюють думку М. Петрова (Описание 1982. – С. 340).

⁷⁹⁴ Про зміст цього рукопису та історію його атрибуції див. примітки 765, 766.

⁷⁹⁵ **Історія атрибуції:** М. Петров, описуючи цей рукопис, наводить назву фізики, яку, на його думку, розпочато 23 травня 1704 р. (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 249). Справді, на титульній сторінці рукопису стоїть дата – 23 травня 1704 р. (ДС/п167, арк. 1), однак, імовірно, це

- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п158, арк. 2-503 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.51; о.к.ф. № 25)⁷⁹⁶ – фізика й метафізика;
- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п159, арк. 1-417 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.67; о.к.ф. № 23)⁷⁹⁷ – фізика й неповна метафізика⁷⁹⁸.

Зміст:

Логика: «Philosophia rationalis universa seu Logica, disputationibus illustrata, Deo Ter Optimo Maximo consecrata, aeternae incarnatae sapientiae praeciosissimae parenti dicata anno Domini 1704»⁷⁹⁹ [100п/49, арк. 1–118 зв.; 99п/71, арк. 50–254 зв.; 444п/1704, арк. 56–288; ДС/п156, арк. 65–258; 627/403С, арк. 39–209 зв.], поч. 01.12.1704⁸⁰⁰ – зак. 21.05.1705⁸⁰¹

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica disputationibus illustrata anno 1705 die 23 mai inchoata Kijoviae sub felicissimis auspiciis et magnis Rossiae luminibus nempe Barlaam Jasinski metropolita Kijoviensis Cathedrae Halicensis et totius Rossiae et Ioasapho Krokowski Thaumaturgi caeli pieczariensis Abbate Singularissimis Collegii Kijovo-Mohylaeani patronis»⁸⁰² [100п/49, арк. 120–356; ДС/п157, арк. 1–411; ДС/п158, арк. 2–438; ДС/п159, арк. 1–417 зв.; 445п/1705, арк.

помилка, бо в інших списках курсу (наприклад, 100п/49, арк. 120; ДС/п158, арк. 2; ДС/п159, арк. 1) дата початку фізики – 23 травня 1705 р. М. Петров не враховує цього. Крім того, дослідник не зазначає автора курсу. За Д. Вишневським, фізика й метафізика належать до другого курсу Христофора Чарнуцького (Вишневский 1903. – С. 192). Я. Стратій і В. Андрушко вважають так само, але в шифрі рукопису є описка: замість ДСп/157 зазначено ДА/п157 – шифр іншого рукопису (Описание 1982. – С. 200).

⁷⁹⁶ **Історія атрибуції:** М. Петров в описі подає назви фізики й метафізики, не вказуючи при цьому імені автора (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 249). Я. Стратій і В. Андрушко стисло передають текст опису М. Петрова, але залічують рукопис до курсу Христофора Чарнуцького (Описание 1982. – С. 200–201). Д. Вишневський в описі другого курсу Христофора Чарнуцького подає шифр цього рукопису двічі (Вишневский 1903. – С. 192), напевне, це описка і замість одного з них мав бути шифр якогось іншого рукопису з Духовної семінарії, імовірно, VIII.1.56, тобто ДС/п156, оскільки це єдиний з рукописів другого курсу Христофора Чарнуцького, про який не згадує Д. Вишневський.

⁷⁹⁷ **Історія атрибуції:** Рукопис стисло описав М. Петров (Петров 1892–1904. – Т. 1. – С. 249) і атрибутував як курс Христофора Чарнуцького Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 190). Так само атрибутують його Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 200).

⁷⁹⁸ За твердженням Д. Вишневського, курс Христофора Чарнуцького зберігався також у фондах Смоленської семінарії під шифром А.836.0.4 (Вишневский 1903. – С. 192).

⁷⁹⁹ «Загальна філософія пізнання, або логіка, прикрашена диспутами, присвячена Богові, тричі найліпшому і найбільшому, запропонована Родительниці Вічної Втіленої Найвитонченішої Мудрості року Господнього 1704» (Назва за ДС/п156, арк. 56).

⁸⁰⁰ Дату початку вказано в 100п/49, арк. 1.

⁸⁰¹ Дату закінчення вказано в 100п/49, арк. 118 зв.

⁸⁰² «Філософія природи, або фізика, прикрашена диспутами, розпочата в Києві 23 травня 1705 року під покровом найшасливіших провісників і великих світочів Русі, а саме Варлаама Ясинського, митрополита Київського, Галицького й усієї Русі, і Йоасафа Кроковського, архимандрита чудотворного монастиря Печерського, єдиними покровителями колегії Києво-Могилянської» (Назва за 100п/49, арк. 120).

9–526; 627/403С, арк. 210а–604; 628/402С, 1–215 зв.], поч. 23.05.1705⁸⁰³ – зак. 30.04.1705⁸⁰⁴;

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica in Collegio Kijovomohileano anno incarnatae sapientiae 1706 Mai 6ta inchoata atque disputationibus illustrata»⁸⁰⁵ [100п/49 арк. 357–394 зв.; ДС/п157, арк. 415–463 зв.; ДС/п158, арк. 442–503 зв.; ДС/п159, арк. 418–456 зв.; 444п/1704, арк. 298–366; 445п/1705, арк. 527 зв.–528 зв.; 627/403 С, арк. 605–654 зв.].

Підстави для атрибуції:

Однією з них є напис у кінці рукопису 100п/49: «Finitus philosophiae biennalis cursus sub auspiciis magni ducis Joanis Mazepa, in Ecclesia Dei Barlaami Jasinski primatis et metropolitani cathedrae SS. Sophiae, Sanctae Laurae Peczariensis Josaphi Krokowski archimandritae, Collegii Kijovomohilaeani Innocentio Popowski rectoris, scholarumque praefecti Christophori Czarnucki, anno 1706 die Junii 22 pridie ante natavitate Sancti Joannis Baptistae»⁸⁰⁶ [100п/49, арк. 394 зв.]. Оскільки тоді префектом КМА був Христофор Чарнуцький, то, найімовірніше, саме він є автором курсу.

Частково підтверджує належність курсу Х.Чарнуцькому напис на першій сторінці рукопису 100п/49 «Hic liber post obitum R.P.Christofori Czarnucki inscriptus Bibliothecae Peczariensi»⁸⁰⁷, тож можна зробити висновок, що рукопис належав Х.Чарнуцькому⁸⁰⁸, а отже, й цей курс викладав саме Х.Чарнуцький. Однак це не свідчить про те, що рукопис 100п/49 – автограф Х.Чарнуцького, можливо, це подарований викладачеві запис котрогось зі студентів.

Ще одним доказом належності курсу Х.Чарнуцькому є те, що автор називає його своїм другим курсом. Він пише: «Dantur praecisiones formales seu ex parte actus ita docui in primo Philosophico cursu meo cum multis»⁸⁰⁹ [Чарнуцький 2, арк. 56 зв.].

⁸⁰³ Дату початку вказано в 100п/49, арк. 120.

⁸⁰⁴ Дату закінчення вказано в 100п/49, арк. 356.

⁸⁰⁵ «Філософія надприродного, або метафізика, в колегії Києво-Могилянській року Втіленої Мудрості 1706, 6 травня започаткована і диспутами прикрашена» (Назва за 100п/49, арк. 357).

⁸⁰⁶ «Закінчений дворічний курс філософії під покровом великого князя Івана Мазепи, глави церкви Божої Варлаама Ясинського і митрополичої кафедри найсвятішої Софії, Йоасафа Кроковського, архимандрита святої Лаври Печерської, Інокентія Поповського, ректора колегії Києво-Могилянської і Христофора Чарнуцького, префекта шкіл, року 1706 напередодні Різдва святого Івана Хрестителя».

⁸⁰⁷ «Ця книга після смерті всесечного отця Христофора Чарнуцького призначена бібліотеці Печерського [монастиря]».

⁸⁰⁸ Однак на цій сторінці не зазначається, що Христофор Чарнуцький був викладачем філософії, як стверджує Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С.191).

⁸⁰⁹ «Існують формальні прецизії, тобто через акт [пізнання], так я вчив у першому філософському курсі разом з багатьма».

**Курс, імовірно, 1706/1707–1707/1708 навчальних років,
викладач Теофан Прокопович**

Назва:

«Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadripartita continens logicam, physicam, metaphysicam et ethicam, tractata et tradita ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagiritae Kijoviae in Alma et Orthodoxa Academia Mohileana Annis 1707 et 1708»⁸¹⁰.

Збережений у рукописах:

- ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п43, арк. 1–253 зв. (ст. ш. Цер.-арх. музей Р.65; о.к.ф. № 32)⁸¹¹ – неповна логіка, фізика, метафізика, неповна етика.
- РНБ, ф. Санкт-Петербурзької духовної семінарії, од. зб. 64, арк. 1–175 зв.; 224. – логіка, фізика (без кінця), неповна математика.

Зміст:

Вступ: «In unversam philosophiam prooemium»⁸¹² [64, арк. 2–6 зв.];

*Логіка*⁸¹³: «Philosophiae peripatheticae pars prima, in qua rationalis facultas sive ars logica pertractatur»⁸¹⁴ [64, арк. 6 зв. – 138; ДА/п43, арк. 1–54].

Фізика: «Philosophiae peripateticae pars secunda, in qua scientia naturalis seu physica pertractatur. Anno 1707»⁸¹⁵ [64, арк. 139 зв. – 175 зв.; ДА/п43, арк. 55–246].

Математика: «Duo primi et uberrimi rerum mathematicarum fontes arithmetica et geometria in gratiam studiosae roxolanae juventutis in Academia Kijovomohileana explicatae Anno Domini 1707»⁸¹⁶ [64, арк. 193–224; ДА/п43, арк. 257–334].

⁸¹⁰ «Перипатетична філософія, відповідно до чотирьох здатностей поділена на чотири частини, які містять логіку, фізику, метафізику й етику, вивчена і викладена відповідно до замислу короля філософів Аристотеля Стагирита в благодатній православній Могилянській академії у 1707 і 1708 роках» (Назва за РНБ, ф. СПб Дух. Сем., од.зб. 64, арк. 1).

⁸¹¹ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував як курс Теофана Прокоповича М. Петров (Петров (Академия) 1874–1878. – С. 22); такої самої думки додержує Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 192), В. Нічик і М. Рогович (Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 517), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 208–217).

⁸¹² «Вступ до загальної філософії» (Назва за 64, арк. 2).

⁸¹³ У курсі не розрізняється діалектика й велика логіка, але зі змісту збережених книг зрозуміло, що книга 5 мала б належати до діалектики, а решта – до великої логіки.

⁸¹⁴ «Перша частина перипатетичної філософії, в якій викладається розумова здатність, або мистецтво логіки» (Назва за 64, арк. 6 зв.).

⁸¹⁵ «Друга частина перипатетичної філософії, в якій викладається природна філософія, або фізика» (Назва за 64, арк. 139 зв.).

⁸¹⁶ «Два перші й найбагатодішні джерела математичних речей, арифметика й геометрія, посянені на благодать шкільної роколанської молоді в академії Києво-Могилянській року Божого 1707» (Назва за ДА/п43, арк. 257).

Етика: «Philosophiae peripateticae facultas 4ta ethica sive scientia moralis tradita in academia Kioviensi anno 1708»⁸¹⁷ [ДА/п43, арк. 249–253 зв.].

Підстави для атрибуції:

Як видно з титульних сторінок математики й етики, курс прочитано у КМА в 1707–1708 рр., однак дати початку та закінчення його потрібно уточнити. Можливі два варіанти: 1706/1707–1707/1708 або 1707/1708–1708/1709 навч. роки.

Припущення, що курс читали в 1707/1708–1708/1709 навч. роках, ґрунтується на датуванні на загальній титульній сторінці (Anno 1707 et 1708). Оскільки на титульних сторінках фізики й математики маємо вказівку, що їх розпочато в 1707 р., а етики, якою зазвичай закінчувався курс, – у 1708, сумніваємося, що за три місяці 1707 р. викладач встиг прочитати всю логіку й фізику і навіть розпочати математику. Тому, ймовірно, курс започатковано 1706/1707 навч. року.

Підтверджують дату викладання курсу й збережені друковані філософські тези на честь Івана Мазепи, призначені для диспуту, що відбувся 1708 р. під керівництвом Т.Прокоповича. Вони зберігаються у Варшаві (Museum Narodowe, відділ графіки, № 183325), містять текст тез із логіки, фізики, метафізики й етики, отже, задовго до диспуту всі частини філософського курсу вже було прочитано⁸¹⁸. Крім того, ці тези вказують на ім'я викладача.

Однак питання років викладання цього курсу Теофаном Прокоповичем досить суперечливе. Так, у другому томі видання його філософських праць (К., 1981), де публікується український переклад досліджуваного філософського курсу, укладачі зазначають, що його прочитали в 1707–1709 рр.⁸¹⁹ (1707/1708–1708/1709 навч. роки), тобто час викладання Прокоповичем змістився на один навчальний рік. Це твердження має достатню підставу, оскільки на титульній сторінці (*на початку*) риторики, що її прочитав Теофан Прокопович у КМА, стоїть дата – 1706 р. [ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п418, арк. 1⁸²⁰]. Очевидно, її прочитано в 1706/1707 навч. році. Якщо погодитися з нашим припущенням, виходить, що Теофан Прокопович протягом 1706/1707 навч. року читав два курси – філософський і риторичний. Це припускав Д.Вишневський [Вишнеvский 1903. – С. 192].

⁸¹⁷ «Четвертий розділ філософії перипатетичної – етика, або наука про мораль, викладена в Київській академії року 1708» (Назва за ДА/п43, арк. 249).

⁸¹⁸ Не дивно, що серед варшавських немає тез із математики. Математику, хоч і читали у філософському класі, ніколи не вважали частиною філософського курсу. В езуїтів її найчастіше читав інший викладач.

⁸¹⁹ Прокопович Ф. Філософські твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 517.

⁸²⁰ На титульній сторінці зазначене ім'я Теофана Прокоповича і підстав сумніватися в тому, що саме він викладав цей курс, немає.

**Курс 1711/1712–1712/1713 навчальних років,
викладач Сильвестр Піновський**

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 446п/1701, арк. 65–400 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1701; о.к.ф. № 34)^{821,822} – фізика (без початку) і метафізика.

Зміст:

Фізика: (без початку, без назви) [446п/1701, арк. 65–400] – зак. 1.06.1713⁸²³.

Метафізика: (без назви) [446п/1701, арк. 401–436].

Підстави для атрибуції:

У рукописі немає ніяких відомостей про викладача курсу, хоча належність його до КМА не викликає сумніву. Тому встановити викладача можемо за допомогою додаткових джерел. Д. Вишневський робить це на основі «многоліття», проголошеного в Києві на початку XVIII ст., яке було надруковане в «Киевской старине» 1884 р.^{824,825}. З тексту зрозуміло, що його написано для виголошення дяконом

⁸²¹ У рукописі міститься діалектика з курсу Сильвестра Піновського за 1713/1714–1714/1715 навч. роки (арк. 1–62) та фізика й метафізика з першого курсу цього викладача (за 1711/1712–1712/1713 навч. роки) (арк. 65–436).

⁸²² **Історія атрибуції:** М. Петров у своєму описі не атрибує рукопис (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 142). Д. Вишневський уважає, що фізику й метафізику з рукопису 446п/1701 прочитав Сильвестр Піновський того самого року, що й логіку, при цьому так само, як і М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 142), подає неправильну дату закінчення фізики – 01.06.1714 (Вишневский 1903. – С. 193), тоді як у рукописі 446п/1701, арк. 400 зв. є точна дата – 01.06.1713. Додаткове підтвердження того, що фізику читали не в 1713 р., а в 1714 р. – дата в тексті – 4.03.1713 (446п/1701, арк. 277 зв.). Крім того, дата закінчення фізики 01.06.1714 абсолютно нереальна, адже велику логіку розпочато 29.10.1713. Оскільки останню читали здебільшого 6-7 місяців, виходить, що в цей час мала б закінчуватися не фізика, а логіка.

Я. Стратій і В. Андрушко атрибуують цей рукопис як анонімний (Описание 1982. – С. 217–221) і, описуючи його, спочатку подають метафізику, а потім фізику без указівки на сторінки, тоді як насправді в рукописі спершу йде фізика, а потім – метафізика. Крім того, автори «Описания философских курсов...» повторюють помилку своїх попередників щодо дати закінчення фізики (Описание 1982. – С. 217).

⁸²³ Про закінчення фізики 446п/1701, арк. 400 зв. У тексті курсу маємо датування: 8.11. – 155 зв.; 1.03. – 270; 4.03.1713. – 277 зв.; 20.03. – 305 зв.; 3.04. – 318 зв.; 14.04. – 332 зв.

⁸²⁴ *Л[ебединце]в П.* Многолетие, возглашенное в Киеве в начале XVIII в. // Киевская старина. – 1884. – Июль. – С. 545–546.

⁸²⁵ У статті в «Киевской старине» чомусь немає посилань на архівні джерела, на основі яких надруковане «многоліття».

У книжці Д. Вишневського «Киевская академия в пер. пол. XVIII в.» наявна описка в бібліографічних відомостях публікації («Трудах КДА») цього «многоліття»: замість «июль» вказано «июнь» (Вишневский 1903. – С. 193).

наприкінці літургії під час академічного святкування. Тут наведено імена ігуменів майже всіх київських монастирів, ректора, префекта й усіх викладачів КМА, а також ім'я київського вїята. Однак в тексті «многоліття» немає імені київського митрополита. Зважаючи на це, автор замітки в «Киевской старине» атрибутував «многоліття» 1718–1722 рр., оскільки тоді місце київського митрополита було вакантним. Д. Вишневський вважає таку атрибуцію хибною і на підставі вже відомої інформації про час викладання й ігуменства певних осіб датує «многоліття» 1711 р.⁸²⁶ [Вишневский 1903. – С. 171], де згадується ім'я Сильвестра, учителя філософії та префекта училищ київських.

Підтвердженням тому, що в 1711/1712–1712/1713 навч. роках філософію в КМА викладав Сильвестр Піновський, є два плакати з тезами до філософського диспуту, що відбувся в Києво-Могилянській академії в червні 1713 р. Ці тези докладно описує у своїй статті А. Голубцов⁸²⁷. На одному з плакатів, присвяченому Б. Шереметьєву, є напис: «Defendentur publice in Collegio Kyjovo Mohileano ab eodem qui supra assistent sibi Reverendo Patre Sylvestro Pykowski⁸²⁸ AA. LL et philosophiae ordinario prof. scholarumque ejusdem Collegii Praefecto Anno D. 1713 Junio Die...»^{829,830}.

⁸²⁶ Цю атрибуцію можемо підтвердити за допомогою таких міркувань. У «многолітті» викладачем граматики названо Йосифа (П. Лебединцев вважає, що це Йосиф Волчанський). Нам відомо, що Йосиф Волчанський у 1715 р. почав викладати філософський курс (що напевне спростовує атрибуцію П. Лебединцева). Відштовхуючись від цієї дати, можемо визначити, коли Йосиф Волчанський викладав у КМА риторичку. Оскільки здебільшого один професор в одному класі викладав тільки один рік, то, віднявши від 1715 рік на риторичку, рік на поетику, рік на синтаксиму, одержимо 1711 р. Приблизно в цей час Йосиф Волчанський мав викладати граматику.

⁸²⁷ Голубцов А. К вопросу о старых академических тезисах и их значению для археологии // Богословский вестник. – 1903. – Т. 2. – № 7–8. – С. 414–430.

⁸²⁸ Є різні варіанти написання прізвища цього професора. Так, Д. Вишневський подає як Піновський або Помовський (Вишневский 1903. – С. 24), а в енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах» В. Андрушко і М. Андрущенко подають його як Помовський або Піновський (Андрушко В.О., Андрущенко М.В. Помовський // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 439).

⁸²⁹ «Будуть захищені публічно в Києво-Могилянській колегії, про що йшлося раніше, за підтримки всесесного отця Сильвестра Піковського, ординарного професора вільних мистецтв і філософії і префекта шкіл цієї самої колегії, у червні 1713 року Господнього, дня ...».

⁸³⁰ Голубцов А. К вопросу о старых академических тезисах и их значению для археологии // Богословский вестник. – 1903. – Т. 2. – № 7–8. – С. 417.

**Курс 1713/1714–1714/1715 навчальних років,
викладач, імовірно, Сильвестр Піновський**

Назва:

«Disputationes philosophiae in Collegio Kievomohilaeano Roxolano Generosae indoli propositae anno Domini 1713 die 9 septembris»⁸³¹.

Збережений у рукописах:

ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 446п/1701, арк. 1–62 (ст. ш. Мих. мон. 1701; о.к.ф. № 34)⁸³² – діалектика;

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 103п/60, арк. 1–216 (ст. ш. Лавра Х.60; о.к.ф. № 35)⁸³³ – діалектика й велика логіка.

Зміст:

Діалектика: (без назви) [446п/1701, арк. 1–62 зв.; 103п/60, арк. 1–61 зв.], поч. 9 (або 8). 09.1713⁸³⁴ – зак. 29.10.1713⁸³⁵.

Логіка: «Pars prima philosophiae seu logica in collegio Kjevomohylaeano generosae juvenututi tradita anno Domini 1713 mense octobris die 29»⁸³⁶ [103п/60, арк. 62–216], поч. 29.10.1713⁸³⁷.

Підстави для атрибуції:

Про те, що цей курс у КМА прочитав той самий викладач, що й попередній, можна зробити висновок з того, що діалектика з даного курсу зберігається в тому рукописі, що й фізика з попереднього (446п/1701). Крім того, обидва розділи написано однією рукою, хоча й прочитано в різні навчальні роки. За особливстю написання він вирізняється з-поміж усіх інших рукописів філософських курсів КМА: наявна велика кількість змістовних виправлень, зроблених тим самим почерком, що й основний текст рукопису. Натомість у рукописі 103п/60 текст чистий, і всі ці виправлення враховано. Отже, існує велика ймовірність, що рукопис 446п/1701 написав сам викладач.

⁸³¹ «Філософські диспути, в роколанській Києво-Могилянській колегії шляхетній молоді викладені 9 вересня 1713 року» (Назва за 446п/1701 арк. 1).

⁸³² Про історію атрибуції цього рукопису див. примітку 823.

⁸³³ **Історія атрибуції:** М. Петров не називає викладача цього курсу (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 42). Д. Вишневський атрибує його як курс Сильвестра Піновського (Вишневский 1903. – С. 193), а В. Андрушко – як анонімний. Також варто зазначити, що логіку подано на арк. 62–216, а в «Описании курсов философии...» – на арк. 62–222.

⁸³⁴ Дата початку відмінна в різних рукописах: у 446п/1701, арк. 1 – 9.09.1713 (Вишневський помилково подає 6.09 (Вишневский 1903. – С. 193)), в 103п/60, арк. 1 – 8.09.1713.

⁸³⁵ Дата закінчення за 446п/1701, арк. 62.

⁸³⁶ «Перша частина філософії, або логіка, в Києво-Могилянській колегії шляхетній молоді викладена 29 жовтня 1713 року Господнього» (Назва за 103п/60, арк. 60).

⁸³⁷ Дата за 103п/60, арк. 60.

**Курс 1715/1716–1716/1717 навчальних років,
викладач Йосиф Волчанський**

Назва:

«Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis de rebus dialecticis, physicis comprehendens in collegio Kijovo-Mohylaeano inchoata anno Domini 1715 septembris die 13»⁸³⁸.

Збережений у рукописах:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 108п/62, арк. 1–472 (ст. ш. Лавра Х.62; о.к.ф. № 40)⁸³⁹ – повний курс;

ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДАп/44, арк. 1–467 зв. (ст. ш. Цер.-арх. музей J.11.73.14; о.к.ф. № 39)⁸⁴⁰ – повний курс.

Зміст:

Діалектика: «Summa logicae sive dialectica studiosae juventuti Roxolanae ad logicam praeparanda»⁸⁴¹ [108п/62, арк. 3–57 зв.; ДА/п44, арк. 2–56зв.], поч. 13.09.1715.

Логіка: «Philosophia rationalis universa seu logica disputationibus illustrata in Collegio Kijovensi ab anno 1715 ad 1716 tradita mense novembris 15

⁸³⁸ «Тричленна філософія, що містить аристотелівське вчення про діалектичні, фізичні речі в Києво-Могилянській колегії, започаткована 13 вересня 1715 року Господнього» (Назва за 108п/62, арк. 1).

⁸³⁹ **Історія атрибуції**: М. Петров атрибутує цей рукопис як курс Йосифа Волчанського (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 42], такої самої думки і Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 193). В «Описании курсов философии...» рукопис визначено як такий, що, можливо, належить Йосифу Волчанському. Причина невпевненості не зрозуміла, адже в назві фізики (арк. 185) зазначено, що курс викладав Йосиф Волчанський. Крім того, наприкінці опису зазначено: «Кроме названого (рукопис 108п/62. – М.С.), в ЦНБ АН УССР имеются другие списки курсов И. Волчанского. Сюда относятся прежде всего 447/п1703, полностью тождественный ДА/п44, а также, по-видимому, и отличающийся от них 450/п1708 (шифры наводимы так, як вони подані в описі; правильно має бути 447п/1703 і 450п/1708. – М.С.), принадлежность которого И. Волчанскому следует считать вероятной, так как он был прочитан в 1719 г.» (Описание 1982. – С. 238). Курс з рукопису 108п/62 справді ідентичний тому, що в ДА/п44, але зовсім не тотожний 447п/1703 – це другий курс Й. Волчанського. А рукопис 450п/1708 аж ніяк не належить Йосифу Волчанському, його прочитав П. Малиновський (див. наступні два курси).

⁸⁴⁰ **Історія атрибуції**: М. Петров атрибутує цей рукопис як курс Йосифа Волчанського, посилюючись на інші рукописи, де є прізвище викладача: «Сн. экз. с именем Иосифа Волчанского, в библиот. Киево-печ. Лавры, Лат. ркп., отд., X, № 62 (тобто на рукопис 108п/62. – М.С.), сн. библи. Киево-Мих. Мон. № 1706 (442п/1706. – М.С.)» (Петров 1874–1878. – С. 23). Щодо рукопису 108п/62 М. Петров має рацію, однак щодо 442п/1706 помиляється (можливо, була описка), бо цей рукопис – курс І. Поповського. Цитату дослівно наведено в «Описании курсов философии...» без вказівки на М. Петрова і без зміни шифрів (Описание 1982. – С. 230).

Д. Вишневський атрибутує цей рукопис як перший курс Йосифа Волчанського (Вишневский 1903. – С. 193); так само і Я. Стратій та В. Андрушко із заувагою «можливо, Волчанський» (Описание 1982. – С. 230–237). Варто застеретти, що в рукописі колись була прийнята пагінація, тепер – фоліація, тому сторінки, вказані в «Описании курсов философии...», не відповідають теперішній нумерації аркушів.

⁸⁴¹ «Основи логіки, або діалектика, що має підготувати шкільну роксоланську молодь до логіки» (Назва за 108п/62, арк. 3).

die»⁸⁴² [108п/62, арк. 58–185; ДА/п44, арк. 57–189], поч. 15.11.1715.

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica ad mentem principis Philosophorum Aristotelis Stagyritae tradita et explicata in Collegio Kojowomohileano sub Admodum Reverendo Patre Josepho Wolczanski anno Domini 1716»⁸⁴³ [108п/62, арк. 185–450; ДА/п44, арк. 194–448].

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica ad mentis principis philosophorum Aristotelis Stagyritae tradita in Collegio Kijowomohileano anno Domini 1717 propter admodum Reverendum Patrem Josephum Wolczanski protunc praefectum»⁸⁴⁴ [108п/62, арк. 450 зв.–471 зв.; ДА/п44, арк. 449–467 зв.] поч. 7.06.1717⁸⁴⁵.

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка фізики 108п/62, арк. 185.

Курс 1717/1718–1718/1719 навчальних років, викладач Йосиф Волчанський

Назва:

«Philosophia universa doctrinam peripatheticam ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagyritae complectens commentationibus scholasticis illustrata atque in alma Kojovensi Academia Orthodoxa Mohiliana ingenuo auditori Roxolano extracta annis Domini 1717 et 1718 optimo professore ac ordinario praefecto protunc scholarum R[everendo] Patre Josepho Wolczanski»⁸⁴⁶.

Збережений у рукописах:

– IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п164, арк. 1–472 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.62; о.к.ф. № 37)⁸⁴⁷ – повний курс;

⁸⁴² «Загальна філософія розумового, або логіка, прикрашена диспутами, викладена в Київській колегії від 15 листопада 1715 року до 1716-го» (Назва за 108п/62, арк. 58).

⁸⁴³ «Філософія природи, або фізика, викладена й пояснена відповідно до поглядів князя філософів Аристотеля Стагирита в Києво-Могилянській колегії під керівництвом усечеснішого отця Йосифа Волчанського року Господнього 1716» (Назва за 108п/62, арк. 185).

⁸⁴⁴ «Філософія надприродного, або метафізика, викладена відповідно до поглядів князя філософів Аристотеля Стагирита в Києво-Могилянській колегії 1717 року Господнього під керівництвом усечеснішого отця Йосифа Волчанського, на той час префекта» (Назва за 108п/62, арк. 450 зв.).

⁸⁴⁵ Дата за ДА/п44, арк. 449.

⁸⁴⁶ «Загальна філософія, що вміщує перипатетичне вчення відповідно до поглядів князя філософів Аристотеля Стагирита, прикрашена шкільними трактатами і викладена у шляхетній Київській Могилянській православній академії шляхетному роксоланському слухачеві 1717 і 1718 років Господніх найкращим професором і на той час ординарним префектом шкіл всечесним отцем Йосифом Волчанським» (Назва за 447п/1703, арк. 1).

⁸⁴⁷ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував як курс Йосифа Волчанського М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 250), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 193–194) та Я. Стратіг і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 224–229).

- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п165, арк. 1-364 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.44; о.к.ф. № [немає])⁸⁴⁸ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 447п/1703, том I, арк. 1-174 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1703; о.к.ф. № 41)⁸⁴⁹ – діалектика й логіка;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 450п/1708, том II, арк. 301-322 (ст. ш. Мих. мон. 1708; о.к.ф. № 38)^{850,851} – метафізика.

Зміст:

Вступ: «Prologomena in universam philosophiam»⁸⁵² [447п/1703, арк. 2-7 зв.];

Діалектика: «Compendiaria ad universam philosophiam introductio seu dialectica»⁸⁵³ [447п/1703, арк. 8–53; ДС/п165, арк. 1–26; ДС/п164, арк. 4–38 зв.].

Логіка: «Philosophia rationalis seu logica commentatinibus scholasticis illustrata in alma Kijoviensi Accademia Mohilaeana ingenuo auditori Roxolano extracta anno Domini 1717 sub Reverendo Patre Josefo Wolczanski protunc praefecto ejusdem Collegii Academici»⁸⁵⁴ [447п/1703, арк. 54–174; ДС/п165, арк. 27–110; ДС/п164, арк. 40–159 зв.] поч. 1717.

Фізика: (без назви) [ДС/п165, арк. 111–342; ДС/п164 арк. 156–447].

Метафізика: «Methaphysica seu philosophia ultranaturalis ad mentem Principis philosophorum Aristotelis Stagyrtae Complectens Doctrinam De ente Universam tradita in collegio Kiowomohileano Orthodoxo Anno

⁸⁴⁸ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутував М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 250) і Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С. 191–192) як курс Йосифа Волчанського. У описі Я. Стратій і В. Андрушка його немає.

⁸⁴⁹ **Історія атрибуції:** М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 142) і Д. Вишевский (Вишевский 1903. – С. 194) атрибутували його як рукопис другого курсу Йосифа Волчанського. Автори «Описания курсов философии...» вважають, що цей рукопис містить той самий курс, що й 108п/62 (Описание 1982. – С. 238). Насправді це різні курси, і останній рукопис є першим курсом Йосифа Волчанського.

⁸⁵⁰ Другий том рукопису 450п/1708 – це конволут, що містить фізику з курсу Платона Малиновського (арк. 1–300) і метафізику з другого курсу Йосифа Волчанського (арк. 301–322).

⁸⁵¹ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибутує метафізику як таку, яку виклав Йосиф Волчанський у тому самому курсі, що й логіку з рукопису 447п/1703 (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 143). Такої думки і Д. Вишевський (Вишевский 1903. – С. 194). Я. Стратій і В. Андрушко також вважають, що метафізику прочитав Йосиф Волчанський, причому додають: «Курси фізики і метафізики ідентичні з такими же курсами под шифром ДС/п164» (Описание 1982. – С. 230). Така атрибуція хибна, оскільки фізика – це курс Платона Малиновського.

⁸⁵² «Передмова до загальної філософії» (Назва за 447п/1703, арк. 2).

⁸⁵³ «Найкоротший вступ до загальної філософії, або діалектика» (Назва за 447п/1703, арк. 8).

⁸⁵⁴ «Філософія розумового, або логіка, прикрашена шкільними трактатами, викладена в благородній Київській Могилянській академії шляхетному роксоланському слухачеві 1717 року Господнього всесесним отцем Йосифом Волчанським, на той час префектом цієї колегії» (Назва за 447п/1703, арк. 54).

Domini 1719 Mense Junio 1mo»⁸⁵⁵ [ДС/п165, арк. 343–364; ДС/п164, арк. 449–472; 450п/1708, том II, арк. 301–322] поч. 1.06.1719⁸⁵⁶.

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка логіки 447п/1703, арк. 54.

Курс 1719/1720–1720/1721 навч. років, викладач Іларіон Левицький

Назва: (замість назви повного курсу подано назву діалектики).

Збережений у рукописах:

- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 110п/66, арк. 1–710 (ст. ш. Лавра Х.66; о.к.ф. № 51, 54)⁸⁵⁷ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 111п/64, арк. 1–603 (ст. ш. Х.64; о.к.ф. № 52, 55)⁸⁵⁸ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 449п/1699, том I, арк. 1–224 і том II, арк. 1–300 зв. (ст. ш. Мих. мон. 1699; о.к.ф. № 50)⁸⁵⁹ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п45, арк. 1–417 зв. (ст. ш. Цер.-арх. музей J.11.60.1; о.к.ф. № 53)⁸⁶⁰ – повний курс, крім метафізики.

⁸⁵⁵ Назва за ДС/п 164, арк. 449.

⁸⁵⁶ Дата за ДС/п165, арк. 343.

⁸⁵⁷ **Історія атрибуції:** М. Петров описав його як курс Іларіона Левицького, який відповідає рукописам 111п/64, 449п/1699 і ДА/п45 (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 43). Такої самої думки Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С. 194). Я. Стратій і В. Андрушко теж приписують цей рукопис Іларіону Левицькому, проте невідомо чому описують його як два різні курси – № 51 (Описание 1982. – С. 253) і № 54 (Описание 1982. – С. 256–257), вважаючи, що він тотожний другому курсові Іларіону Левицького.

На думку авторів «Описания философских курсов...», низка рукописів під № 46–56 (Описание 1982. – С. 245–269) – це один курс Іларіона Левицького (перед першим з них стоїть прізвище Іларіона Левицького, а перед рештою – «те саме»). Насправді 631/406С (№ 46) (Описание 1982. – С. 245–247), 451п/1697 (№ 47) (Описание 1982. – С. 247), 116п/67 (№ 48) (Описание 1982. – С. 248), 117п/78 (№ 49) (Описание 1982. – С. 248) – списки курсу Іларіона Левицького за 1723/1724–1724/1725 навч. роки; 449п/1699 (№ 50) (Описание 1982. – С. 248–253), 110п/66 (№ 51) (Описание 1982. – С. 253), 111п/64 (№ 52) (Описание 1982. – С. 254), ДА/п45 (№ 53) (Описание 1982. – С. 254–256) – списки курсу І. Левицького за 1719/1720–1720/1721 навч. роки; 110п/66 (№ 54) (Описание 1982. – С. 256–257), 111п/64 (№ 55) (Описание 1982. – С. 257) – також рукописи з першого курсу Іларіона Левицького, чомусь описані вдруге; а 115п/75 (№ 56) (Описание 1982. – С. 257–259) – це рукопис курсу Платона Малиновського за 1721/1722–1722/1723 навч. роки.

⁸⁵⁸ Історія атрибуції цього рукопису така сама, як і попереднього.

⁸⁵⁹ **Історія атрибуції:** М. Петров вважає, що цей рукопис містить той самий курс, що й 110п/66 і 111п/64 (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 143), такої думки додержує і Д. Вишневський (Вишевский 1903. – С. 194). На думку Я. Стратій і В. Андрушка, в цьому рукописі подано той самий курс, що й 117п/78 – в останньому, насправді, другий курс Іларіона Левицького (Див. додатково примітку 858).

⁸⁶⁰ **Історія атрибуції:** В описі М. Петров зауважує, що рукопис містить той самий текст, що й рукописи 111п/64 і Мих. 1702, тобто 516п/1702 (Петров (Академия) 1874–1878. – С. 23). Очевид-

Зміст:

Діалектика: «Appia trita seu atrium scientiae philosophicae vulgo dialectica dicta, quae intellectus neophilosophorum conducit atque dirigit ad consequendum finem et cognoscendum unum, verum, bonum, utile et honestum juxta illud

*appulimus placidumque tenet jacto anchora portum
sit nostro cinosuram mari, nunc sit amabile nautis,*⁸⁶¹

anno 1719 octobri 2, sub R[everendo] P[at]re Hillarione Lewicki tractata»⁸⁶² [110п/66, арк. 2–63; ДА/п45, арк. 1–33, 449п/1699, том I, арк. 1–59; 111п/64, арк. 1–54 зв.], поч. 2.10.1719.

Логіка: «Philosophia rationalis seu logica tribus intellectus nostri operationibus insistsens unum indirigibilis ab intellectu veritatis finem intendens uni in essentia, trino in personis Deo T[er] O[ptimo] Maximo consecrata»⁸⁶³ [110п/66, арк. 66–270; ДА/п45, арк. 35–193 зв.; 449п/1699, том I, арк. 59 зв.–224; 111п/64, арк. 57–268], поч. 27.11.1719⁸⁶⁴ – зак. 12.06.1720⁸⁶⁵.

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica disputationibus illustrata ad publicum commodum Rossiaci orbis orthodoxis filiis inchoata anno Domini 1720, die 13 junii»⁸⁶⁶ [110п/66, 271–671зв.; ДА/п45, арк. 195–417зв.; 449п/1699, том II, арк. 1–275; 111п/64, арк. 271–577], поч. 13.06.1720.

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica Deo scientiarum Domino consecrata atque disputationibus illustrata anno 1721»⁸⁶⁷ [110п/66, арк. 673–710; 449п/1699, том II, арк. 726 зв.–300 зв.; 578–603], поч. 3.06.1721⁸⁶⁸ – зак. 23.06.1721⁸⁶⁹.

но, тут описка (або помилка), оскільки в рукописі 516п/1702 записано зовсім інший текст. Рукопис атрибутований Д. Вишневським як перший курс Іларіона Левицького (Вишневский 1903. – С. 194). Я. Стратій і В. Андрушко погоджуються, що цей рукопис ідентичний 110п/66 і 111п/64 (Описание 1982. – С. 254–256) (Див. також примітку 858).

⁸⁶¹ Автор вірша невідомий.

⁸⁶² «Протоптана дорога, або передпокій філософської науки, названа діалектикою, яка веде й організовує розум нових філософів до відповідної мети і пізнання єдиного, істинного, доброго, корисного і порядного, викладена 2 жовтня 1719 року всесесним отцем Іларіоном Левицьким» (Назва за 111п/64, арк. 1).

⁸⁶³ «Філософія розумового, або логіка, що йде за трьома операціями нашого розуму і прагне до єдиної мети – істини, яка не залежить лише від розуму, і присвячена єдиному за суттю і потрібному в особах Богові, Тричі Найліпшому і Найбільшому» (Назва за 111п/64, арк. 57).

⁸⁶⁴ Дата за ДА/п45, арк. 35.

⁸⁶⁵ Дата за 111п/64, арк. 268.

⁸⁶⁶ «Філософія природи, або фізика, диспутами прикрашена, для загального блага православних синів країни Руської започаткована 13 червня 1720 року Господнього» (Назва за 111п/64, арк. 271).

⁸⁶⁷ «Філософія надприродного, або метафізика, Господові Богу наук присвячена і диспутами прикрашена, 1721 року [викладена]» (Назва за 111п/64, арк. 578).

⁸⁶⁸ Дата за 449п/1699, том II, арк. 726 зв.

⁸⁶⁹ Дата за 110п/66, арк. 710.

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка діалектики 111п/64, арк. 1.

Курс 1721/1722–1722/1723 навчальних років, викладач Платон Малиновський

Назва:

«Olympia philosophica ad cursum biennem decertantibus sapientiae amatoribus in Collegio Kiowo-Mohilaeano proposita anno quo Aeterna Sapientia Christus ut Gigas cucurrit ad viam Salutis humanae 1721 die 15 septembris»⁸⁷⁰.

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п166, арк. 1–448 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.47; о.к.ф. № 43)⁸⁷¹ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 450п/1708, том I, арк. 1–210 зв.; том II, арк. 1–300 (ст. ш. Мих. мон. 1708; о.к.ф. № 38, 42)⁸⁷² – діалектика, логіка, метафізика, фізика;
- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 115п/75, арк. 1–264 зв. (ст. ш. Лавра X. 75, о.ф.к № 56)⁸⁷³ – діалектика, логіка, метафізика⁸⁷⁴;

⁸⁷⁰ «Філософська Олімпія, запропонована до дворічного курсу палких любителів мудрості в Києво-Могилянській колегії 15 вересня 1721 року, від тоді, як Вічна Мудрість – Христос як гігант прийшов задля спасіння людей» (Назва за 115п/75, арк. 1).

⁸⁷¹ **Історія атрибуції:** М. Петров не називає прізвища викладача курсу, але із заголовків в описі, цілком зрозуміло, що цей курс прочитав Платон Малиновський (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 250–251). Д. Вишневський атрибутував рукопис як курс Платона Малиновського (Вишневский 1903. – С. 195). Я. Стратій і В. Андрушко вважають, що він, можливо, належить Іларіону Левицькому (Описание 1982. – С. 239–244). Збагнути, що було підставою такої атрибуції, важко, адже на початку фізики вказане прізвище Малиновського (ДС/п166, арк. 221). В «Описани курсов философии...» жоден з рукописів курсу Платона Малиновського не атрибутовано як його курс. Рукопис ДС/п166 (№ 43) – як, можливий, курс Іларіона Левицького; рукопис 450п/1708 описали двічі: як № 38 (Описание 1982. – С. 229–230) (проаналізовано обидва томи) і вважають тотожним рукописові ДС/п164, тобто *другому* курсові Йосифа Волчанського, і як № 42 (Описание 1982. – С. 238–239) (проаналізовано тільки перший том) і ототожнюють із 447п/1703, тобто з *першим* курсом Йосифа Волчанського; рукопис 115п/75 (№ 56) (Описание 1982. – С. 257–259) – вважають тотожним рукописові 111п/64, тобто першому курсові Іларіона Левицького, а 448п/1703 (№ 44) (Описание 1982. – С. 244) – рукописові ДС/п166, який атрибутовано як можливий курс Іларіона Левицького.

⁸⁷² **Історія атрибуції:** М. Петров нічого не пише про викладача курсу з цього рукопису (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 143). Д. Вишневський атрибутує його як курс Платона Малиновського (Вишневский 1903. – С. 195). Про атрибуцію курсу Я. Стратій і В. Андрушом див. примітку номер 871

⁸⁷³ **Історія атрибуції:** М. Петров не називає викладача курсу, але визначає, з якими іншими рукописами курсу Платона Малиновського він тотожний (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 44). Д. Вишневський приписує цей курс Платону Малиновському (Вишневский 1903. – С. 196). Про атрибуцію Я. Стратій і В. Андрушка див. примітку номер 871.

⁸⁷⁴ Один зі списків цього курсу зберігався в Чернігівській семінарії № 157 (Лилеев 1880. – С. 194–195). Д. Вишневський хибно вказує № 185 (Вишневский 1903. – С. 196).

- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 448п/1703, том II, арк. 1–260 (ст. ш. Мих. мон. 1703; о.к.ф. № 44)⁸⁷⁵ – фізика.

Зміст:

Вступ: «Proloquium ad neophilosophos»⁸⁷⁶ [ДС/п166, арк. 1–6; 450п/1708, том I, арк. 1–4 зв.; 115п/75, арк. 1–4 зв.].

Діалектика: «Logica minor seu dialectica breviter summamque collecta sub auspiciis verbi abbreviati eodem anno quo supra mense septembri die 20»⁸⁷⁷ [ДС/п166, арк. 6–45 зв.; 450п/1708, том I, арк. 5–46 зв.; 115п/75, арк. 5–44 зв.], поч. 20 вересня.

Логіка: «Rationalis scientia seu logica major disputationibus illustrata ex anno Domini 1721 in annum 1722 dum»⁸⁷⁸ [ДС/п166, арк. 45 зв. – 190 зв.; 450п/1708, том I, арк. 49 зв. – 173; 115п/75, арк. 45–220 зв.], поч. 27.10.1721⁸⁷⁹ – кін. 24.05.1722⁸⁸⁰.

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica disputationibus illustrata anno 1722 maji 25 inchoata»⁸⁸¹ [ДС/п166, арк. 191–219; 450п/1708, том I, арк. 177–210 зв.; 115п/75, арк. 221–264 зв.].

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica disputationibus illustrata ex anno 1722 in annum 1723 septembri inchoata die 18 sub reverendo P[at]re Malinowski»⁸⁸² [ДС/п166, арк. 221–448; 448п/1703, том II, арк. 1–260].

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка фізики ДС/п166, арк. 221 або 448п/1703, том II, арк. 1.

Курс 1723/1724–1724/1725 навчальних років, викладач Іларіон Левицький

Назва:(замість назви повного курсу використовується назва діалектики).

⁸⁷⁵ **Історія атрибуції:** З назви фізики, яку подає в своєму описі М. Петров, зрозуміло, що курс виклав Платон Малиновський (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 142). Про належність фізики до курсу Малиновського пише Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 195). Атрибуцію в «Описании курсов философии» подано в примітці 872.

⁸⁷⁶ «Вступ для нових філософів» (Назва за 115п/75, арк. 1 зв.).

⁸⁷⁷ «Мала логіка, або діалектика, стисло зібрана під покровом Слова 20 вересня зазначеного вище року» (Назва за 115п/75, арк. 5).

⁸⁷⁸ «Наука пізнання, або велика логіка, диспутами прикрашена, від року Господнього 1721 до року 1722 [читана]» (Назва за 115п/75, арк. 45).

⁸⁷⁹ Дата за 115п/75, арк. 45.

⁸⁸⁰ Дата за 115п/75, арк. 220 зв.

⁸⁸¹ «Філософія надприродного, або метафізика, диспутами прикрашена, 25 травня 1722 року започаткована» (Назва за 115п/75, арк. 221).

⁸⁸² «Філософія природи, або фізика, диспутами прикрашена, з року 1722 до року 1723 [читана], започаткована 18 вересня під керівництвом усечесного отця Малиновського» (Назва за 448п/1703, том II, арк. 1).

Збережений у рукописах:

- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п167, арк. 1–473 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.60; о.к.ф. № 45, 61)⁸⁸³ – діалектика, логіка, неповна метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 631/406С, арк. 1-663 (ст. ш. Софія 406; о.к.ф. № 46, 58)⁸⁸⁴ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 307, од. зб. 451п/1697, арк. 1-251 (ст. ш. Мих. мон. 1697; о.к.ф. № 47, 57)⁸⁸⁵ – діалектика, логіка, неповна фізика й метафізика;
- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 117п/78, арк. 4-476 зв. (ст. ш. Лавра Х. 78, о.к.ф. № 49, 59)⁸⁸⁶ – діалектика, логіка, фізика (без закінчення), метафізика (без початку);
- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 116п/67, арк. 1-38 зв., 275-513 (ст. ш. Лавра Х 67, о.к.ф. № 48)^{887,888} – діалектика, фізика⁸⁸⁹.

Зміст:

Діалектика: «Dialectica seu breve compendium initialis Aristotelicae philosophiae in subsidium neophilosophis porrectum in Collegio

⁸⁸³ **Історія атрибуції:** М. Петров не зазначає, хто викладав цей курс (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 251), хоча в описі рукопису 631/406С є посилання на ДС/п167 як ідентичний рукописові 631/406С (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 270). Д. Вишневський атрибує його як другий курс Іларіона Левицького (Вишневский 1903. – С. 196). Я. Стратій і В. Андрушко цей рукопис описують двічі: під № 45 (Описание 1982. – С. 244) і № 61 (Описание 1982. – С. 264) – в обох випадках як анонім.

⁸⁸⁴ **Історія атрибуції:** Д. Вишневський атрибує рукопис як список другого курсу Іларіона Левицького (Вишневский 1903. – С. 196). М. Петров уважає, що в ньому записано той самий курс, що й у ДС/п167, 116п/67, 117п/78, 451п/1697. З назви курсу зрозуміло, що він належить Іларіону Левицькому (Петров 1892–1904. – Т. 3. – С. 270). Я. Стратій і В. Андрушко описують його двічі: як № 46 (Описание 1982. – С. 245–247) і як № 58 (Описание 1982. – С. 263), обидва рази правильно атрибутовуючи його як курс Іларіона Левицького.

⁸⁸⁵ **Історія атрибуції:** М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 143), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 196), Я. Стратій і В. Андрушко атрибуують його як курс Іларіона Левицького, причому останні описують його двічі – як № 47 (Описание 1982. – С. 247) і як № 57 (Описание 1982. – С. 259–263).

⁸⁸⁶ **Історія атрибуції:** На думку М. Петрова, текст цього рукопису тотожний рукописам 116п/67 і 451п/1697 (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 44); Д. Вишневський атрибує його як другий курс Іларіона Левицького (Вишневский 1903. – С. 196); Я. Стратій і В. Андрушко також уважають його курсом Іларіона Левицького, проте описують його двічі – як № 49 (Описание 1982. – С. 248) і як № 59 (Описание 1982. – С. 263).

⁸⁸⁷ Рукопис є конволютом, вміщує діалектику з другого курсу Іларіона Левицького (арк. 1-38 зв.); логіку (арк. 39-137), фізику (138-210 зв.) і метафізику (арк. 212-272 зв.), викладені в Перемишльській сзутській колегії Станіславом Попелем у 1723-1724 рр.; фізику (арк. 275-495) і метафізику (арк. 495-513 зв.) з другого курсу Іларіона Левицького і кілька уривків теологічного курсу (арк. 514-583 зв.).

⁸⁸⁸ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибуєвали й описали М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 44), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 196), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 248).

⁸⁸⁹ Один зі списків курсу, за даними К. Суторіуса, зберігається в БАН під шифром Q 521. За спостереженнями Д. Вишневського, один список зберігався в бібліотеці Чернігівської семінарії під шифром № 185 (Вишневский 1903. – С. 195).

Kijevo-Mohiliano anno Domini 1723»⁸⁹⁰ [117п/78, арк. 1–40; 451п/1687, арк. 1–19 зв.; ДС/п167, арк. 1–27; 631/406С, арк. 1–43].

Логіка: «Scientiae rationalis disputationes seu consona Organi Aristotelici dispositio maginificis ac generosis viris ingenio atque maturitate virtutum plenis in Collegio Kijovomohiliano tradita et per sententias sapientium Doctorum mentis Aristotelis annuentium explicata anno Domini 1723 octobris 14 inchoata»⁸⁹¹ [117п/78, арк. 40 зв.–207; 451п/1687, арк. 20–111; ДС/п167, арк. 27 зв.–451 зв.; 631/406С, арк. 44–250], поч. 14.10.1723.

Фізика: «Philosophia naturalis seu phisica, disputationibus illustrata anno Domini 1724»⁸⁹² [117п/78, арк. 207–460; 451п/1687, арк. 112–139 зв.; 631/406С, арк. 251–621], поч. 12.06.1724.

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica juxta morem scholasticum in Collegio Kijoviensi tradita anno Domini 1725»⁸⁹³ [117п/78, арк. 461–476 зв.; 451п/1687, арк. 240–251; ДС/п167, арк. 453–473; 631/406С, арк. 622–653], кін. 2.07.1725⁸⁹⁴.

Підстави для атрибуції:

Напис: «Hic liber Philosophicus traditus est ab admodum reverendo Patre Hilario Levicki Rectore Collegi Kijovomohileani»⁸⁹⁵ [631/406С, арк. 653].

Курс 1725/1726–1726/1727 навчальних років, викладач Амвросій Дубневич

Назва:

«Cursus philosophicus biannalis in orthodoxa Academia Kijovomohileana ingenuo auditori Roxolano expositus nec non scholasticis commentationibus illustratus anno viatoris Dei hominis 1725 in anno 172... Die 10»⁸⁹⁶.

⁸⁹⁰ «Діалектика, або нарис до вступної аристотелівської філософії, створений на допомогу новим філософам у Києво-Могилянській колегії 1723 року Господнього» (Назва за 631/406С, арк. 1).

⁸⁹¹ «Диспути науки про пізнання, або співзвучна установка Органону Аристотеля шляхетним і благородним мужам, досконалістю й обдарованістю повними чеснотами викладена в Києво-Могилянській колегії і пояснена через твердження мудрих і одностайних учених, започаткована 14 жовтня 1723 року Господнього» (Назва за 631/406С, арк. 44).

⁸⁹² «Філософія природи, або фізика, прикрашена диспутами, 1724 року Господнього [прочитана]» (Назва за 631/406С, арк. 251).

⁸⁹³ «Філософія надприродного, або метафізика, відповідно до шкільного звичаю в Києво-Могилянській колегії викладена 1725 року Господнього».

⁸⁹⁴ Дата за 631/406С, арк. 653.

⁸⁹⁵ «Цю книжку виклав усечесніший отець Іларіон Левицький, ректор Києво-Могилянської колегії».

⁸⁹⁶ «Дворічний філософський курс, шкільними роздумами прикрашений і шляхетним роксоланським слухачам викладений у православної Києво-Могилянській академії дня 10 ... 1725 року до 172... року, від тоді, коли Бог став людиною-мандрівником» (Назва за ДС/п200, арк. 277).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п200, арк. 277–528 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.60; о.к.ф. № 62)^{897,898} – діалектика, велика логіка (без закінчення), фізика (без дат початку і закінчення).

Зміст:

Діалектика: «Introductio ad universam philosophiam seu dialectica»^{899,900} [ДС/п200, арк. 277 зв. – 302].

Логіка: «Scientia rationalis seu logica comentationibus scholasticis illustrata ac in usum studiosam juventutis Roxolanae in Collegio Kijevomohileano exposita anno Domini 1725, octombris die 30 in annum 17...»⁹⁰¹ [ДС/п200, арк. 302 зв. – 370] (без закінчення), поч. 30.10.1725.

Фізика: (без початку і закінчення) починається з «Tractatus II. De matateria prima»⁹⁰² [ДС/п200, арк. 391–528].

Підстави для атрибуції:

Напис у рукописі: «Nec inscripta sunt nomina philosophorum insignium cum quibus haec scripta est alacrtiter lectio sub reverendisimo religisissimoque patre doctore Hilarione nomine cognomine Dubniewicz...»⁹⁰³ [ДС/п200, арк. 439 зв.], з якого випливає, що цей курс викладав професор Іларіон Дубневич. Здається, в рукописі скриптор припустився помилки: написав ім'я ректора (Іларіона Левицького) перед прізвиськом викладача філософії (Амвросія Дубневича). Найімовірніше, що курс прочитав Амвросій Дубневич, на той час префект, який у 1727/1728–1728/1729 навч. роках викладав ще один свій філософський курс. Оскільки в КМА викладач міг одержати звання префекта, лише пробувши на посаді професора філософії щонайменше рік, то, можливо, Амвросій Дубневич, який у 1727 р. вже був префектом, прочитав до цього один філософський курс.

⁸⁹⁷ Рукопис є конволютом, оскільки містить: теологічний курс, прочитаний у КМА в 1727/1728–1728/1729 навч. роках (арк. 1–275), і філософський курс Амвросія Дубневича за 1725/1726–1726/1727 навч. роки (арк. 277–528).

⁸⁹⁸ **Історія атрибуції:** М. Петров докладно описує цей рукопис, але не зазначає автора його (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 264–265). Д. Вишневський переконаний, що автором філософського курсу був Амвросій Дубневич (Вишневский 1903. – С. 197), а Я. Стратій і В. Андрушко вважають, що цей курс викладав Іларіон Дубневич (Описание 1982. – С. 264–265). На нашу думку, таке атрибутування хибне (див. про це «Підстави для атрибуції»).

⁸⁹⁹ У рукописі написано «dialecticam».

⁹⁰⁰ «Вступ до загальної філософії, або діалектика» (Назва за ДС/п200, арк. 277 зв.).

⁹⁰¹ «Наука про розумове, або логіка, шкільними коментарями прикрашена, для використання старанної роксоланської молоді в Києво-Могилянській колегії викладена 30 жовтня 1725 року до 17... року» (Назва за ДС/п200, арк. 302 зв.).

⁹⁰² «Трактат другий. Про першу матерію» (Назва за ДС/п200, арк. 391).

⁹⁰³ «Тут записано імена видатних філософів, які ці лекції охоче записали під керівництвом усечеснішого і найпобожнішого отця, доктора на ім'я Іларіон, на прізвисько Дубневич».

Крім цього, у курсі за 1727/1728–1728/1729 навч. роки А. Дубневич згадує, що у своєму попередньому курсі він уважав, що об'єктом атрибуції логіки є правильний висновок у силогізмі [Дубневич 2, арк. 119]. Справді, у курсі за 1725/1726–1726/1727 навч. роки автор обстоює цю думку [Дубневич 1, арк. 326 зв.].

Курс 1727/1728–1728/1729 навчальних років, викладач Амвросій Дубневич

Назва:

«Philosophia peripatetica juxta mentem ac veram principis philosophorum Aristotelis Stagiritae doctrinam ingenuo auditori Roxolano exposita per reverendissimum patrem Ambrosium Dubniewicz ac anno incarnatae Sapientiae 1727 Septembris 16 Kioviae in alma et orthodoxa academia Mohiliana inchoata»⁹⁰⁴.

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п49, арк. 1–535. (ст. ш. Цер.–арх. музей J.11.66.7; о.к.ф. № 66)⁹⁰⁵ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 119п/76, арк. 1–285 зв. (ст. ш. Лавра Х.76; о.к.ф. № 63, 64, 67)⁹⁰⁶ – діалектика й неповна логіка;
- IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 452п/1746, арк. 1–425 (ст. ш. Мих. мон. 1746; о.к.ф. № 65)⁹⁰⁷ – фізика й метафізика⁹⁰⁸.

⁹⁰⁴ «Перипатетична філософія, відповідно до поглядів та істинного вчення князя філософів Аристотеля Стагирита шляхетному роксоланському слухачеві викладена під керівництвом усечеснішого отця Амвросія Дубневича 1727 року Втіленої Мудрості й започаткована в Києві у шляхетній православній Могиллянській академії» (Назва за ДА/п49, арк. 1).

⁹⁰⁵ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували М. Петров (Петров (Академія) 1874–1878. – С. 24], Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 197), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 271) як курс А. Дубневича.

⁹⁰⁶ **Історія атрибуції:** Як курс Амвросія Дубневича рукопис атрибутували М. Петров (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 45), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 187), і В. Андрушко. Однак у «Описании курсов философии...» цей рукопис описано тричі. У № 63 В. Андрушко вважає, що в цьому рукописі записано «1. Введение в философию (л. 1–7); 2. Диалектика (л. 8–89); 3. Большая логика (л. 1–201) (пагинация раздельная)» (Описание 1982. – С. 266), у № 64, – що тут міститься «1. Диалектика (л. 6–66); 2. Логика (л. 66–268)» (Описание 1982. – С. 267), у № 67, на його думку, в рукописі записана тільки логіка, без зазначення сторінок (Описание 1982. – С. 271). Насправді тут записаний: 1. Вступ до філософії (3–9 зв.); 2. Диалектика (10–91); 3. Логіка (91 зв. – 285 зв.).

⁹⁰⁷ **Історія атрибуції:** рукопис М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 143), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 197), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 265–270) атрибутували як курс Амвросія Дубневича.

⁹⁰⁸ Крім рукописів IP НБУВ, за даними К. Суторіуса, один список курсу Амвросія Дубневича міститься в РНБ Ф.Нов. ДС 6735; за даними Д. Вишневського, список також зберігався в Смоленській семінарії А.846.0.3. (Вишневский 1903. – С. 197).

Зміст:

Вступ: «Proloquium»⁹⁰⁹ [119п/76, арк. 3–9 зв.; ДА/п49, арк. 2–6 зв.].

Діалектика: «Logica minor seu dialectica»⁹¹⁰ [119п/76, арк. 10–91; ДА/п49, арк. 6 зв. – 66 зв.].

Логіка: «Scientia rationis seu logica major anno incarnatae sapientiae 1727 Octombris 28 Inchoata»⁹¹¹ [119п/76, арк. 91зв. – 285 зв.; ДА/п49, арк. 68–264], поч. 28.10.1727. – кін. 7.06.1728.⁹¹²

Фізика: «Scientia naturalis seu physica inchoata anno incarnatae sapientiae 1728 mense junii 7»⁹¹³ [452п/1746, арк. 1–372; ДА/п49, арк. 271–506], поч. 7.06.1725.

Метафізика: «Scientia ultranaturalis seu metaphysica anno incarnatae sapientiae 1729 junii 10 inchoata»⁹¹⁴ [452п/1746, арк. 372 зв. – 425; ДА/п49, арк. 507–535], поч. 10.06.1729.

Підстави для атрибуції:

Напис на титульній сторінці рукопису ДА/п49, арк. 1.

**Курс 1729/1730 навчального року,
викладач Стефан Калиновський**

Назва:

«Cursus philosophicus in Collegio Kijovo-Mohilaeano ingeniis sapientiae amatoribus explicatus anno Domini 1729 ad annum 1730 sub reverendissimo in Christo patre Stephane Kalinowski»⁹¹⁵.

Збережений у рукописах:

– ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 123п/83, арк.1–338 (ст. ш. Лавра Х.83; о.к.ф. № 69)⁹¹⁶ – діалектика, логіка, етика (без закінчення);

⁹⁰⁹ «Вступ» (Назва за ДА/п49, арк. 2).

⁹¹⁰ «Мала логіка, або діалектика» (Назва за ДА/п49, арк. 6 зв.).

⁹¹¹ «Наука про розумове, або велика логіка, започаткована 28 жовтня 1727 року Втіленої Мудрості» (Назва за ДА/п49, арк. 68).

⁹¹² Дага за ДА/п49, арк. 264.

⁹¹³ «Наука про природу, або фізика, започаткована 7 червня 1728 року Втіленої Мудрості» (Назва за ДА/п49, арк. 271).

⁹¹⁴ «Наука про надприродне, або метафізика, започаткована 10 червня 1729 року Втіленої Мудрості» (Назва за ДА/п49, арк. 507).

⁹¹⁵ «Філософський курс, у Києво-Могилянській колегії шляхетним любителям мудрості пояснений від 1729 до 1730 року Господнього усечеснішим у Христі отцем Стефаном Калиновським» (Назва за ДС/п169, арк. 1).

⁹¹⁶ Історія атрибуції: рукопис атрибутували М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 45), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 198), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 271–300). Однак автори «Описания курсов философии...», записуючи назву курсу, подають такі рядки: «Sub reverendissimo in Christo Patre Strphano Kalinovsky. М.р.» (Описание 1982. –

- ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п169, арк. 1–32 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1. 46.; о.к.ф. № 70)^{917,918} – діалектика⁹¹⁹.

Зміст:

Діалектика: «Compendiaria ad universam philosophiam introductio»⁹²⁰ [123п/83, арк. 2–41; ДС/п169, арк. 1–32], також «Disputatio de philosophia in communi»⁹²¹ [123п/83, арк. 41 зв. – 53].

Велика логіка: «Aristotelis organum id est logica»⁹²² [123п/83, арк. 53 зв. – 241зв.].

Етика: «Aristotelis decem ad Nicomachu libri hoc est ethica»⁹²³ [123п/83, арк. 242–338 зв.].

Підстави для атрибуції:

Указівка на титульній сторінці рукопису ДС/п169, арк. 1.

**Курс 1733/1734–1734/1735 навчальних років,
викладач Єронім Миткевич**

Назва:

«Liber philosophae quadripartibus id est logica, methaphysica, physica et ethica ad mentem Aristotelis Stagyrtae ea metodo qua traditur in scholis bienio scribendus et explicatus in collegio Kijovomohylano sub ejusdem collegii sapientissimo ac manificentissimo protectore illustissimo

С. 271). Насправді їх немає на титульній сторінці рукопису 123п/83, тільки в рукописі ДС/п169, арк. 1.

⁹¹⁷ Рукопис є конволютом: у ньому зшито діалектику з курсу Стефана Калиновського (арк. 1–32) і велику логіку, метафізику й фізику з курсу Сильвестра Кулябки за 1737/1738–1738/1739 навч. роки (арк. 33–587 зв.).

⁹¹⁸ **Історія атрибуції:** Описуючи рукопис, М. Петров на початку цього рукопису зазначає, що це курс С.Калиновського, а наприкінці фізики є напис про те, що її виклав Сильвестр Кулябка (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 252). Однак М. Петров не вказує, які частини належать до курсу Стефана Калиновського, а які – до курсу Сильвестра Кулябки. На думку Д. Вишневського, до курсу Калиновського відносяться логіка (мабуть, діалектика й велика логіка) і метафізика (Вишневский 1903. – С. 198), а до курсу Кулябки – лише фізика (Вишневский 1903. – С. 200). Автори «Описания курсов философии...» вважають, що до курсу Стефана Калиновського належить діалектика й логіка, а фізика – до курсу Сильвестра Кулябки, а от про метафізику вони взагалі не згадують (Описание 1982. – С. 292). Щоб переконатися в хибності двох попередніх атрибуцій, варто порівняти велику логіку й метафізику з відповідними частинами в рукописі ДА/п50, щодо якого ні Д. Вишневський, ні Я. Стратій і В. Андрушко не сумніваються в тому, що він належить Сильвестру Кулябці.

⁹¹⁹ Крім рукописів ІР НБУВ, один зі списків етики Стефана Калиновського, за даними К. Суторіуса, зберігається в РНБ Ф. Нов. ДС 6745.

⁹²⁰ «Найкоротший вступ до загальної філософії» (Назва за 123п/83, арк. 2).

⁹²¹ «Диспут про філософію взагалі» (Назва за 123п/83, арк. 41 зв.).

⁹²² «Аристотелівський “Органон”, тобто логіка» (Назва за 123п/83, арк. 53 зв.).

⁹²³ «Десять книг Аристотеля до Нікомаха, або етика» (Назва за 123п/83, арк. 242).

Raphaele Zaborowski archypraesule Kijovenski inchoatus anno Domini 1733 september 17»⁹²⁴.

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п170, арк. 1–321 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1. 64.; о.к.ф. № 71)⁹²⁵ – діалектика й частина логіки⁹²⁶.

Зміст:

Вступ: «Prooemium»⁹²⁷ [ДС/п170, арк. 2–9 зв.].

Логіка: «Pars prima philosophiae de logica minore et majore»⁹²⁸ [ДС/п170, арк. 10–321]; *Діалектика:* «Tractatus primus de dialectica»⁹²⁹ [ДС/п170, арк. 10–117]; *Велика логіка:* «Tractatus secundus de logica majore controversa»⁹³⁰ [ДС/п170, арк. 118–321].

Підстави для атрибуції:

Указівка на титульній сторінці рукопису БАН Q 563: «traditusque sub dignissimo professore Hieronimo Mitkiewicz»⁹³¹. Такий самий напис був на титульній сторінці списку, що зберігався у Смоленській духовній семінарії, описав який Д. Вишневський⁹³².

Курс 1735/1736-1736/1737 навчальних років, викладач Сильвестр Кулябка

Назва: (не збережена)⁹³³.

⁹²⁴ «Чотиричленна філософська книга, або логіка, метафізика, фізика й етика за поглядами Аристотеля Стагирита і в такий спосіб, у який навчають у школах, протягом двох років записана й викладена в Києво-Могилянській колегії під покровом наймудрішого, найвеличнішого і найсвітлішого протектора цієї колегії, архієпископа київського Рафаїла Заборовського, започаткована 17 вересня 1733 року Господнього» (Назва за ДС/п170, арк. 1).

⁹²⁵ **Історія атрибуції:** в описі М. Петрова подано лише назву курсу (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 252). Д. Вишневський атрибує його як курс Єроніма Миткевича на підставі списку, що зберігався в Смоленській духовній семінарії (Вишневський 1903. – С. 198–199). В «Описанні курсов філософії...» рукопис подається як анонім (Описание 1982. – С. 292–293).

⁹²⁶ За даними К. Суторіуса, один зі списків курсу зберігається в БАН Q 563. А за описом Д. Вишневського – в бібліотеці Смоленської семінарії А.833.0.1. (№ 31) (Вишневський 1900. – С. 23).

⁹²⁷ «Вступ» (Назва за ДС/п170, арк. 2).

⁹²⁸ «Перша частина філософії, або мала і велика логіка» (Назва за ДС/п170, арк. 10).

⁹²⁹ «Перший трактат про діалектику» (Назва за ДС/п170, арк. 10).

⁹³⁰ «Другий трактат про велику контрверсійну логіку» (Назва за ДС/п170, арк. 118).

⁹³¹ «і виклав найдостойніший професор Єронім Миткевич».

⁹³² Вишневский Д. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Смоленске. – Смоленск, 1900. – Вып. 1: Рукописи на латинском языке Смоленской семинарской библиотеки. – С. 23.

⁹³³ Спираючись на рукопис № 159 Чернігівської семінарії, Д. Вишневський подає таку назву курсу: «Philosophia quatuor suis partibus biennium ex more claudens die mense septembris 17 anno

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 124п/79, арк. 1–375 (ст. ш. X.79; о.к.ф. № 74)⁹³⁴ – діалектика, логіка, метафізика (без закінчення);
- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 125п/84, арк. 2–422 зв. (ст. ш. X.84; о.к.ф. № 73)⁹³⁵ – фізика⁹³⁶.

Зміст:

Діалектика: (назва не збереглася) [124п/79, арк. 1–39], кін. 16.10.1735⁹³⁷.

Логіка: (назва не збереглася) [124п/79, арк. 40–325 зв.].

Метафізика: «Pars secunda philosophiae ultronaturalis scientia dicta eodem anno sub eujusdemque auspiciis celsissimi patroni sui sub cujus et prima ingenuis studiosis cum deo inchoata dicta ac explicataque 1736 mense maji die 19 Praeside et ordinario philosophiae professore hieromonacho Sylvestro Kulabka»⁹³⁸ [124п/79, арк. 326–375].

Фізика: «Pars tertia philosophiae, scientia naturalis seu physica, ex more scholastico in usum Roxolanae indoli tradita atque quibus pars est commentationabus illastrata ex die septembris 17 Anno Domini 1736»⁹³⁹ [125п/84, арк. 2–422 зв.], поч. 17.09.1736 – кін. 11.06.1737⁹⁴⁰.

Підстави для атрибуції:

Назву метафізики 124п/79, арк. 326.

1735 cum Deo inchoata per R. Patrem Hieromonachum Sylvestrum Kulabka» (Вишневский 1903. – С. 199).

⁹³⁴ **Історія атрибуції:** М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 45), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 199) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 74) атрибутували рукопис як курс Сильвестра Кулябки.

⁹³⁵ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибутував рукопис як такий, який виклав у 1735–1737 рр. в КМА, «імовірно» Сильвестр Кулябка (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 46). Я. Стратій і В. Андрушко зазначають: «Курс натуральной философии, идентичный с предыдущим [тобто ДА/п50]» (Описание 1982. – С. 297). У рукописі ДА/п50, збережений курс Сильвестра Кулябки за 1737/1738–1738/1739 навч. роки, що не зовсім ідентичний даному. Можливо, до помилки призвела хибно записана титульна сторінка фізики в рукописі ДА/п50, арк. 370 (див. примітку номер 951) Д. Вишневський у своїй праці «Киевская Академи в пер. пол. XVIII в.» узагалі пропускає цей рукопис.

⁹³⁶ Крім рукописів IP НБУВ, фізика цього курсу зберігалась у бібліотеці Чернігівської семінарії (№ 159) (*Лилев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии – Б.м., Б.р. [СПб., 1880.]).

⁹³⁷ Дата за 124п/79, арк. 39.

⁹³⁸ «Друга частина філософії, наука про надприродне, прочитана того самого року під протекторатом тих самих небесних покровителів, що й перша...» (Назва за 124п/79, арк. 326).

⁹³⁹ «Третя частина філософії, наука про природне, або фізика, коментарями прикрашена, у схоластичний спосіб роксоланській молоді викладена 17 вересня 1736 року» (Назва за 125п/84, арк. 2).

⁹⁴⁰ Дата за 125п/84, арк. 422 зв.

**Курс 1737/1738-1738/1739 навчальних років,
викладач Сильвестр Кулябка**

Назва:

«Cursus philosophicus ingenii sapientiae amatoribus in Accademia Kijovomohylo Zaborowsciana interatim expositus nec non scolasticis commentationibus tritus anno Domini 1737 ex die septembris 19 Ad admodum [reverendo] in Christo Patre Sylvestro Kulabka protunc Philosophiae professore Scholarumque praefecto»⁹⁴¹.

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п50, арк. 1–820 зв. (ст. ш. Цер.–арх. музей J.11.67.8; о.к.ф. № 72)⁹⁴² – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п169, арк. 33–587 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1. 46; о.к.ф. № 70)⁹⁴³ – логіка, метафізика, фізика⁹⁴⁴.

Зміст:

Вступ: «Proloquium»⁹⁴⁵ [ДА/п50, арк. 2–5].

Діалектика: «Introductio ad universam philosophiam seu dialectica»⁹⁴⁶ [ДА/п50, арк. 5–68].

Логіка: «Pars prima philosophiae seu logica»⁹⁴⁷ [ДА/п50, арк. 69–309 зв.; ДС/п169, арк. 33–195].

Метафізика: «Pars secunda philosophiae metaphysica ultronaturalis scientia eodem anno sub ejusdem auspiciis celsissimi patroni sub cujus et prima ingenius studiosis cum Deo inchoata dictata explicataque tradita»⁹⁴⁸ [ДА/п50, арк. 310–369 зв.; ДС/п169, арк. 198–238 зв.].

⁹⁴¹ «Філософський курс у Києво-Могило-Заборовціанській [академії. – М.С.], прикрашений шкільними трактатами, викладений шляхетним любителем мудрості 19 вересня 1737 року всечесним у Христі отцем Сильвестром Кулябкою, на той час професором філософії і префектом шкіль» (Назва за ДА/п50, арк. 1).

⁹⁴² **Історія атрибуції:** М. Петров (Петров (Академия) 1874–1878. – С. 24–25), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 200), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 293–297) атрибутили рукопис як курс Сильвестра Кулябки.

⁹⁴³ Про зміст та історію атрибуції рукопису див. примітки номер 918, 919.

⁹⁴⁴ Крім рукописів IP НБУВ, один зі списків курсу зберігався в Смоленській семінарії *A.696.01* (Вишневский 1903. – С. 200).

⁹⁴⁵ «Передмова» (Назва за ДА/п50, арк. 2).

⁹⁴⁶ «Вступ до загальної філософії, або діалектика» (Назва за ДА/п50, арк. 5).

⁹⁴⁷ «Перша частина філософії, або логіка» (Назва за ДА/п50, арк. 69).

⁹⁴⁸ «Друга частина філософії, або наука про надприродне, того самого року і під покровом того самого небесного опікуна, що й перша, разом з Богом започаткована, прочитана, пояснена і викладена шляхетним і старанним» (Назва за ДА/п50, арк. 310).

Фізика: «Pars tertia philosophiae physica seu naturalis scientia alter philosophici cursus annum sui in collegio Mohylozaborociano auditoribus accomodans cum Deo optimo maximo primum septembri 22 ad cursum 1739 inchoata calamo ex ... scholasticis commentationibus illustrata ad modum venerando in Christo Patre ordinario philosophiae scholarumque praefecto Sylvestro Kulabka»⁹⁴⁹; «Pars tertia philosophiae scientia naturalis seu physica ex more scholastico in usum Roxolanae indoli tradita atque quibus pars est commemorationibus illustrata ex die septembris 17 Anno Domini 1736»^{950,951} [ДА/п50, арк. 370–808 зв.; ДС/п169, арк. 239–587 зв.].

Етика: (без назви) [ДА/п50, арк. 809–820 зв.].

Підстави для атрибуції:

Указівка на титульній сторінці рукопису ДА/п50, арк. 1.

Курс 1739/1740–1740/1741 навчальних років, викладач Михайло Козачинський

Назва:

«Cursus philosophicus entis naturalis per quaestiones philosophicas ad sequens consuetumque biennii tempus juxta usum in scholis peripatheticorum praeceptum ingenuo auditori Roxolano in alma ac orthodoxa academia Mohylozaborowsciana ad M[agn]i D[ei] T[er] O[ptimi] M[aximi] Gloriam expositus et explicatus anno incarnatae Sapientiae currente 1739 septembri 18 die inchoatus Kijoviae sub reverendissimo patre Michaelae Kozaczynski»⁹⁵².

⁹⁴⁹ «Третя частина філософії – фізика, або наука про природу другого філософського курсу в Могило-Заборовціанській колегії слухачам проголошена 22 вересня 1739 року і пером започаткована та через схоластичні трактати прикрашена всесесним у Христі отцем, ординарним професором філософії і префектом шкіл Сильвестром Кулябкою» (Назва за ДС/п169, арк. 239).

⁹⁵⁰ Мабуть, у рукописі помилка: має бути 1738, бо дата закінчення фізики в цьому рукописі – 28.06.1739 і цю частину написано тією самою рукою, що й попередні, датовані двома роками пізніше.

⁹⁵¹ «Третя частина філософії – наука про природу, або фізика, за шкільним звичаєм роксоланській молоді викладена і також частково трактатами прикрашена від 17 вересня 1736 року Господнього» (Назва за ДА/п50, арк. 370).

⁹⁵² «Філософський курс, через філософські питання за звичаєм і настановами перипатетиків протягом двох років викладений і пояснений шляхетним слухачам роксоланським у величній православній Могило-Заборовціанській академії на більшу славу Тричі Найбільшого і Найкращого Бога, започаткований у Києві 18 вересня 1739 року Втіленої Мудрості під керівництвом усесеснішого отця Михайла Козачинського» (Назва за 126п/70, арк. 5).

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 126п/70, арк. 5–408 зв. (ст. ш. X.70; о.к.ф. № 68)⁹⁵³ – діалектика, логіка, етика;
- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 127п/47, арк. 2–305 зв. (ст. ш. Лавра Лат.47; о.к.ф. № 60)⁹⁵⁴ – повний курс.

Зміст:

Вступ: «Proloquium»⁹⁵⁵ [126п/70, арк. 6–7 зв.; 127п/47, арк. 2].

Діалектика: «Logica minor seu dialectica»⁹⁵⁶ [126п/70, арк. 7 зв. – 120 зв.; 127п/47, арк. 2 зв. – 29 зв.].

Логіка: «Scientia rationalis seu logica major»⁹⁵⁷ [126п/70, арк. 121 – 324 зв.; 127п/47, арк. 31–152 зв.], кін. 10.05.1740⁹⁵⁸.

Етика: «Philosophia moralis seu ethica anno incarnatae Sapientiae 1740, maii 12 die, Kijoviae inchoata»⁹⁵⁹ [126п/70, арк. 328–408 зв.; 127п/47, арк. 153–180] поч. 12.05.1740 – кін. 3.07.1740⁹⁶⁰.

Фізика: «Philosophia naturalis seu physica»⁹⁶¹ [127п/47, арк. 182–295 зв.].

Метафізика: «Tractatus quartus de scientia ultranaturali seu metaphysica inchoatus AD 29 maji 1741»⁹⁶² [127п/47, арк. 259 зв. – 305 зв.], поч. 29.05.1741.

Підстави для атрибуції:

Указівка на титульній сторінці рукопису 126п/70, арк. 5.

⁹⁵³ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибували М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 46), Д. Вишневецький (Вишневецкий 1903. – С. 200) як курс Михайла Козачинського. Мабуть, його проаналізували в «Описании курсов философии...» (С. 271) під № 68, де поданий такий шифр рукопису («26/п70.1»), якого не існує взагалі, тому можна припустити, що це друкарська помилка й одиниця в кінці шифру має бути на початку його. Не зрозуміло, чому автори «Описания философских курсов...» мають сумнів: «Можливо, Михайло Козачинський» (Описание 1982. – С. 271), адже на титульній сторінці чітко зазначено ім'я викладача – Михайло Козачинський. Крім того, в описі стверджується, що в цьому рукописі вміщена: «1. Діалектика (л. 1–117); 2. Логіка (л. 118–321) (Описание 1982. – С. 271)». Насправді в ньому є: 1. Вступ (арк. 6–7 зв.); 2. Діалектика (л. 7 зв. – 120 зв.); 3. Логіка (арк. 121–324 зв.); 4. Етика (арк. 328–408 зв.).

⁹⁵⁴ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 46), Д. Вишневецький (Вишневецкий 1903. – С. 200) як курс Михайла Козачинського. Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 200) зазначають: «Можливо, Михайло Козачинський».

⁹⁵⁵ «Передмова» (Назва за 126п/70, арк. 6).

⁹⁵⁶ «Мала логіка, або діалектика» (Назва за 126п/70, арк. 7 зв.).

⁹⁵⁷ «Моральна філософія, або етика, започаткована 12 травня 1740 року Втіленої Мудрості» (Назва за 126п/70, арк. 121).

⁹⁵⁸ Дата за 126п/70, арк. 324 зв.

⁹⁵⁹ «Філософія моралі, або етика, започаткована в Києві 12 травня 1740 року Втіленої Мудрості» (Назва за 126п/70, арк. 328).

⁹⁶⁰ Дата за 126п/70, арк. 409.

⁹⁶¹ «Філософія природного, або фізика» (Назва за 127п/47, арк. 182).

⁹⁶² «Четвертий трактат щодо науки про надприродне, або метафізику, започаткований 29 травня 1741 року Божого» (Назва за 127п/47, арк. 259 зв.).

Курс 1741/1742-1742/1743 навчальних років, викладач Михайло Козачинський

Назва:

«Syntagma totius Aristotelicae Philosophiae ad usum Scholae peripateticae in celebri orthodoxa academia Kiewomohylozaborowsciana ad M D T M G Bque V M honorem in 5 libros divisum Roxolano auditori ex consuetis per bienium traditum et explicatum nec non publicis disputationibus acutioribus videlicet argumentis viva voce prolatis illustratum inchoatum Kijoviae Anno, a quo Divinum mystico in Libro Verbum legitur currente 1741 Septembris 18 die»⁹⁶³.

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 306, од. зб. 128п/85, арк. 2–312 (ст. ш. X.85; о.к.ф. № 77)⁹⁶⁴ – діалектика, логіка, метафізика, фізика;
- IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/331Л, арк. 1–237 (ст. ш. Цер.–арх. музей Муз. № 637; о.к.ф. № 76)⁹⁶⁵ – повний курс⁹⁶⁶;

Зміст:

Вступ: «Disputatio praevia seu operis consilium de recta philosophandi ratione»⁹⁶⁷ [128п/85, арк. 3; ДА/331Л, арк. 1].

Діалектика: «Liber primus. De dialectica seu logica minori»⁹⁶⁸ [128п/85, арк. 3 зв. – 29; ДА/331Л, арк. 1 зв. – 38], зак. 23.10.1741⁹⁶⁹, «Universae

⁹⁶³ «Синтагма всієї аристотелівської філософії для використання в перипатетичній школі у відомій православній Києво-Могило-Заборовіанській академії на більшу славу Тричі Великого Бога і на честь Блаженної Диви Марії, окремо в 5 книгах викладена і пояснена роксоланським слухачам протягом двох років через традиційні гострі публічні диспути, тобто докази, висунені за допомогою живого голосу, започаткована в Києві 18 вересня 1741 року, відколи Божественне Слово у містичний спосіб прочитується» (Назва за 128п/85, арк. 2).

⁹⁶⁴ **Історія атрибуції:** М. Петров атрибутує рукопис так: «По всей вероятности, это второй философский курс Михаила Козачинского» (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 47), Д. Вишневецький, на відміну від М. Петрова, упевнено атрибутує його як «второй курс Михаила Козачинского» (Вишневецький 1903. – С. 200); такої самої думки Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 298–299).

⁹⁶⁵ **Історія атрибуції:** Рукопис безпомилково атрибутують Д. Вишневецький (Вишневецький 1903. – С. 200), А. Лебедєв (Лебедєв А. Рукописи Церковно-Археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – С. 135), Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 298).

⁹⁶⁶ Крім рукописів IP НБУВ, за даними К. Суторіуса, один зі списків курсу Михайла Козачинського зберігається в РНБ Ф.СПбДА 203.

⁹⁶⁷ «Попередній диспут, або обговорення спроби правильного способу філософування» (Назва за 128п/85, арк. 3).

⁹⁶⁸ «Книга перша. Про діалектику, або малу логіку» (Назва за 128п/85, арк. 3).

⁹⁶⁹ Дата за 128п/85, арк. 29.

Aristotelis philosophiae futurorum conflictuum in disputationibus praeparamenta»⁹⁷⁰ [128п/85, арк. 29 зв. – 35; ДА/331Л, арк. 24–27 зв.], «Prolegomena de nomine, existentia, causis et fine totius philosophiae»⁹⁷¹ [128п/85, арк. 35–48; ДА/331Л, арк. 28–37 зв.].

Логіка: «Liber secundus. De regimine mentis seu logica majori»⁹⁷² [128п/85, арк. 48–133; ДА/331Л, арк. 38–104 зв.], зак. 10.05.1742⁹⁷³.

Метафізика: «Liber tertius de metaphysica»⁹⁷⁴ [128п/85, арк. 134–167; ДА/331Л, арк. 105–122].

Фізика: «Liber quartus. De scientia naturalis sive physica anno incarnatae Sapientiae 1742 in annum 1743 septembris 18 die»⁹⁷⁵ [128п/85, арк. 168–312; ДА/331Л, арк. 123–213], поч. 18.09.1742.

Етика: «Liber 5 tus. De philosophia morali seu ethica anno a morum Corectore Christo 1743 Maii 10 Die Kijoviae inchoata»⁹⁷⁶ [ДА/331Л, арк. 214–237], поч. 10.05.1743 – зак. 28.06.1743⁹⁷⁷.

Підстави для атрибуції:

З назви курсу та з титульної сторінки етики довідуємося, що його прочитано в КМА у 1741/1742–1742/1743 навч. роках. Однак у двох наявних списках цього курсу немає жодної згадки про викладача. Професора філософії КМА в означений період можемо встановити з додаткових джерел. Так, в «Актах и документах, относящихся к Киевской Академии», що їх зібрав М.Петров, опубліковані відомості про школи й учнів Київської академії від 4 вересня 1741 р.; тут під списком студентів філософії стоїть підпис – «Учитель философии иеромонах Михаил Козачинский» [Адка от. 2, т. 2, ч. 2, С. 144]. Так само й у відомостях від 4 вересня 1742 р. – підпис – «Академии Киевской префект учитель философии иеромонах Михаил»⁹⁷⁸. Отже, немає ніякого сумніву, що курс викладав М.Козачинський.

⁹⁷⁰ «Підготовка загальної Аристотелевої філософії в диспутах до майбутніх суперечок» (Назва за 128п/85, арк. 29 зв.).

⁹⁷¹ «Передмова про ім'я, існування, причини й мету всієї філософії» (Назва за 128п/85, арк. 35).

⁹⁷² «Книга друга. Про керівництво над розумом, або велику логіку» (Назва за 128п/85, арк. 48).

⁹⁷³ Дата за ДА/331Л, арк. 104 зв.

⁹⁷⁴ «Книга третя. Про метафізику» (Назва за 128п/85, арк. 134).

⁹⁷⁵ «Книга четверта. Про науку природи, або фізику, започатковану 18 вересня 1742 [і читана] до 1743 року Утіленої Мудрості» (Назва за 128п/85, арк. 168).

⁹⁷⁶ «Книга п'ята. Про філософію моралі, або етику, започатковану 10 травня 1743 [року] в Києві...» (Назва за ДА/п331Л, арк. 214).

⁹⁷⁷ Дата за ДА/331Л, арк. х38.

⁹⁷⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1995), Т. I (1721–1750) / Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., 1905. – С. 168.

Курс 1743/1744–1744/1745 навчальних років, викладач Михайло Козачинський

Назва:

«Philosophia Aristotelica ordine scholae peripateticae ex consuetis in alma ac orthodoxa academia Kijovo-Mohylo-Zaborowsciana per biennim dictata...inchoata anno quo sapientia aeterna ima terrae visitasse legitur 1743 septembris 23 die Kijoviae Patre Praefecto academiae ordinario Professor Philosophiae Michaelae Kozaczynski»⁹⁷⁹.

Збережений у рукописах:

- IP НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п52, арк. 2–239 (ст. ш. Цер.–арх. музей J.11.63.4; о.к.ф. № 78, 82)⁹⁸⁰ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п171, арк. 1–274 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.41; о.к.ф. № 79)⁹⁸¹ – повний курс;
- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п172, арк. 1–171 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.43; о.к.ф. № 80)⁹⁸² – діалектика, логіка, етика;
- IP НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п173, арк. 1–184 (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.41; о.к.ф. № 81)⁹⁸³ – фізика.

Зміст:

Вступ: «Paraenesis ad studiosos in academia Kijoviensi»⁹⁸⁴ [ДС/п171, арк. 2–2 зв.; ДС/п172, арк. 2–2 зв.; ДА/п52, арк. 2–2 зв.].

Діалектика: «Liber primus. De dialectica seu logica minore»⁹⁸⁵ [ДС/п171, арк. 3–29; ДС/п172, арк. 3–31; ДА/п52, арк. 3–26].

⁹⁷⁹ «Аристотелівська філософія за зразком перипатетичної школи в благородній православній Києво-Могило-Заборовціанській [академії] протягом двох років прочитана і започаткована отцем, префектом академії, ординарним професором філософії Михайлом Козачинським у Києві 23 вересня 1743, коли Вічна Мудрість відвідувала надра землі» (Назва за ДС/п171, арк. 1).

⁹⁸⁰ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували М. Петров як, імовірно, курс Михайла Козачинського (Петров 1874–1778. – С. 25), Д. Вишневський – як третій курс Михайла Козачинського (Вишневский 1903. – С. 201–202), Я. Стратій і В. Андрушко, які цей рукопис розглядають двічі: під № 78 (описують фізику і майже цілком подають текст титульної сторінки (Описание 1982. – С. 299–300)) та під № 82, де дуже скорочено подають титульну сторіку й описують діалектику й логіку (Описание 1982. – С. 300–302), а такі частини філософського курсу, як етику й метафізику, не описують узагалі.

⁹⁸¹ **Історія атрибуції:** Описали М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 252–253), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 201–202) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 300).

⁹⁸² **Історія атрибуції:** Описали М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 253), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 201–202) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 300).

⁹⁸³ **Історія атрибуції:** Описали М. Петров (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 253–254), Д. Вишневський (Вишневский 1903. – С. 201–202) та Я. Стратій (Описание 1982. – С. 300).

⁹⁸⁴ «Указівки для тих, хто навчається в Академії» (Назва за ДС/п171, арк. 2).

⁹⁸⁵ «Книга перша. Про діалектику, або малу логіку» (Назва за ДС/п171, арк. 3).

Логіка: «Liber secundus. De scientia rationali seu logica majore»⁹⁸⁶
[ДС/п171, арк. 29 зв. – 102 зв.; ДС/п172, арк. 31 зв. – 124 зв.; ДА/п52, арк. 27–92 зв.], кін. 12.04.1744⁹⁸⁷.

Етика: «De philosophia morali seu ethica»⁹⁸⁸ [ДС/п171, арк. 103–134 зв.; ДС/п172, арк. 125–171 зв.; ДА/п52, арк. 93–123 зв.], кін. 30.06.1744⁹⁸⁹.

Фізика: «Liber quartus. De physica seu scientia naturali...inchoatus ejusdem septembris 22 praeseni vidilicet protunc 1744 Anno Kijoviae»⁹⁹⁰
[ДС/п171, арк. 135–260 зв.; ДА/п52, арк. 124-231; ДС/п173, арк. 1–184].

Метафізика: «Liber quintus de metaphysica»⁹⁹¹ [ДС/п171, арк. 261–274; ДА/п52, арк. 231 зв. – 239;], кін. 08.06.1745.

Підстави для атрибуції:

Указівка на титульній сторінці рукопису ДС/п171, арк. 1 (див. назву курсу).

Курс 1745/1746–1746/1747 навчальних років, викладач Гедеон Сломинський

Назва:

«Cursus philosophicus ad rerum divinarum et humanarum cognitionem contententibus in Academia Mohylo-Zaborowsciana institutus, nec non doctis celeberrimorum authorum commentationibus imprimis clarissimi logici Bartholomaei Keckermani, quoad fieri potuit tritus»⁹⁹².

Збережений у рукописах⁹⁹³.

⁹⁸⁶ «Книга друга. Про науку про пізнання, або велику логіку» (Назва за ДС/п171, арк. 29 зв.).

⁹⁸⁷ Дата за ДС/п171, арк. 102 зв.

⁹⁸⁸ «Про філософію моралі, або етику» (Назва за ДС/п171, арк. 103).

⁹⁸⁹ Дата за ДС/п171, арк. 134 зв.

⁹⁹⁰ «Книга четверта. Про фізику, або науку про природу, започаткована 22 вересня 1744 року» (Назва за ДС/п171, арк. 135).

⁹⁹¹ «Книга п'ята. Про метафізику» (Назва за ДС/п171, арк. 261).

⁹⁹² «Філософський курс, започаткований в Могило-Заборовіанській академії для пізнання божественних і людських речей, визначених науковими коментарями найвідоміших авторів, насамперед найяснішого логіка Бартоломея Кекермана, викладений наскільки було можливо» (Назва за казанським рукописом 1579, арк. 1). Крім цього, в рукописі № 21 Іркутської семінарії є такі рядки: «anno 1765 sub reverendissimo patre Gedeono Slominski, philosophiae professore erudissimo» (року 1765 (виправлено 1746. – М.С.) під керівництвом усечеснішого найосвіченішого отця Гедеона Сломинського) – Вишневский 1903. – С. 203).

⁹⁹³ В ІР НБУВ не знайдено жодного рукопису цього курсу. Ми маємо фотокопію логіки (діалектики й великої логіки) з відділу рукописів НБЛ Казанського університету, яку зробив і надав нам К. Суторіус.

Зміст:

Вступ: Praefatio⁹⁹⁴ (1579, арк. 1 зв. – 8 зв.).

Діалектика: Ἐισαγωγή latine introductio in logicam sive dialectica⁹⁹⁵ (1579, арк. 9–59 зв.).

Логіка: «Pars prima philosophiae – Aristotelis organum id est logica»⁹⁹⁶ (1579, арк. 60–241 зв.).

Підстави для атрибуції:

У казанському рукописі № 1579 немає ніяких указівок на автора курсу чи рік викладання. Відомо лише, що його прочитано в КМА у період Р.Заборовського. Оскільки Києво-Могилянську академію називали Могило-Заборовціанською з 1735 по 1757 р., а ми маємо інформацію про кожний курс цього періоду, крім 1745/1746–1746/1747 навч. років, можна було б зробити висновок, що даний курс викладали саме цього року. Д.Вишневський описує його на основі рукопису № 21 Іркутської семінарії⁹⁹⁷ [Вишневский 1903. – С. 199]; подає назву цього курсу, яка збігається з назвою в рукописі № 1579, крім останніх слів про викладача й рік викладання, яких немає в казанському рукописі. Очевидно, казанський рукопис № 1579 та іркутський № 21 – списки одного курсу, що його прочитав Г.Сломинський у 1745/1746–1646/1747 навч. роках. В іркутському рукописі як час початку курсу зазначено 1765 р., потім виправлено на 1746. На нашу думку, найімовірніше, саме 1745 р. хотів указати скриптор, але помилився й написав “6” замість “4”. Помилку помітив тільки згодом, коли вже почався 1746 рік, і він, не задумуючись, виправив на 1746.

**Курс 1747/1748–1748/1749 навчальних років,
викладач Георгій Кониський⁹⁹⁸**

Назва:

«Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadirpartita, contens in se logicam, physicam, metaphysicam et eticam tractata, tradita

⁹⁹⁴ Вступ (Назва за 1579, арк. 1 зв.).

⁹⁹⁵ Ἐισαγωγή [грецькою «вступ» – М.С.] по-латині: вступ до логіки, або діалектика (Назва за 1579, арк. 9).

⁹⁹⁶ «Перша частина філософії – Аристотелів Органон, тобто логіка» (Назва за 1579, арк. 60).

⁹⁹⁷ Уперше рукописи Іркутської духовної семінарії описав у «Трудах КДА» Н.П. (мабуть, Микола Петров) у статті «Рукописи Иркутской Духовной Семинарии южно-русского происхождения» // Труды КДА. – 1892 – № 10. – С. 311–312. Автор атрибує цей рукопис як курс Гедеона Сломинського.

⁹⁹⁸ Два рукописи з цим курсом зберігалися в бібліотеці Чернігівської семінарії під номерами 163 і 164, курс мав назву «Philosophia peripatetica juxta numerum quatuor facultatum quadirpartita,

ad mentem principis philosophorum Aristotelis S[tagiritae] Kijowiae in alma ac orthodoxa Academia Mohylozaborowskiana annis 1747 et 1748 Professore Reverendissimo Patre Georgio Koniski Academiae Kijovensis praefecto»⁹⁹⁹

Збережена у рукописах:

– РГБ, ф. 152, од.зб. 130, арк. 1–273 зв. – повний курс.

Зміст:

Вступ: «Praefatio»¹⁰⁰⁰ [130, арк. 3], «Praemonitio»¹⁰⁰¹ [130, арк. 4], «In universal philosophiam authoris proemium»¹⁰⁰² [130, арк. 4 зв – 7];

Логіка: «Philosophiae peripateticae pars prima in qua rationis facultas sive ars logica pertractatur»¹⁰⁰³ [130, арк. 7–88];

Фізика: «Philosophia peripatetica pars secunda in qua scientia naturalis seu physica pertractatur»¹⁰⁰⁴ [130, арк. 88–239v].

Метафізика: «Philosophiae peripateticae facultas tertia metaphysica»¹⁰⁰⁵ [130, арк. 240–255 зв.]

Етика: «Philosophiae peripateticae facultas quarta, ethica seu scientia morum»¹⁰⁰⁶ [130, арк. 256–273 зв.]

Підстави для атрибуції:

Вказівка на титульній сторінці.

---

contens in se logicam, physicam, metaphysicam et eticam tractata, tradita ad mentem principis philosophorum Aristotelis S[tagiritae] Kijowiae in alma ac orthodoxa Academia Mohylozaborowskiana annis 1747 et 1748 Professore Reverendissimo Patre Georgio Koniski Academiae Kijovensis praefecto» (Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии – Б.м, Б.р. [СПб., 1880.] – С. 197–198) («Перипатетична філософія, відповідно до чотирьох здатностей чотирискладова, що містить логіку, фізику, математику й етику, пояснена і викладена за задумом князя філософів Аристотеля С[тагирита] в Києві, в благодатній православної Могилянсько-Заборовціанській академії в 1747 і 1748 роках усечеснішим отцем, професором, префектом Київської академії Георгієм Кониським».

⁹⁹⁹ «Перипатетична філософія, відповідно до чотирьох здатностей поділена на чотири частини, що містить логіку, фізику, метафізику й етику, вивчена і викладена за задумом короля філософів Аристотеля Стагирита в Києві у благодатній православної Могилянсько-Заборовціанській академії в 1747 і 1748 роках усечеснішим отцем Георгієм Кониським, префектом Київської академії».

¹⁰⁰⁰ «Вступне слово».

¹⁰⁰¹ «Заувага».

¹⁰⁰² «Вступ автора до загальної філософії».

¹⁰⁰³ «Перша частина перипатетичної філософії, в якій викладається розумова здатність, або мистецтво логіки».

¹⁰⁰⁴ «Друга частина перипатетичної філософії, в якій викладається природна філософія, або фізика».

¹⁰⁰⁵ «Третя здатність перипатетичної філософії – метафізика».

¹⁰⁰⁶ «Четверта здатність перипатетичної філософії – етика, або наука про мораль».

Курс 1749/1750–1750/1751 навчальних років, викладач Георгій Кониський

Назва:

«Philosophia juxta numerum quatuor facultatum quadripartita complectens logicam, ethicam, physicam, et metaphysicam tradita in Academia Kijoviensi sub auspiciis illustrissimi domini Metropolitanæ Tymothej Szczerbacki ejusdem academiae nutrioris munificentissimi anno 1749, septembri 20 Sub Reverendissimo Patre Georgio Koniski»¹⁰⁰⁷.

Збережений у рукописах:

- ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п51, арк. 1–179 зв. (С.1а–334) (ст. ш. Цер.–арх. музей J.11.61.2; о.к.ф. № 84)¹⁰⁰⁸ – повний курс;
- ІР НБУВ, ф. 312, од. зб. 635/410С, арк. I–V зв., 1–163 зв. (ст. ш. Софія 410; о.к.ф. № 85)¹⁰⁰⁹ – діалектика, логіка, етика, фізика;
- ІР НБУВ, ф. 301, од. зб. ДА/п565, арк. 2–104 (ст. ш. Цер.-арх. музей Муз. № 102; о.к.ф. [немає])¹⁰¹⁰ – діалектика й логіка¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁷ «Філософія, що містить чотири здатності і складається з чотирьох частин: логіки, етики, фізики й метафізики, прочитана в Київській академії під покровом найсвітлішого пана, митрополита Тимофія Щербацького, найщедрішого опікуна цієї Академії, року 1749, під керівництвом усечеснішого отця Георгія Кониського» (Назва за 635/410С, арк. 1).

¹⁰⁰⁸ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували М. Петров (Петров 1874–1878. – С. 25), Д. Вишневецький (Вишевский 1903. – С. 204) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 303–308). Макарій Булгаков у книжці «История Киевской академии» описує структуру філософського курсу, який він приписує Георгію Кониському (*Булгаков, иером. Макарій*. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – С. 145–149). Нам не відомо, яким рукописом користувався Макарій Булгаков, але, виходячи зі змісту, це мав бути рукопис ДА/п51.

¹⁰⁰⁹ **Історія атрибуції:** Рукопис атрибутували Д. Вишневецький (Вишевский 1903. – С. 204), М. Петров (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 3. – С. 217) та Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 325). Хоча в останньому описі зазначено, що рукопис має 325 *аркушів*, насправді йдеться про 325 *сторінок*, не враховуючи передмови. Крім того, в описі М. Петрова (в переліку рукописів, які містять цей курс), згадується рукопис ДА/п54 (ст. ш. Цер.-арх. музей J.11.64.5) (Петров (Киев) 1892–1904. – Т. 3. – С. 217), а Д. Вишневецький схарактеризував рукопис ДА/п54 як такий, що містить фізику з курсу Георгія Кониського (Вишевский 1903. – С. 204). Розглянувши рукопис, ми з'ясували, що в ньому справді міститься розпочата в 1750 р. фізика (як і фізика Кониського), але текст відмінний від фізики Георгія Кониського, збереженої в рукописах ДА/п51 і 635/410С. В рукописі ДА/п54 немає ніякої інформації про те, в якому навчальному закладі її прочитано, проте це не КМА. Я. Стратій і В. Андрушко відносять рукопис ДА/п54 до таких, які було складено не в Києві, але їх використовували в КМА (Описание 1982. – С. 337).

¹⁰¹⁰ **Історія атрибуції:** М. Петров у своєму описі не зазначає, хто і коли викладав цей курс, та з титульної сторінки зрозуміло, що це філософський курс Георгія Кониського (Петров 1874–1878. – С. 548). Рукопис атрибутував Д. Вишневецький (Вишевский 1903. – С. 204). В «Описании курсов философии...» цей рукопис не взято до уваги.

¹⁰¹¹ Крім рукописів ІР НБУВ, за свідченням К. Суторіуса, один зі списків курсу Георгія Кониського зберігається в *РНБ Ф. СПбДА 202*.

Зміст:

Вступ: «Praefatio»¹⁰¹² [ДА/п51, арк. 2–5 (С. 1–7); 635/410С, арк. II–V; ДА/п565, арк. 2–7], поч. 20.09.1749¹⁰¹³.

Діалектика: «Compendium logicae»¹⁰¹⁴ [ДА/п51, арк. 5–28 зв. (С. 7–54); 635/410С, арк. V зв. – 28; ДА/п565, арк. 7–46].

Логіка: «Philosophia rationalis seu logica»¹⁰¹⁵ [ДА/п51, арк. 33–62 зв. (С. 55–116), 635/410С, арк. 28–61; ДА/п565, арк. 48–104].

Етика: «Philosophia moralis seu ethica»¹⁰¹⁶ [ДА/п51, арк. 68–81 зв. (С. 119–146); 635/410С, арк. 61–75], кін. 26.06.1750¹⁰¹⁷.

Фізика: «Philosophia naturalis seu phisica»¹⁰¹⁸ [ДА/п51, арк. 86–171 зв (С. 147–318); 635/410С, арк. 76–163 зв.], кін. 25.06.1751¹⁰¹⁹.

Метафізика: «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica»¹⁰²⁰ [ДА/п51, арк. 174–179 зв. (С. 323–334)], кін. 10.07.1751¹⁰²¹.

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка за ДА/п565, арк. 1.

***Курс 1751/1752–1752/1753 навчальних років,
викладач Георгій Щербацький***

Назва:

«Ad majorem Dei ter optimi maximi gloriam quod felix faustumque sit proponentur institutiones ad feliciorum veterum ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae et explicarentur pro eo ac si Deus vires concesserit in Academia Kijoviensi anno Domini 1751 mense septembri die 17»¹⁰²².

Збережений у рукописах:

– IP НБУВ, ф. 307, од. зб. 454п/1698, арк. 1–183 зв. (ст. ш. Мих. мон.

¹⁰¹² «Вступне слово» (Назва за ДА/п51, С. 1).

¹⁰¹³ Дата за ДА/п51, арк. 2 (С. 1а).

¹⁰¹⁴ «Нарис логіки» (Назва за ДА/п51, С. 7).

¹⁰¹⁵ «Філософія пізнання, або логіка» (Назва за ДА/п51, С. 55).

¹⁰¹⁶ «Філософія моралі, або етика» (Назва за ДА/п51, С. 119).

¹⁰¹⁷ Дата за ДА/п51, арк. 81 зв. (С.146).

¹⁰¹⁸ «Філософія природи, або фізика» (Назва за ДА/п51, арк. 86).

¹⁰¹⁹ Дата за ДА/п51, арк. 171 зв. (С. 318).

¹⁰²⁰ «Філософія надприродного, або метафізика» (Назва за ДА/п51, С. 323).

¹⁰²¹ Дата за ДА/п51, арк. 179 зв. (С. 334).

¹⁰²² «На більшу славу Тричі Найбільшого і Найкращого Бога пропонуються вказівки для успішних, старих і нових філософів, у лекціях зібрані й пояснені... в Київській академії 17 вересня 1751 року» (Назва за 454п/1689, арк. 1).

- 1698; о.к.ф. № 86)¹⁰²³ – повний курс;
– IP НБУВ, ф. 305, ДС/п174, арк. 1-93 зв. (ст. ш. Дух. сем. VIII.1.45;
о.к.ф. № 87)¹⁰²⁴ – остання сторінка логіки, метафізика, фізика, етика.

Зміст:

- Вступ:* «Prooemium»¹⁰²⁵ [454п/1698, арк. 2–13 зв.].
Логіка: «Logica sive scientia cogitationum retrix»¹⁰²⁶ [454п/1698, арк. 13 зв. – 73; ДС/п174, арк. 1].
Метафізика: «Metaphysica seu prima philosophia»¹⁰²⁷ [454п/1698, 73-132 зв.; ДС/п174, арк. 1 зв. – 51 зв.].
Фізика: «Physica sive naturae scientia»¹⁰²⁸ [454п/1698, арк. 135–180; ДС/п174, арк. 52–91], зак. 4.06.1753¹⁰²⁹.
Етика: «Ethica sive moralis disciplina in compendium missa»¹⁰³⁰ [454п/1698, арк. 180 зв. – 183 зв.; ДС/п174, арк. 91 зв. – 93].

Підстави для атрибуції:

З титульної сторінки 454п/1698 можна зробити висновок, що курс розпочато в 1751/1752 навч. році, а із замітки: «Dabat hanc Purchotii philosophiam in Accademia Kijoviensi reverendissimus Dominus ac doctrius vir praefectus scholarum et praceptor graecae linguae summus Dominus Ieromonachus Georgius Szczerbacki anno Domini 1753, finivit autem eam mense Julio die 6» [454п/1698, арк. 183 зв.]¹⁰³¹, що закінчений у 1752/1753 навч. році. Прочитав його префект Г.Щербацький. Це підтверджує також напис наприкінці метафізики з рукопису ДС/п174: «Anno Domini 1752 scriptae sunt hae 2 philosophiae partes, tum, etiam lectae protunc reverendo Domino philosophiae professore Geor[gi]o Szczer[back]i in academia Kijoviensi propter me N.N.»¹⁰³² [арк. 51].

¹⁰²³ **Історія атрибуції:** рукопис атрибутував і описав М. Петров (Петров 1892–1904. – Т. 2. – С. 144), описали і прокоментували Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 308–313).

¹⁰²⁴ **Історія атрибуції:** М. Петров не зазначає, що цей рукопис є філософським курсом Георгія Щербацького, але з поданих записів такий висновок зробити можна (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 254). Рукопис атрибутували, описали і прокоментували Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 313–324).

¹⁰²⁵ «Вступ» (Назва за 454п/1698, арк. 2).

¹⁰²⁶ «Логіка, або наука про пізнання» (Назва за 454п/1698, арк. 13 зв.).

¹⁰²⁷ «Метафізика, або перша філософія» (Назва за 454п/1698, арк. 73).

¹⁰²⁸ «Фізика, або наука про природу» (Назва за 454п/1698, арк. 135).

¹⁰²⁹ Дата за 454п/1698, арк. 180.

¹⁰³⁰ «Етика, або моральна дисципліна, пропущена в компендіумі» (Назва за 454п/1698, арк. 180 зв.).

¹⁰³¹ «Цю Пурхоцієву філософію виклав у Київській академії всесесніший отець і найвченіший муж, префект шкіл і вчитель грецької мови, найвищий отець, ієромонах Георгій Щербацький року Господнього 1753 і закінчив її 6 червня».

¹⁰³² «1752 року Господнього написано ці дві частини філософії, викладені в Київській академії всесеснішим отцем, професором філософії Георгієм Щербацьким, [записані] мною N.N.».

ДОДАТОК Б

ОПИС ДЕЯКИХ ФІЛОСОФСЬКИХ КУРСІВ, ВИКЛАДЕНИХ У ЄЗУЇТСЬКИХ КОЛЕГІЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В XVII–XVIII СТ.

В ІР НБУВ (ф. 301, 303, 305, 306, 307, 312) збережена велика кількість рукописів філософських курсів, прочитаних у різних навчальних закладах Європи в XVII–XVIII ст. Серед них переважають курси з єзуїтських колегій і академій Речі Посполитої. Ці рукописи значно важче атрибутувати, ніж рукописи професорів КМА, оскільки кожен з курсів представлений лише в одному списку. Щоб проілюструвати спосіб викладання філософії, поширений у навчальних закладах Речі Посполитої, в нашій роботі ми проаналізували кілька курсів професорів єзуїтських колегій. Описувати єзуїтські філософські курси будемо за тими самими принципами, що й філософські курси КМА.

Курс Себастьяна Клецанського, викладений у 1679/1680–1680/1681 навчальних роках у Львівській єзуїтській колегії

Назва:

«Cursus philosophicus doctrinam Aristotelis Stagiritae ea methodo quae traditur in scholis complectens sub reverendo patre Sebastiano Kleszczanski inhoatus Anno argumentati in forma servi Dei Hominiis 1679 1 Septembris»¹⁰³³ (4а).

Збережений у рукописі:

- ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 87п/51, арк. 1–279 зв. (ст. ш. Лавра X, 51, о.к.ф. № 97)¹⁰³⁴ – діалектика, логіка.

¹⁰³³ «Філософський курс, що містить вчення Аристотеля Стагирита, започаткований методом, яким викладають у школах, під керівництвом усечесного отця Себастьяна Клецанського 1 вересня року 1679 року» (Назва за 87п/51, арк. 4а).

¹⁰³⁴ Історія атрибуції: М. Петров атрибував рукопис як курс Себастьяна Клецанського, прочитаний 1679 р. у Львівській єзуїтській колегії (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 39), такої самої думки дотримують Я. Стратій і В. Андрушко (Описание 1982. – С. 326).

Зміст:

Діалектика: «Rudimenta logicae»¹⁰³⁵ [1–61 зв.].

Логіка: «Organum Aristotelis Anno Domini 1679 die 8 Octobris»¹⁰³⁶ [63–279 зв.].

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка [87п/51, арк. 4а].

Курс Яна Шипера, викладений у 1687/1688–1688/1689 навчальних роках у Несвіжській єзуїтській колегії

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 89п/89, арк. 1–354 зв. (ст. ш. X, 89, о.к.ф. № 180)¹⁰³⁷ – повний курс.

Зміст:

Математика: «Rudimenta matheseos»¹⁰³⁸ [89п/89, арк. 1–8 зв.].

Діалектика: «Instutionum logicarum compendium»¹⁰³⁹ [89п/89, арк. 9–60 зв.].

Логіка: «Organum Aristotelis seu disputationes de universa logica»¹⁰⁴⁰ [89п/89, арк. 61–149 зв.].

Фізика: «Philosophia naturalis vel de physico auditu»¹⁰⁴¹ [89п/89, арк. 151–347 зв.].

Метафізика: «Metaphysica»¹⁰⁴² [89п/89, арк. 348–354 зв.].

Підстави для атрибуції:

Прикінцевий запис у курсі: «Praesidio et auxilio sanctissimae Omnipotentis Termaximae Triadis, Beatissimaeque virginis Mariae Matris Ejus et unicae singularisque patronae meae felicissime ego Zacharias Czarnawski bienalem philosophiae meae cursum peregi 1689 sub reverendo patre Joannis Schiper legitimi professoris

---

¹⁰³⁵ «Нариси логіки» (Назва за 87п/51, арк. 1).

¹⁰³⁶ «Аристотелів Органон. Року Божого 1679, 8 жовтня» (Назва за 87п/51, арк. 63).

¹⁰³⁷ Історія атрибуції: М. Петров докладно не описує курс, але подає прикінцевий запис, з якого зрозуміло, що рукопис викладав Ян Шипер (Петров (Академія). – С. 39–40), Я. Стратій і В. Андрушко не атрибутовують цей рукопис (Описание 1982. – С. 340).

¹⁰³⁸ «Нариси математики» (Назва за 89п/89, арк. 1).

¹⁰³⁹ «Стислий виклад логічних основ» (Назва за 89п/89, арк. 9).

¹⁰⁴⁰ «Аристотелів Органон, або диспути про загальну логіку» (Назва за 89п/89, арк. 61).

¹⁰⁴¹ «Філософія природного, або фізичний трактат» (Назва за 89п/89, арк. 151).

¹⁰⁴² «Метафізика» (Назва за 89п/89, арк. 348).

mei...»¹⁰⁴³ [89п/89, арк. 355]. З енциклопедії («Encyklopedia wiedzy o jezuitach») дізнаємося, що Ян Шипер викладав філософію в 1687/1688–1688/1689 навч. роках у Несвізьській єзуїтській колегії¹⁰⁴⁴.

Курс Томаша Крюгера, викладений у 1713/1714–1714/1715 навчальних роках у Віленській єзуїтській академії

Назва: (не збережена).

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 305, од. зб. ДС/п163, арк. 1–179. (ст. ш. VIII. 1.61, о.к.ф. [немає])¹⁰⁴⁵ – діалектика, логіка, фізика й етика.

Зміст:

Діалектика: «Principia cursus philosophici, summulla dialecticae seu introductio in logicam Aristotelis in alma academia et universitate Vileni Soc. Jesu acta per Admodum Reverendum Patrem Thomam Kruger Anno 1713»¹⁰⁴⁶ [ДС/п163, арк. 1–38].

Логіка: «Cursus philosophicus pars prima philosophia rationalis seu logica dicta Organum Aristotelis Anno Incarnati Verbi 1713 Eodem quo Dialectica Tradita In Universo Academia» [Вілені обрізано. – М.С.]¹⁰⁴⁷ [ДС/п163, арк. 39–179], кін. 23.06.1714¹⁰⁴⁸.

Фізика: «Cursus philosophicus pars secunda philosophia naturalis seu physica in alma academia et universitate Vileni Soc. Jesu Tradita Anno 1714»¹⁰⁴⁹ [ДС/п163, арк. 182–342].

¹⁰⁴³ «Під покровом і з поміччю Найсвятійшої Всемогутньої Тричі Найбільшої Трійці, Найблаженнішої Диви Марії, Матері Його й однієї єдиної найщасливішої моєї покровительки, я, Захарія Чарновський, закінчив свій дворічний філософський курс під керівництвом усечесного отця Яна Шипера, мого законного вчителя».

¹⁰⁴⁴ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 – Kraków, 1996. – S. 604–605.

¹⁰⁴⁵ Історія атрибуції: М. Петров атрибує рукопис як філософський курс Томаша Крюгера, прочитаний у Віленській єзуїтській академії (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 1. – С. 250). Я. Стратій і В. Андрушко його не описують.

¹⁰⁴⁶ «Основи філософського курсу, стислий виклад діалектики, або вступ до логіки Аристотеля, викладені у шляхетній Віленській академії й університеті Товариства Ісусового під керівництвом усечеснішого отця Томаша Крюгера року 1713» (Назва за ДС/п163, арк. 1).

¹⁰⁴⁷ «Філософський курс: частина перша – філософія розумового, або логіка, названа “Органом” Аристотеля, викладена в університетській академії [Віленській] року Втіленого Слова 1713, того самого, що й діалектика» (Назва за ДС/п163, арк. 39).

¹⁰⁴⁸ Дата за ДС/п163, арк. 179.

¹⁰⁴⁹ «Філософський курс: частина друга – філософія природного, або фізика, викладена в академії й університеті Віленському Товариства Ісусового року 1714» (Назва за ДС/п163, арк. 182).

Друга частина фізики: «Cursus philosophicus pars tertia de ortu, interitu et anima corporis naturalis Ad calamum tradita 1715 junii 25»¹⁰⁵⁰ [ДС/п163, арк. 343–461 зв.].

Етика: «Quaestiones aethicae de virtutibus moralis in particulari honesti studioso virtutes moribus, moribus virtutis optato faedere Scientia philosopho morali propositae in alma Universitate et Academia Vilensi Soc. Jesu Anno 1715»¹⁰⁵¹ [ДС/п163, арк. 462–474].

Підстави для атрибуції:

Титульні сторінки діалектики, логіки, фізики й етики.

Курс Яна Войнаровича, викладений у 1714/15–1715/16 навчальних роках у Львівській єзуїтській колегії

Назва:

«Cursus philosophicus Scholasticis disputationibus Expeditus Anno Viatoris Dei Homini 1714 in 1715»¹⁰⁵² [107п/61, арк. 3].

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 107п/61, арк. 1–574 зв. (ст. ш. X, 61, о.к.ф. № 132)¹⁰⁵³ – повний курс.

Зміст:

Вступ: «Proloquium»¹⁰⁵⁴ [107п/61, арк. 4].

Діалектика: «Introductio in philosophiam seu dialectica»¹⁰⁵⁵ [107п/61, арк. 4 зв. – 35].

Логіка: «Rationalis scientia Aristotelis ...Explicata anno incarnatae sapientiae 1714 in annum 1715tum»¹⁰⁵⁶ [107п/61, арк. 36–212 зв.].

---

¹⁰⁵⁰ «Філософський курс: частина третя – про виникнення і зникнення та душу природних тіл, викладена 25 червня 1715 [року]» (Назва за ДС/п163, арк. 343).

¹⁰⁵¹ «Етичні питання про моральні чесноти зокрема... викладені у шляхетному університеті й академії Віленській Товариства Ісусового року 1715» (Назва за ДС/п163, арк. 462).

¹⁰⁵² «Філософський курс схоластичними диспутами викладений року подорожньої Бого-Людини [від] 1714 до 1715» (Назва за 107п/61, арк. 3).

¹⁰⁵³ Історія атрибуції: М. Петров атрибутує курс як такий, що було викладено у Львові в 1714–1715 рр. (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 42), так само стверджують автори «Описання курсов філософії...» (Описание 1982. – С. 332–333).

¹⁰⁵⁴ «Передмова» (Назва за 107п/61, арк. 4).

¹⁰⁵⁵ «Вступ до філософії, або діалектика» (Назва за 107п/61, арк. 4 зв.).

¹⁰⁵⁶ «Аристотелева наука про розумове... пояснена року Втіленої Мудрості 1714 до 1715» (Назва за 107п/61, арк. 36).

Фізика: «Scientia naturalis seu physica explicata Leopoli anno 1715 in annum 1716 martii 3»¹⁰⁵⁷ [107п/61, арк. 221–416].

Метафізика: «Scientia ultranaturalis seu metaphysica explicata anno Verbi millesimo septingentisimo decimo sexto, a die vicesimo sexto februarii»¹⁰⁵⁸ [107п/61, арк. 417–460 зв.], кін. 6.04.1716¹⁰⁵⁹.

Друга частина фізики: «Pars 2da Physicae disputationes continebit de anima, caelo, elementis, maetheoris etc. ... Anno Domini 1716 Aprili die 10»¹⁰⁶⁰ [107п/61, арк. 465–534].

Уривки з математики: «Fragmenta mathematicae selectiora et ad quotidianam praxim magis servientia explicata Anno Domini Incepta Maji 12 1515 in annum 1716»¹⁰⁶¹ [107п/61, арк. 535–574 зв.].

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка фізики [107п/61, арк. 221]. Ім'я викладача встановлено на основі даних «Encyklopedii wiedzy o jezuitach...»¹⁰⁶².

Курс Томаша Дуніна, викладений у 1718/1719–1719/1720 навчальних роках у Львівській єзуїтській колегії

Назва:

«Philosophia universa scholasticis disputationibus explicata in collegio Leopoliensi Societatis Jesu Anno Domini 1719 septembris 1ma»¹⁰⁶³ [112п/65, арк. 2].

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб 112п/65, арк. 1–302 (ст. ш. X, 65, о.к.ф. № 135)¹⁰⁶⁴
– повний курс.

¹⁰⁵⁷ «Наука про природне, або фізика, пояснена з березня 1715 до 1716 у Львові» (Назва за 107п/61, арк. 221).

¹⁰⁵⁸ «Наука про надприродне, або метафізика, пояснена 26 лютого 1716» (Назва за 107п/61, арк. 417).

¹⁰⁵⁹ Дата за 107п/61, арк. 460 зв.

¹⁰⁶⁰ «Друга частина фізики, що міститиме трактати про душу, небо, елементи, метеори та ін. 10 квітня 1716 року Господнього» (Назва за 107п/61, арк. 465).

¹⁰⁶¹ «Фрагменти математики, вибрані для повсякденної практики, пояснені й розпочаті 12 травня 1715 [до] року 1716» (Назва за 107п/61, арк. 535).

¹⁰⁶² Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 – Kraków, 1996. – S. 761.

¹⁰⁶³ «Загальна філософія, схоластичними диспутами [прикрашена], пояснена у Львівській колегії Товариства Ісусового 1 вересня 1719 року».

¹⁰⁶⁴ Історія атрибуції: М. Петров докладно не аналізує рукопис, однак з поданих приміток зрозуміло, що його виклав у Львові в 1719–1720 рр. Томаш Дунін (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 43). Так само його атрибутовано й в «Описани курсов философии...», лише прізвище викладача перекладено як «Динин» (Описание 1982. – С. 333).

Зміст:

Вступ: «Prooemium»¹⁰⁶⁵ [112п/65, арк. 2 зв. – 3].

Діалектика: «Logica parvia, sub auspiciis beati Stanislavi Kostka regni totius et urbis hujus nostrique praecipui tutelaris»¹⁰⁶⁶ [112п/65, арк. 3–23 зв.].

Логіка: «Logica magna sub auspiciis innocentissimi philosophi Beati Aloisii Ganzaga»¹⁰⁶⁷ [112п/65, арк. 24–169 зв.], кін. 30.06.1719¹⁰⁶⁸.

Фізика: «Physica seu naturalis scientia sub auspiciis egregii naturae domitoris indiarum eximiis doctoris et apostolii S. Francisci Xaveri Explicata»¹⁰⁶⁹ [112п/65, арк. 170–285].

Метафізика: «Metaphysica seu ultranaturalis scientia sub auspiciis S. Francisci Borgiae scientiarum in Polonia fundatoris explanata Julii 11 Anno 1721»¹⁰⁷⁰ [112п/65, арк. 285–302], поч. 11.07.1721 – кін. 24.07.1721¹⁰⁷¹.

Підстави для атрибуції:

Записи: «Philosophia universa Leopoliensis Soc. Jesu»¹⁰⁷² [112п/65, арк. 1]; «Leopoli sub P. Dunin»¹⁰⁷³ [112п/65, арк. 1]; «Finita est in collegio Leopoli. Anno Domini 1721 juli 24 Sub reverendo Patre Thoma Dunin»¹⁰⁷⁴ [112п/65, арк. 302].

Курс Станіслава Попеля, викладений у 1723/1724–1724/1725 навчальних роках у Перемишльській єзуїтській колегії

Назва: (не збережена).

---

¹⁰⁶⁵ «Вступ» (Назва за 112п/65, арк. 2 зв.).

¹⁰⁶⁶ «Мала логіка, під покровом блаженного Станіслава Костки, всієї країни й цього міста, а на-самперед нашого покровителя [викладена]» (Назва за 112п/65, арк. 3).

¹⁰⁶⁷ «Велика логіка, під покровом найчеснішого філософа блаженного Алоїзія Ганзага [викла-дена]» (Назва за 112п/65, арк. 24).

¹⁰⁶⁸ Дата за 112п/65, арк. 169 зв.

¹⁰⁶⁹ «Фізика, або наука про природне, пояснена під покровом досконалої природи покровите-ля Індії, найдовренішого вчителя й апостола св. Франсиска Ксавера» (Назва за 112п/65, арк. 170).

¹⁰⁷⁰ «Метафізика, або наука про надприродне, пояснена під покровом св. Франсиска Боржії, фундатора наук у Польщі 11 листопада 1721 року» (Назва за 112п/65, арк. 285).

¹⁰⁷¹ Дата за 112п/65, арк. 302.

¹⁰⁷² «Загальна філософія [колегії] Львівської Товариства Ісусового».

¹⁰⁷³ «У Львові під керівництвом о. Дуніна».

¹⁰⁷⁴ «Закінчена у Львівській колегії 24 липня 1721 року Божого під керівництвом усечесного отця Томаша Дуніна».

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 116п/67, арк. 39–272 зв. (ст. ш. Лавра Х, 67, о.к.ф. № 48)^{1075,1076} – логіка, фізика, метафізика.

Зміст:

Логіка: «Scientia rationalis seu logica. Majori Dei Gloria aeternae sapientia honori Matris Ejusdem cultui Divinot Ignatii et Xaverii Thomae Aquinatis nec non Catharinae Philosophiae Tuterium venerationi dicata. Principis vero philosophorum Aristotelis doctrinae conformata in Collegio Premislensi Societatis Jesu Anno Domini 1723»¹⁰⁷⁷ [арк. 39–137];

Фізика: «Scientia naturalis seu physica. Majori Dei Gloria Aeterne Sapientiae Honori Matris Ejusdem cultui Divorum Thomae Aquinatis, Ignatii et Xaverii nec non Catharinae Philosophiae tutelaruum venerationi dicata. Principis vero philosophorum Aristotelis Doctrinae conformata in Collegio Praemislensi Societatis Jesu Anno Domini 1723»¹⁰⁷⁸ [арк. 138–210 зв.].

Метафізика: «Scientia ultranaturalis seu physica Majori Dei Glorae Aeternae Spientiae honori Matris Ejusdem Cultui Divinorum Joannis Baptistae nec non Chrysostomi, Basilii M.A. Th. Barbarae, Catharinae ac Nicola venerationi Dicata Principis vero Philosophorum Aristotelis doctrinae conformata in Collegio Praemislensis Societate Jesu 1724»¹⁰⁷⁹ (арк. 212–272 зв.), кін. 10.06.1724¹⁰⁸⁰.

Підстави для атрибуції:

Запис «R[everendo] Partis Stanislai Popiel Societatis Jesu» внизу титульної сторінки логіки [арк. 39].

¹⁰⁷⁵ Рукопис є конволютом: у ньому шито діалектику з другого курсу Іларіона Левицького (арк. 1–38 зв.), логіку (арк. 39–137), фізику (арк. 138–210 зв.) і метафізику (арк. 212–272 зв.), що їх виклав у Перемишльській єзуїтській колегії Станіслав Попель у 1723–1724 рр.; фізику (арк. 275–495) і метафізику (арк. 495–513 зв.) з другого курсу Іларіона Левицького й кілька уривків теологічного курсу (арк. 514–583 зв.).

¹⁰⁷⁶ Історія атрибуції: Рукопис атрибутував М. Петров, безпомилково визначивши частини з курсів Іларіона Левицького та Станіслава Попеля (Петров (Академія). – С. 44), Я. Стратій і В. Андрушко згадують цей рукопис лише під час опису могилянських курсів, при цьому повторюють думку М. Петрова (Описание 1982. – С. 248).

¹⁰⁷⁷ Назва за 116п/67, арк. 39.

¹⁰⁷⁸ Назва за 116п/67, арк. 138.

¹⁰⁷⁹ Назва за 116п/67, арк. 212.

¹⁰⁸⁰ Дата за 116п/67, арк. 272.

Курс невідомого професора, викладений у 1624/1625–1625/1625 навчальних роках у Львівській єзуїтській колегії

Назва:

«Certamen scientiae bienali cursu philosophico ad primam et ultimam terminalem metam ... Collimans Anno salutis humanae 1724 In Collegio Sieniviano Athenai Trosnoviani Die 1 septembris»¹⁰⁸¹ [118п/68, арк. 1].

Збережений у рукописі:

ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 118п/68, арк. 1–482 (ст. ш. Лавра X, 68, о.к.ф. № 140)¹⁰⁸² – повний курс.

Зміст:

Вступ: «Prooemium»¹⁰⁸³ [118п/68, арк. 2–2 зв.].

Діалектика: «Logica minor seu dialectica»¹⁰⁸⁴ [118п/68, арк. 2 зв. – 51].

Логіка: «Logica major sive scientia rationis disputationibus scholasticis illustrata ... In collegio Leopoliensi Soc. Jesu Anno Domini 1724 Mense octobri die 20»¹⁰⁸⁵ [118п/68, арк. 52–197 зв.], кін. 21.05. 1725¹⁰⁸⁶.

Фізика: «Philosophia naturalis seu phisica Scholasticis disputationibus illustrata ... In collegio Leopoliensis Soc. Jesu die 2 Junii AD 1725»¹⁰⁸⁷ [118п/68, арк. 198–347].

Метафізика: «Scientia ultranaturalis seu metaphysica ... Anno Domini 1726 In collegio Leopoliensi Soc. Jesu Die 4ta Februarii»¹⁰⁸⁸ [118п/68, арк. 350–386 зв.];

Друга частина фізики: «2da et 3tia pars physicae vulgo Animastica, De corpore naturali in specie Anno Domini 1726 die Martii 22 In collegio

¹⁰⁸¹ «Змагання науки дворічним філософським курсом до першої й останньої визначеної мети... слідує 1 вересня 1724 року спасіння людського в колегії Сеньявіанському Атени Тросновіанської».

¹⁰⁸² Історія атрибуції: М. Петров атрибутував рукопис як філософський курс Львівської єзуїтської колегії (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 2. – С. 45), в «Описании курсов философии...» майже дослівно повторюється текст опису М. Петрова (Описание 1982. – С. 334).

¹⁰⁸³ «Передмова» (Назва за 118п/68, арк. 2).

¹⁰⁸⁴ «Мала логіка, або діалектика» (Назва за 118п/68, арк. 2 зв.).

¹⁰⁸⁵ «Велика логіка, або наука про раціональне, схоластичними диспутами прикрашена, [викладена] 20 жовтня 1724 року у Львівському колегії Товариства Ісусового року Господнього 1724» (Назва за 118п/68, арк. 52).

¹⁰⁸⁶ Дата за 118п/68, арк. 197 зв.

¹⁰⁸⁷ «Філософія природного, або фізика, схоластичними диспутами прикрашена, [викладена] 2 червня 1725 року Господнього у Львівській колегії Товариства Ісусового» (Назва за 118п/68, арк. 198).

¹⁰⁸⁸ «Наука про надприродне, або метафізика, [викладена] 4 лютого 1726 року Господнього у Львівській колегії Товариства Ісусового» (Назва за 118п/68, арк. 350).

Leopoliensi Soc. Jesu»¹⁰⁸⁹ [118п/68, арк. 387–460], кін. 28.06.1726¹⁰⁹⁰.
Математика: «Explicationes mathematicae Majori Divinae Gloriam Matris
P S O L C Honori SS. TT Ignatii Xaveri B Stanislavi Kostka Cultui
Consecrata A Domini 1725 Die 1 octobris»¹⁰⁹¹ [118п/68, арк. 466–482].

Підстави для атрибуції:

Титульні сторінки логіки й метафізики.

Курс невідомого професора, викладений 1728/1729 навчального року в Кам'янець-Подільській єзуїтській колегії

Назва:

«Philosophia Scholasticis Disputationibus Explicata Anno Domini 1728 die
3 septembris»¹⁰⁹² [632/407С, арк. 1].

Збережений у рукописі:

ІРНБУВ, ф. 312, од. зб. 632/407С, арк. 1–161 зв. (ст. ш. Софія 407, о.к.ф.
№ 145)¹⁰⁹³ – діалектика й логіка.

Зміст:

Вступ: «Proloquium»¹⁰⁹⁴ [632/407С, арк. 1 зв.].

Діалектика: «Logica parva seu dialectica compediosi tradita»¹⁰⁹⁵
[632/407С, арк. 2–37 зв.].

Логіка: «Philosophia rationalis seu logica major Scholasticis disputationibus
... Illustrata in Collegio Camenecensi Soc. Jesu anno 1728 in annum 1729
die 15 octobris»¹⁰⁹⁶ [632/407С, арк. 38–161].

Підстави для атрибуції:

Титульна сторінка логіки.

¹⁰⁸⁹ «Друга і третя частини фізики, просто анімастика, про природне тіло в деталях, [викладена] 22 травня 1726 року Господнього у Львівській колегії Товариства Ісусового» (Назва за 118п/68, арк. 387).

¹⁰⁹⁰ Дата за 118п/68, арк. 460.

¹⁰⁹¹ Назва за 118п/68, арк. 466.

¹⁰⁹² «Філософія, схоластичними диспутами [прикрашена], пояснена 3 вересня 1728 року Господнього».

¹⁰⁹³ Історія атрибуції: М. Петров атрибутує рукопис як такий, що був прочитаний «в какой-либо езуитской коллегии» (Петров (Київ) 1892–1904. – Т. 3. – С. 270). Не відомо, чому автор опису не бере до уваги напису на титульній сторінці логіки, де чітко вказано, що курс викладено в Кам'янецькій (тобто Кам'янець-Подільській) колегії. Автори «Описания курсов философии...» дослівно повторюють текст з опису М. Петрова (Описание 1982. – С. 335).

¹⁰⁹⁴ «Передмова» (Назва за 632/407С, арк. 1 зв.).

¹⁰⁹⁵ «Мала логіка, або діалектика, стисло викладена» (Назва за 632/407С, арк. 2).

¹⁰⁹⁶ «Філософія раціонального, або велика логіка, схоластичними диспутами прикрашена, [викладена] в Кам'янецькому колегіумі Товариства Ісусового [від] 15 жовтня 1728 до року 1729» (Назва за 632/407С, арк. 38).

Наукове видання

СИМИЧ Микола Васильович

Philosophia rationalis
у Києво-Могилянській академії

**Компаративний аналіз могилянських курсів логіки
кінця XVII – першої половини XVIII ст.**

Монографія

Редактор *С. Лико*

ПП О. Власюк

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 1114 від 12.11.2002

Підписано до друку 3.07.2009 р. Формат 29,7×42 1/4.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 13,86.

Наклад 300 прим. Зам. № 07-01

ПП О. Власюк

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 1114 від 12.11.2002

21021, м. Вінниця а/с 1883

